THE BOOK WAS DRENCHED

UNIVERSAL
LIBRARY

गद्यगुच्छ

अर्थात्

निवडक गद्यलेखांचा संग्रह

भाग १ ला

लेखक

नरसिंह चिंतामण केळकर

—— ० ——

(प्रथमावृत्ति, सन १९२६.)

प्रकाशक—

विश्वनाथ गणेश ताम्हनकर,

बुधवार पेठ, पुणें सिटी.

किंमत दीड रुपया

मुद्रक—

गोपाळ बळवंत जोशी,

आनंद छापखाना, सदाशिव पेठ, पुणें सिटी.

गद्य-गुच्छ.

नरसिंह चिंतामण केळकर.

प्रस्तावना

सुमारें बारा वर्षांपूर्वी " केळकरकृत लेखसंग्रह " या नांवानें माझ्या कांहीं लेखांचें पुस्तक चित्रशाळेनें प्रकाशित केलें होतें. त्याची पहिली आवृत्ति संपून गेली असून तें पुस्तक आज बरींच वर्षें दुर्मिळ झालें होतें. म्हणून त्याची द्वितीयावृत्ति छापून काढावी अशा मजकडे कांहीं सूचना आल्या. त्याचप्रमाणें, अशा लेखसंग्रहाचा दुसरा खंड छापून प्रकाशित करण्याइतकी सामुग्री या दहाबारा वर्षांत जमलेली असल्याकारणानें त्या जुन्याच पुस्तकाची द्वितीयावृत्ति काढण्यापेक्षां शक्य तर नवीन लेखांचा पूर्वीच्याच नमुन्याप्रमाणें दुसरा खंड प्रसिद्ध करावा अशाहि सूचना कांहींजणांनीं केल्या. परंतु एवढा मोठा ग्रंथ छापणें हें प्रकाशक व वाचक या दोघांच्याही दृष्टीनें सोईचें नसतें. म्हणून ' केळकरकृत-लेखसंग्रहां ' तलि कांहीं जुन्या व त्यानंतर प्रसिद्ध झालेल्या कांहीं नव्या लेखांतील निवडक उतारे घेऊन हें पुस्तक प्रसिद्ध केलें आहे. व तें मुंबई युनिवर्सिटीनें बी. ए. च्या शिक्षणक्रमांत १९२९ सालच्या परीक्षेस नेमिलें आहे. हें पुस्तक शिक्षणक्रमांत वाचण्यास विद्यार्थ्यांच्या सोईचें व वाङ्मयविषयक दृष्टीनें इतर वाचकांनाहि पसंत आहे असें दिसून आल्यास अशा निवडक उताऱ्यांचे आणखी कांहीं खंड क्रमशः प्रसिद्ध करण्याचा विचार आहे.

ता. १५ आक्टोबर १९२६. न. चिं. केळकर

अनुक्रमणिका

अल्पसंतुष्ट किंवा घाईत असणाऱ्या मनुष्याला वाङ्मयाची कल्पना अवघ्या दोन शब्दांत देतां येईल. पण खनपटीस बसणाऱ्या संशयखोर पृच्छकाचें समाधान करावयाचें तर दोनशें शब्दहि त्या कामाला पुरणार नाहींत. सांगणारा—ऐकणारा भेटेल तसा वेदांत श्लोकार्धांत सांगतां येतो किंवा हजारों ग्रंथ लिहिले तरी पुरे पडत नाहींत. तीच गोष्ट वाङ्मयाचीहि आहे. एका इंग्रज ग्रंथकारानें तर वाङ्मयाची व्याख्या Memorable words अशी केली आहे. मीं पाहिलेली सर्वांत लहान व्याख्या हीच होय.

तर्कशास्त्रांतील व्याख्येच्या पद्धतीप्रमाणें अव्याप्ति अतिव्याप्ति यांचा घोळ आपण घालीत बसलों तर या व्याख्येची टर तेव्हांच उडवितां येईल. कारण संसारी मनुष्याला वाङ्मयाव्यतिरिक्त लक्षांत राहणारे शब्द इतर पुष्कळ असतात. पण मार्मिक मनुष्याला या दोन शब्दांनीं पुरेशी कल्पना येईल. दुसऱ्या एका इंग्रज ग्रंथकारानेंहि व्याख्येची अडचण खालील वाक्यानें व्यक्त केली आहे.—I will tell you what literature is. No. I only wish I could. But I cant. No one can. Gleams can be thrown on the secret, inklings given, but no more. इतकें बोलून हताश होऊन तो नाद सोडून दिल्याचा अविर्भावच त्यानें केला आहे !

वाङ्मय हें शब्दात्मक असलें तरी त्याला अनेक प्रकारची कसोटी लावितां येते. त्याला वजन, माप, प्रमाण, शरीर, स्वरूप, रंग, तेज, मन, आत्मा, इतिहास, यशापयश, ईश्वरी कृपा इत्यादि अनेक अंगें व गुण असतात. प्रथम वाङ्मयाचा शारीर दृष्टया विचार करूं. वाङ्मय याचा वाच्यार्थ 'यच्चयावत् जें वाचेनें वदलें गेलें तें' असाच करावा लागेल. पण हा जगडव्याळ अर्थ कोणासहि अभिप्रेत नसणार हें उघड आहे. वेडा बोलतो तोहि वाङ्मयव्यवहार म्हणूं लागलों तर स्वतःलाच वेडे

म्हणवून घ्यावें लागेल. पण प्रतिभावान् नाटककार नाटकांत वेड्याचें पात्र घालून त्याजकडून असें बोलून दाखवूं शकतो कीं, तें वाङ्मय होऊं शकेल. वाङ्मयाची व्याप्ति संकुचित करितांना हेंहि लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, पुस्तकांतून, त्यांतल्या त्यांत रक्षणीय अशाच, विचारांचा संग्रह होत असला तरी सर्वच्या सर्व पुस्तकें हें कांहीं खरें वाङ्मय नव्हे; त्यांतहि निवड करणें प्राप्त आहे. छापण्याची कला निघाली यामुळें टाकाऊ अशीं पुष्कळ पुस्तकें छापून बाहेर पडतात हें खरें. तथापि हातानें पुस्तकें लिहावीं लागत तेव्हांहि टाकाऊ पुस्तकें लिहिलीं जात नसत असें नाहीं. छापलेला म्हणून कोणताहि मजकूर जसा खरा असतोच असें नाहीं, तसाच तो संग्राह्य किंवा संस्मरणीय असतोच असेंहि नाहीं. प्रत्येक पिढीची अभिरुचि व स्मरणशक्ति या दोन चाळणीच होत. या जोडचाळणींतून प्रत्येक पिढींत कांहीं कांहीं लेख सरस्वतीच्या गंगाजळींत पडतात व हे सर्व गाळीव लेख मिळून जो संग्रह होतो त्याचेच नांव वाङ्मय. अखिल पुस्तकसंग्रह हा जसा वाङ्मय होऊं शकत नाहीं, त्याचप्रमाणें एखादा दुसरा शब्द अत्यंत सुंदर असला तरी त्याला वाङ्मय मानतां येत नाहीं. पण असे जितके अधिक शब्द एकत्र सूत्रबद्ध होतील तितकी त्याची किंमत श्रेढीनें वाढत जाईल. बावनकशी सोनें झालें म्हणून एका कणाची किंमत एका चिपेच्या किंवा लगडीच्या किंमतीबरोबर होऊं शकत नाहीं. तेजाच्या दृष्टीनें दोन मोत्यांची बरोबरी झाली तरी त्यांतल्या त्यांत जें मोतीं वजनानें अधिक चव भरेल तें किमतीलाहि अधिक भरणार ! कोहिनूरच्या तोंडांत मारील अशा तेजाची एखादी हिरकणी असूं शकेल. पण तुझें वजन किती कॅरेट व कोहिनूरचे किती असें विचारल्यास हिरकणीच्या गालावर लाजेची गुलाबी चमकलीच पाहिजे. शुक्राच्या चांदणीचें आपण कौतुक करितों त्या मानानें सूर्यचंद्रांचेंहि करीत नाहीं. पण एखादा पाणीदार लहान मुलगा पाहिला म्हणजे त्याचें कौतुक आपण

करितों त्यांतलाच हा प्रकार आहे. शुक्राची टिकली व हाताच्या तळव्या एवढा तळपणारा पौर्णिमेचा चंद्र हे दोन डोळ्यांपुढें आणून त्यांची तुलना केल्यास चंद्रालाच कोणीहि अधिक किंमत देईल. तुटक सुभाषितें वाङ्मयाच्या जातींचीं खरीं, पण समग्र ग्रंथ किंवा काव्य किंवा महाकाव्य यांच्या मानानें त्यांची किंमत क्षुद्रच ठरणार !

वाङ्मय या नांवाला पात्र होणारा शब्दसमूह शरीरानें भव्यच नसला तरी निदान भरदार असला पाहिजे. त्याला एखाद्या ग्रंथाचें स्वरूप नसलें तरी त्यांत कांहीं तरी विषय प्रतिपाद्य असला पाहिजे. यालाहि अपवाद असूं शकतो. उदाहरणार्थ, Autocrat of the Breakfast Table या Oliver Wendell Holmes च्या ग्रंथांत किंवा माधवराव मोडकांच्या 'खडे तात्त्विक बोल' या ग्रंथांत एकच विषय प्रतिपाद्य नसून अनेक फुटकळ विषयांचें तुटक प्रतिपादन आहे. पण ग्रंथकाराची तात्विक विचारसरणी हें त्या सर्वांतून गोंवलेलें एकच सूत्र असून भाषापद्धतीनेंहि त्यांत एकीकरण साधलें आहे.

वाङ्मय हें शब्द व अर्थ मिळून होतें, यामुळें तें साभिप्राय गुणमंडित व दोषरहित असावें लागतें. काव्य व वाङ्मय हे शब्द क्षणभर समानार्थक मानिले तर शब्द व अर्थ याच्या गुणदोषांविषयीं मम्मटप्रभृति साहित्य-शास्त्रकारांनीं जी चर्चा केली आहे ती सर्व वाङ्मयाला ग्राह्य धरण्यास हरकत नाहीं. पण शब्द व अर्थ हे स्वतः सगुण व दोषरहित असले तरी त्यांच्या संबंधांत युक्तायुक्तता म्हणून पाहण्याची एक वेगळी बाब असते त्याला औचित्य हें नांव आहे. 'औचित्यविचारचर्चा' नामक आपल्या अवघ्या एकेचाळीस कारिकांच्या सूत्रग्रंथांत क्षेमेंद्रानें या औचित्याचा पूर्ण विचार केला आहे. औचित्य नसेल तर अलंकार हे केवळ जड अलंकार व गुण हे केवळ निरर्थक गुण ठरतात. पण औचित्य हेंच काव्याचें जीवित किंवा आत्मा होय असें क्षेमेंद्राचें म्हणणें आहे. त्याच्या मतें

काव्यांत किंवा वाङ्मयांत औचित्य हें निरनिराळ्या पंचवीसतीस बाबतींत संभाळावें लागतें. पद, वाक्य, प्रबंध, अर्थ, गुण, अलंकार, रस, क्रिया, कारक, लिंग, वचन, विशेषण, उपसर्ग, निपात, काल, देश, कुल, व्रत, तत्व, सत्व, अभिप्राय, स्वभाव, सारसंग्रह, प्रतिभा, अवस्था, विचार, न्याय आणि आशीर्वाद इतक्या बाबतींत औचित्य तावून सुलाखून घेतलें पाहिजे. ही परीक्षा फारच कडक असल्यामुळें तींत कोणाहि कवीला किंवा वाङ्मय-लेखकाला उत्तीर्ण होणें बहुधा कठीण, व यापैकीं एकाना एका गोष्टीविषयीं ज्यांत प्रमाद घडला नाहीं असें वाङ्मय मिळणें बहुधा अशक्य. तथापि वरील औचित्यप्रपंच सांगण्याचें कारण इतकेंच कीं, आपल्याकडील साहित्याचार्यांनीं वाङ्मयाच्या स्वरूपांत किती सूक्ष्मपणें लक्ष घातलें आहे हें कळावें. वाङ्मयाला रस व अलंकार यांचा काय उपयोग आहे याची कल्पना मीं पुढें सांगणारच आहे. पण हे दोनहि वाङ्मयास अवश्य आहेत एवढेंच येथें सांगून पुढें जातों.

यानंतर विचारांत घेण्याचा मुद्दा हा कीं, वाङ्मयाचा हेतु काय असावा ? कोणत्या हेतूनें लिहलें गेलेलें वाङ्मय तें खरें वाङ्मय ? या बाबतींत थोडा मतभेद होऊं शकतो. कित्येकांची मजल मनोरंजनापलीकडे जातच नाहीं, तर कित्येक नैतिक शिक्षण हाच वाङ्मयाचा हेतु असा आग्रह धरून बसतात. जातां जातां केवळ शाब्दिक कोट्या करणारे लोक कृतीनें पहिल्या हेतूचें समर्थन करितात. उलट जॉन मोर्ले यांनीं वाङ्मयाची व्याख्या केली आहे तींत त्यांनीं नैतिक सत्य हा वाङ्मयाचा आत्मा मानिलेला असून, लिहिणें चित्ताकर्षक असावें ही एक अट पण ती गौण बाब म्हणून दिली आहे. पण त्या व्याख्येनें वाङ्मयाचा फारच संकोच होतो. ज्या अर्थीं वाङ्मय हें मनुष्याच्या सद्भावनांनाच अलंकारिक स्वरूप देण्यानें निर्माण होतें, त्या अर्थीं नीतिबोध हा वाङ्मयाचा अप्रत्यक्ष परिणाम होऊं शकेल. परंतु जें नीतिबोध करण्याच्या प्रत्यक्ष हेतूनें लिहिलें नाहीं तें वाङ्मयच

नव्हे असा जर आग्रह कोणी धरला तर अनवस्थाप्रसंग होईल असें वाटतें.

"Great art ignores the frailities of men; while mediocre art focusses its attention upon them. A great Italian critic gave this famous advice to a young poet anxious to know how he could best serve the higher morals in poetry. 'Don't think about morals; that is the best way of serving them in art."—Creative Criticism by Spingan, p. 83.

शेक्सपिअर किंवा कालिदास यांचा आपलें प्रत्येक नाटक लिहिण्यांत नीतिबोध करण्याचा हेतु होता कीं, प्रतिभेचा उच्च दर्जाचा खेळ खेळण्याचा हेतु होता ? शाकुंतल नाटक हें नीतिबोधाच्या दृष्टीनेंच पाहिलें तर कालिदासानें शाकुंतल प्रौढ विवाहाचें खंडन करण्याकरितां लिहिलें कीं मंडन करण्याकरितां लिहिलें म्हणावें ! उत्तर रामचरित्र लिहिण्याचा हेतु तेजस्वी सीतेची स्तुति करण्याचा कीं आत्मविश्वासशून्य रामचंद्राची निंदा करण्याचा मानावा ? उत्कृष्ट वाङ्मयात्मक शेंकडों ग्रंथांसंबंधानें असेच प्रश्न विचारतां येतील, व एकावरहि ऐकमत्य होणार नाहीं. कलाविलासाच्या मागें हेतुसंशोधनाचा गुप्त पोलीस लावून दिला तर अनर्थकारक परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाहींत. वाङ्मयाला नैतिक प्रबंध म्हणणें आणि साखरभाताला नुसत्या साखरेचा केलेला भात म्हणणें हीं दोनही सारख्याच समंजसपणाचीं होत. शिल्पशास्त्रांत कलेच्या दृष्टीनें निरनिराळे आकार बनविणें यांत प्रतिभाकौशल्य दिसून येतें. पण देवळाचें उंच शिखरच सुंदर कां तर तें आकाशांत ईश्वर आहे असें उंच बोट करून दाखवितें म्हणून, अथवा तीन तीन कमानींची जोडीच कां शोभते तर तिजवरून त्रिमूर्ति ब्रह्माविष्णुमहेश्वराची आठवण होते म्हणून असें म्हणणें बरोबर होईल काय ? ताजमहालाच्या पांढऱ्या शुभ्र दग-

ढांत जी रंगीबेरंगी कुसर बसविली आहे तिचा नैतिक हेतु शोधून काढणारानें ताजमहाल पाहण्यास जाण्याचे श्रम न घेतलेलेच बरे. चित्रकार पौराणिक किंवा ऐतिहासिक चित्रें रंगवितो तेव्हां त्याचा हेतु कलेच्या दृष्टीनें सुंदर चित्रें रंगविण्याचा असतो कीं नीतिबोध करण्याचा असतो ? पोहावयास पडणारा मनुष्य जलक्रीडा करतो ती स्नानाच्या हेतुनें नव्हे. शिकारी क्षत्रिय अरण्यांत मृगयाविलास करतो तो एक दिवस चांगलें मांस खावयास मिळावें म्हणून करीत नाहीं ! गवई दीपराग आळवितो तो अर्थशास्त्रदृष्ट्या मशालजीचा खर्च वाचविण्याकरितां नव्हे. तात्पर्य, ‘ अधिकस्याधिकं फलं ’ या न्यायानें, कलेच्या दृष्टीनें वाङ्मय सुंदर असून त्यांतूनच नीतिबोध निघण्यासारखा असल्यास दुधांत साखर पडेल; पण ज्याचा मूळ हेतु नीतिबोध नाहीं तें वाङ्मय नव्हे हें म्हणणें यथार्थ नाहीं. अशीं कांहीं स्थलें असलींच पाहिजेत कीं, त्यापलीकडे जाऊन हेतूची पृच्छा करितांच येत नाहीं. हा रस्ता कोठें जातो तर अमुक गांवाला असें सांगतां येतें. पण थेट गांवाशीं गेल्यावर हा गांव कोठें जातो असें विचारणाराला काय सांगावें ? अध्यात्मज्ञानाचा किंवा ईश्वरभजनाचा हेतु काय तर मोक्ष मिळविणें असें म्हणतां येईल. पण फिरून मोक्षाचा हेतु काय असें विचारल्यास त्याला काय सांगावें ? उत्कृष्ट वाङ्मयाची देखील अशी गोष्ट आहे कीं, प्रायः तिचा हेतु व तिचें फल हीं एकच असतात, दोन नसतात.

। वाङ्मयालाहि सत्याची चाड आहे; पण कलाविलासाच्या द्वारानें जें सत्य प्रतीत होण्यास कबूल होईल त्या सत्याचीच. अडेलतट्टू सत्याकरितां वाङ्मय थांबून राहणार नाहीं, तर स्वतःचें सत्य निर्माण करून कार्यभाग करून घेईल. यजमान विद्वान् असला तरी रीतीप्रमाणें यथासांग धर्मविधी करण्यास तो प्रायः उपाध्यायाला बोलावून त्याला नमस्कार करील. पण उपाध्याय जर लहरी भेटला तर सुशिक्षित यजमान स्वतःच्या

हातांत पोथी घेऊन तो धर्मविधि स्वतःच यथासांग करूं शकतो! वाङ्मय-कलेच्या मदतीचा धिक्कार करून सत्य हें जर स्वतःच कारभार करूं म्हणेल तर तें निभणार नाहीं. शास्त्रज्ञान नुसतें समजावून द्यावयाला अलंकारादिकांची गरज नसते. पण नुसतें समजावून देणें वेगळें व मनावर बिंबवणें वेगळें. तें मनावर बिंबण्यास नुसत्या बुद्धींत प्रवेश करून चालत नाहीं तर कल्पनाशक्तीचीहि मदत घ्यावी लागते. वाङ्मयाचा जन्म भौतिक शास्त्राच्या आधीं झाला असून सर्व शास्त्रांना पुरून अखेरहि उरणारें तेंच आहे. शास्त्रांचें वाङ्मयाच्या मदतीशिवाय चालणार नाहीं. वाङ्मयाचें मात्र शास्त्रांच्या मदतीशिवाय निभूं शकतें. ज्या वेळीं भौतिक शास्त्र जन्माला आलें नव्हतें त्या वेळींहि कवि काव्यें लिहीत होते. बरें पुढें शास्त्रें जन्माला आलीं म्हणून काव्य कांहीं थांबलें नाहीं; उलट शास्त्रांची मदत घेऊन काव्य वाढीसच लागलें. कित्येक लोकांची अशी समजूत आहे कीं भौतिक ज्ञानाची वाढ ही काव्यकल्पनेला विघातक होते. मेकाले यानें Poetry declines as civilisation advances हा सिद्धांत ठोकून दिला आहे, व विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनींहि त्याचा अनुवाद केलेला आहे. माझ्या अल्पमतीला असें वाटतें कीं हा सिद्धांत खरा नाहीं. अज्ञान आणि प्रतिभा हीं समानार्थक होत ही समजूतच बहुधा या सिद्धांताच्या मुळाशीं असावी. पण ती खरी नाहीं. उदाहरणार्थ, मनुष्य-जातीच्या अज्ञान स्थितींत त्याला पंचमहाभूतें ही जिवंत भुतें किंवा राक्षस अशीं वाटत असल्यामुळें तो त्यांची पूजा–अर्चा व त्यांना नवस करी. पण त्यांना उद्देशून तो ज्या प्रार्थना करी त्या हल्लीं आपणांस काव्य-मय वाटत असल्या तरी त्या तेव्हां खऱ्याखुऱ्याच सरळ मनाच्या प्रार्थना होत्या. त्यांत लाक्षणिक किंवा रूपकगर्भ असें कांहींच नव्हतें. पुढें भौतिक ज्ञानाची प्रगति होऊन या पंचमहाभूतांविषयींची कल्पना बदलली, व त्यांत देवतांश किंवा मनुष्यांश नाहीं असें त्याच्या प्रचीतीस

आलें. पण त्यामुळें प्रतिभेची हानि झाली नाहीं. जुन्या पांचव्या मराठी पुस्तकांत तीन राक्षसांच्या गोष्टीच्या रूपानें ज्यानें सुंदर वाङ्मय लिहिलें त्याला पाणी, वारा, वाफ यांचें यथार्थ ज्ञान नव्हतें असें म्हणता येणार नाहीं. पण त्या ज्ञानानें त्याच्या प्रतिभेचा बिघाड न होतां, उलट त्या ज्ञानाचा फायदा घेऊन त्यानें एक नवीन कल्पनालंकार बनविला. जुन्या कवींना जें भौतिक ज्ञान होतें, त्याचा उपयोग त्यांना आपली प्रतिभा चालविण्यांत जसा करतां येत होता तसाच आजच्या कवींनाहि वाढलेल्या ज्ञानाचा उपयोग करून घेतां येतो. ही पात्रता पूर्वी अधिक व हल्लीं कमी असण्याचें कांहीं कारण नाहीं. टेनिसननें आपल्या प्रतिभा-पाशांत दैविक कल्पना जशा ओढल्या तशा भौतिक शास्त्राच्या अगदीं ताज्या कल्पनाहि ओढल्या आहेत. अरेबियन नाइट्सवर लिहितांना कल्पनेनें जुन्या बगदादी बादशहांचा दरबारी थाट जसा त्यानें वर्णन केला तसाच Princess काव्याच्या आरंभीं एका शास्त्रीय प्रदर्शनाचें वर्णनहि त्यानें काव्यमय केलें आहे. In memoriam मध्यें Evolution, Survival of the fittest, तसेंच भूगर्भशास्त्रानें सुचावेलेलीं उदात्त प्रमेयें या सर्वांचा उपयोग त्यानें वाङ्मयरीत्या केला आहे. आज कालिदास किंवा ज्ञानेश्वर यांच्या प्रतिभेचा मनुष्य असूं शकणार नाहीं. असें म्हणून हा वाद मुळांतच कोणी खुटविला तर गोष्ट वेगळी. पण ते हल्लींच्या युगांत असते तर त्यांच्याहि काव्यांत आधुनिक शास्त्रज्ञानाचा उपयोग, उपमा, दृष्टांत, उत्प्रेक्षा, रूपक वगैरेकरितां केला गेला असता हें सांगावयाला कशाला पाहिजे ? इंद्रियापेक्षां मन हें केव्हांहि मोठें असणार. म्हणूनच वाङ्मय हें भौतिक शास्त्रापेक्षां केव्हांहि श्रेष्ठ ठरेल. एका हिंदी दोहऱ्यांत मनाची श्रेष्ठता खालीलप्रमाणें वर्णिली आहे—

पृथ्वी काहे की बडी । वो तो शेष माथेपर खडी ।
शेष काहे का बडा । वो तो शंकरहातका कडा ॥

इत्यादि. याचा अर्थ असा कीं, पृथ्वी सर्वांत मोठी म्हणतात खरी, पण तिला शेषाचा आधार म्हणून शेष मोठा. शेष मोठा म्हणावा, तर श्रीशंकरानें त्याचें वळें करून आपल्या हातांत घातलें. शंकर तरी कसला मोठा ? कारण तो बसतो कैलासाच्या माथ्यावर ! पण कैलास हा कांहीं मोठा नाहीं; कारण रावणानें सगळा हिमालय तीन वेळां बाहुबलानें गदगदां हालविला. पण काय हो याच रावणाला वालीनें एक वेळ खाकेंत धरून चिरडला म्हणतात ! तथापि वाली सर्वश्रेष्ठ असेंच कांहीं ठरत नाहीं. कारण श्रीरामचंद्रानें एका बाणानें त्याचा वध केला. तेव्हां राम सर्वांत श्रेष्ठ असें ठरतें. पण कवि लगेच म्हणतो अहो, तेंहि खोटें. कारण एवढा मोठा पराक्रमी रामचंद्र भक्तजनाच्या अणुमात्र मनांत सबंध सांठविला जातो ना ? मनाचा मोठेपणा ठरविण्याची ही प्रमाणमालिका विचित्र दिसली तरी त्यांतील प्रमेय मात्र अगदीं सत्य आहे. कारण असें कोणतेंहि ज्ञान जगांत नाहीं कीं ज्याचें मनाला आकलन होत नाहीं, व जें आपल्या प्रतिभेच्या कुंचल्यानें मनुष्य हवें तसें रंगवूं शकत नाहीं, किंवा त्याला कल्पनेचीं हवीं तशीं वस्त्रें नेसवूं शकत नाहीं.

असो. मन कोणत्याहि विषयाला वाङ्मयाचें रूप देतें तें मुख्यतः प्रतिभेच्या म्हणजे कल्पनेच्या मदतीनें. कल्पनाशक्ति ही मुख्यतः रस व अलंकार यांच्या द्वारानें प्रगट होते; व बहुधा वाङ्मय या नांवास शोभणारा असा कोणताहि शब्दसमूह सांपडणार नाहीं कीं ज्यांत रस किंवा अलंकार यांचा विलास नाहीं. पण याहूनहि पुढचा असा एक प्रश्न सुचतो व त्याचें उत्तर देण्याचा प्रयत्न करून मी हा निबंध पुरा करितों.

प्रश्न किंचित् तात्विक स्वरूपाचा आहे. तो असा कीं, वाङ्मय हें उचित रसालंकारात्मक मानलें तरी तें वाचल्यापासून मनाला आनंद होतो तो कां व कसा होतो ? त्याला माझें उत्तर खालीलप्रमाणें आहे. जीवात्मा व परमात्मा हीं अंतिम स्थितींत एक असोत वा दोन असोत;

आत्म्याला सर्व जगाशीं एकरूप व्हावें, एकाच क्षणीं सर्व जगाचें आकलन करावें, अशी महत्वाकांक्षा असते. यामुळें ती जितक्या प्रमाणानें सफल होईल तितक्या प्रमाणानें त्याचा आनंदहि वाढतो. इंद्रियांचें बंधन नसतें तर जगत्स्वरूप होण्याची आत्म्याची आकांक्षा अर्थात् सफळ होऊं शकती. पण ही बंधनें असतांहि तो अतींद्रिय अशा प्रतिभामायेच्या साह्यानें जगभर पसरण्याचा प्रयत्न करितो. आपली तर भूमिका सोडावयाची नाहीं, पण बसल्या बैठकींत इतर भूमिकांचाहि अनुभवानंद सेवावयाचा, ही गोष्ट प्रतिभाच घडवूं शकते. आपण नवरसांचेंच उदाहरण घेऊं. रसपूर्ण असें काव्य वाचतांना जो आनंद होतो तो आत्मौपम्य बुद्धीमुळेंच. कोणत्याहि रसाचा स्थायिभाव क्षणभर दुसऱ्याचा घेऊन आपलासा केल्याशिवाय रसप्रतीति होत नाहीं. प्रत्यक्ष आपली मुलगी सासरीं चालली असतां डोळ्यांतून पाणी गाळीत जे शब्द आपण बोलतों तें आपणाला काव्य नव्हे. तो आत्मभूमिकेवरचा एकेरी अनुभव. पण तेंच शाकुंतलाच्या चौथ्या अंकांतील कण्वावरचा कन्याविरहप्रसंग वाचीत असतां डोळ्यांतून पाणी गाळीत जे शब्द आपण वाचतों तें मात्र आपणाला काव्य किंवा वाङ्मय. कारण, येथें एकाऐवजीं दोन भूमिका होतात. वाचक आपली भूमिका न सोडतां मनानें दुसऱ्या भूमिकेवर संक्रमण करितो व प्रतिभेनें अनुभव घेतो, म्हणून तें दुःख नसून रसास्वादाचा आनंदच होय. यापुढें जाऊन अशी कल्पना केली कीं, दुसऱ्या एकच भूमिकेचा अनुभव प्रतीत करण्याऐवजीं एकदम दोन किंवा तीन भूमिकांचा अनुभव जर प्रतीत करितां आला, तर तेथें तो आनंद द्विगुणित किंवा त्रिगुणित झाला पाहिजे. उचित रससंकरानें ही गोष्ट प्रत्ययासहि येते. उदाहरणार्थ, वीर व शृंगार यांचा संकर उचित मानला जातो. रघुवंशाच्या अकराव्या सर्गांत ताटकावधाचा खालील श्लोक आहे—

राममन्मथशरेण ताडिता ।
दुःसहेन हृदये निशाचरी ॥
गंधवद्रुधिरचंदनोक्षिता ।
जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥

यांत रामाचा ताटकावधाचा वीररसोत्पादक भीषण प्रसंग व मदन-विव्हळ अभिसारिकेचें अभिसारवेशानें दयितगृहीं गमन हे दोन अनुभव एकाच श्लिष्ट शब्दप्रबंधाच्या साहाय्यानें आणून दिले आहेत. सकृद्दर्शनीं असें वाटतें कीं, हा कल्पनांचा गोंधळ होतो. पण तें खरें नाहीं. किंब-हुना तीन-तीन चार-चार अर्थ असणारे श्लेषात्मक शब्द सुसंगत जुळ-वितां येतील तर तीन-तीन चार-चार काल्पनिक प्रसंगांचा अनुभव एकदम घेतां येणें शक्य आहे. मुक्तेश्वराच्या भारतीय रणवर्णनांतील

पांडवप्रताप पुरुष तरणा । नववधू कौरवसेना
शृंगारिली परि संघट्टना । युद्ध सुरता न थारवे
... ...
ते गदा घेऊनि मांडीवरी । रणमंचकीं निद्रा करी
प्राणपारिखे दवडुनि दुरी । मग एकांतीं पहुडिजे

या वर्णनांत अश्लीलपणाचा दोष आहे, व रघुवंशांतील

सदयं बुभुजे महाभुजः ।

वगैरे जें अजराजाच्या सुराज्यव्यवस्थेचें वर्णन शृंगारिक भाषेंत केलें आहे तेंहि थोडें सदोषच आहे; तथापि औचित्यदृष्टि क्षणभर बाजूला ठेविल्यास अनेक भूमिकांचा अनुभव मनाला एकसमयावच्छेदेंकरून कसा घेतां येतो हें त्यावरून दिसून येईल.

अलंकाराची गोष्ट घेतली तरी हाच सिद्धांत सिद्ध होतो. बहुतेक अलं-कार हे उपमा व रूपक यांच्या निरनिराळ्या परीच आहेत. उपमा व रूपक या दोहोंत पूर्ण किंवा ईषत्तादात्म्य असा फरक असला तरी एक-

रूपताप्रतिपादन हाच दोहोंचा मुख्य उपयोग आहे. या तादात्म्यानें तरी आनंद कां होतो असें विचारलें तर त्याचेंहि उत्तर रसाविषयीं दिलें तेंच होय. रस व अलंकार यांच्या स्वरूपांत वास्तविक इतकाच फरक कीं, रसाचे स्थायीभाव जीवसृष्टीच्या भावनांवर अधिष्ठित असतात; व अलंकाराचे विभाव अचेतन सृष्टिवरहि अधिष्ठित होऊं शकतात. स्त्रीला लतेची उपमा दिली असतां आनंद होण्याचें कारण हेंच कीं, समगुण अशा दोन पदार्थांचा अनुभव मनाला एकदम घेतां येतो, व हीच गोष्ट समगुण अशा जितक्या अधिक पदार्थांविषयीं एकदम घडेल तितका तो आनंद वाढेल. या आनंदानें एक प्रकारची तल्लीनता येते, व तो आनंद फारच उत्कट झाला तर त्यापासून समाधीहि लागूं शकेल. या दृष्टीनें पाहतां 'खरी सविकल्प समाधि उत्पन्न करूं शकतें तें वाङ्मय' अशी नवीन व्याख्या मी बनविली आहे. वाङ्मयाची कोणतीच व्याख्या समर्पक होऊं शकत नाहीं हें मी जाणतों, तरी ही माझी व्याख्या आपल्या विचाराकरितां मी सादर करीत आहें. लक्षांत घेण्याचा मुद्दा हा कीं, नेहमीं समाधि असा शब्द आपण उच्चारितों तेव्हां ती योगशास्त्रांतील 'निर्विकल्प' समाधि हाच अर्थ मनांत येतो. पण मी म्हणतों ही समाधि 'सविकल्प' म्हणून या दुसऱ्या समाधीच्या अगदीं उलट आहे. निर्विकल्प समाधींत बाहेरच्या जगाची किंबहुना आपल्या देहाचीहि कांहींएक जाणीव शिल्लक उरत नाहीं व उरतां कामाहि नये. पण वाङ्मयसेवनानें निर्माण होणाऱ्या समाधींत स्वतःच्या मनोभूमिकेची जाणीव तर उरतेच, पण वर दर्शविलेल्या रीतीनें इतर भूमिकाहि तींत समाविष्ट होऊं शकतात. एवढेंच नव्हे तर तेंच वाङ्मय अधिक उत्कृष्ट कीं ज्याच्या सेवनानें अधिकांत अधिक कल्पना मनांत एकदम उठतील व अधिकांत अधिक भूमिकांचा मनाला अनुभव घडेल. या दृष्टीनें पाहतां सुंदर कल्पनाकल्लोळ ही वाङ्मयप्रेमी मनुष्याला इष्टापत्तीच होय. निवांत

पाण्यांत खडा टाकला असतां एकाच मध्यबिंदूपासून एकामागून एक व एकाहून एक मोठीं अशीं तरंगवर्तुळें निघतात हें आपण पाहतों. उत्कृष्ट प्रतिभेच्या धक्क्यानेंहि मनःसरोवरांत अशाच प्रकारचीं तरंगवर्तुळें उठतात. पण तीं इतकीं जलद उठतात कीं त्यांतील अंतर मनश्चक्षूंना दिसूं शकत नाहीं व त्या वर्तुलांच्या कक्षा विश्वव्यापीहि असतात. साहित्यदर्पणकारांनीं रसाला 'ब्रह्मास्वादसहोदर' असें विशेषण दिलें आहे तें यथार्थच आहे.

असो. माझें हें वाङ्मयपुराण अदमासाबाहेर लांबलें पण आपण सर्व वाङ्मयप्रेमी असल्यामुळें त्याचा कंटाळा मानला नसेल. स्वतः वाङ्मयाप्रमाणें वाङ्मय वर्णनाचीहि गोडी अवीट आहे. वाङ्मयदेवतेचा भक्तसांप्रदाय सर्वकाळ सर्व देशांच्या समाजांतून पसरलेला असतो. देशाभिमानाला येथें नमावें लागतें. येथें जात गोत कांहीं नाहीं. जात असलीच तर ती वाङ्मयप्रेमी लोकांची मिळून बनते. वाङ्मय ग्रंथकार हे तर स्वतः स्वयंभूच असतात. एका ग्रंथकारानें म्हटलें आहे कीं,

Literary men have neither ancestors nor posterity; they alone compose their whole race.

वाङ्मय ग्रंथांना कुलपरंपरा किंवा वतन नसलें तरी निःस्वार्थ बुद्धीनें परोपकारच त्यांच्या हातून घडत असतो. त्यांनीं मुद्दाम वाङ्मयाची उपासना नित्य चालू ठेवली पाहिजे. साहित्यसंमेलन हें या उपासनेंतील एक वार्षिक व्रत आहे. गेल्या सोळा वर्षांत निदान दहा संमेलनें तरी आपण भरविलीं; व यापुढें या व्रतानुष्ठानांत एक वेळहि खंड न पडूं देण्याचा आपला निश्चय असल्यास तो फारसा धाडसी नसल्यानें तडीस जाणें कठीण नाहीं. बरें, तो तसा असला तरी समर्थांनीं श्रीशारदेचें वर्णन 'जे धारिष्टाची कृतबुद्धी' असें केलें आहे, व 'कर्तृत्व जितुकें झालें। तें शारदा गुणें' असें आश्वासन दिलें आहे म्हणून त्या शारदेची प्रार्थना केल्यास सर्व मनोरथ सिद्धीस जातील असें विनवून पुरें करितों.

ज्ञानाचीं सदावर्तें

परवां पुणें मराठी-ग्रंथसंग्रहालयाच्या प्रारंभाच्या दिवशीं आपल्या भाषणांत रा. नानासाहेब पावगी यांनीं भरतखंडांतील विद्यापीठांचें आणि ग्रंथसंग्रहांचें केलेलें वर्णन संक्षेपानें पूर्वीं प्रसिद्ध झालेंच आहे. हिंदुस्थाना-प्रमाणें प्राचीन काळीं असीरिया, ईजिप्त, ग्रीस, रोम वगैरे राष्ट्रांतहि मोठ-मोठीं ग्रंथसंग्रहालयें होतीं असें पुराणवस्तुसंशोधकांनीं सप्रमाण दाखवून दिलें आहे. असीरियाच्या राजधानीचें शहर निनव्हे येथें सांपडलेल्या असुरबनीपाल राजाच्या ग्रंथसंग्रहालयामध्यें एक चौरस फुटापासून एक चौरस इंचापर्यंत मृत्तिकापत्रांवर लिहिलेले हजारो ग्रंथ आहेत; व त्यांपैकीं कांहींवरील लेख इतके बारीक खोदलेले आहेत कीं ते सूक्ष्मदर्शक भिंगा-खेरीज वाचतां येत नाहींत ! खिस्तापूर्वीं चवदाव्या शतकांत ईजिप्तमध्यें ऑसिमँडिस नांवाच्या राजानें एका देवालयामध्यें एक प्रचंड ग्रंथसंग्रहा-लय बनविलें होतें; त्यांत हजारों ग्रंथ होते. या ग्रंथसंग्रहालयाला ' आत्म-रुग्णालय '—आत्म्याला होणाऱ्या रोगांच्या चिकित्सेचा व औषधोपचाराचा दवाखाना—असें अत्यंत मार्मिक नांव दिलें होतें, त्यावरून ज्ञानाचें महत्व या जुन्या काळींहि किती मानलं जात असेल याची सहज कल्पना होते. ग्रीसमध्यें खिस्तापूर्वीं ६०० वर्षांच्या काळीं इसिसट्रेसस नामक सरस्वति-भक्तानें मोठालीं ग्रंथसंग्रहालयें केल्याचा दाखला सांपडतो. इराणच्या झर्सीस राजानें ग्रीस देशांतून एक प्रचंड ग्रंथसंग्रह इराणांत नेला; व पुढें अलेक्झांडर यानें दिग्विजय केल्यावर तो अर्थानिअन लोकांस परत मिळाला असें म्हणतात. ईजिप्तमधील टॉलमी नामक राजवंशाची विद्या-प्रियता महशूरच आहे. मुसलमानांनीं ईजिप्त जिंकला त्यावेळीं धर्मवेडानें पछाडल्यामुळें त्यांनीं तेथील एक मोठें ग्रंथसंग्रहालय जाळून आपली

अरसिकता जगास जाहीर केली, अशा निंदेचा डंका इतिहास आजवर वाजवित आहे. तें अॅलेक्झांड्रिया येथेंच होतें. या शहरांतील दोन ग्रंथसंग्रहालयें मिळून चारपासून सात लक्षांपर्यंत ग्रंथसंख्या होती असें अनुमान आहे. सिसरो व अॅटिकस या रोमन विद्वानांचीं स्वतःचीं अशीं मोठीं ग्रंथसंग्रहालयें होतीं. जगप्रसिद्ध सीझर यानें रोममध्यें फुकट वाचण्याकरितां सार्वजनिक ग्रंथसंग्रह बनविण्याची योजना केली होती. ख्रिस्ती मध्ययुगांत ग्रंथसंग्रह असावे तसे नव्हते. याचें कारण असें कीं, ख्रिस्ती राष्ट्रांच्या जुन्या काळीं विद्या ग्रंथलेखन व वाचन या गोष्टी केवळ भटाभिक्षुकांच्या आधीन राहिल्या होत्या. पण आधुनिक काळीं ख्रिस्ती राष्ट्रांनीं हा दोष सर्व धुऊन काढला आहे. लंडन येथील ब्रिटिश म्युझिअम्, त्याचप्रमाणें बर्लीन म्यूनिच शिकागो वगैरे ठिकाणचीं ग्रंथसंग्रहालयें —अर्थात् त्यांतील ग्रंथांचा प्रचंड संग्रह—यांची पद्धतशीर व मार्मिक मांडणी व रचना वगैरे गोष्टी पाहिल्या म्हणजे युरोपिअन लोकांच्या विद्याव्यसनित्वाची खरी साक्ष पटते.

आतां इतर कित्येक गोष्टींप्रमाणें पुस्तकालयांसबंधानेंहि मूळ मर्म विसरलें जाऊन केवळ त्यांच्या बाह्य स्वरूपाची आणि नसत्या महत्त्वाची अतिशयोक्ति होण्याचा संभव असतो. नाहीं असें नाहीं. पुस्तकसंग्रह आणि त्यावरून ओळखली जाणारी समाजाची विद्याप्रियता यांचें प्रमाण नेहमींच सम राहिल असें म्हणतां येणार नाहीं. ग्रंथ जमविणें हा एकदां का निवळ हौसेचा किंवा षोकाचा विषय होऊन राहिला म्हणजे मग ग्रंथावर ग्रंथ जमा होऊं लागतात, वाचनालयांचें उत्पन्न वाढूं लागतें, आणि त्यांचा एकंदर बडेजाव फैलावत जातो. जी गोष्ट समाजाची तीच व्यक्तींची. पुस्तकांचा नाद असणारे सर्वच लोक म्हणजे विद्याव्यसनी असतात असें नाहीं. पुस्तकें विकत घेणें अगर इतर रीतीनें जमविणें तीं वाचण्याकरितां नव्हे तर डोळ्यासमोर दिसल्यानें बरें वाटतें, अगर कला-

कुसरीच्या इतर सामानाप्रमाणें तीं खोलीस किंवा दिवाणखान्यास एक प्रकारची शोभा देतात, म्हणून पुस्तकसंग्रह करणारे कित्येक लोक असतात. अशा ग्रंथसंग्रहांचा उपयोग प्रसंगोपात्त दुसऱ्यास होतो हें ठीकच आहे; पण या बाबतींत वाईटांतून एवढेंच काय तें चांगलें काढण्यासारखें असतें. पुस्तकें विकत घेण्यास जे पैसे ते खर्च करितात किंवा तीं जमविण्याकरितां जे श्रम ते करितात त्या मानानें त्यांची स्वतःची बहुश्रुतता नसते. मोठमोठ्या ग्रंथसंग्रहालयांतूनहि वर्षानुवर्ष ज्यांना कोळिष्टकें झाडणाऱ्या सफाई कामगारांच्या केरसुणीशिवाय दुसरा कोणताहि स्पर्श झाला नाहीं अशीं मौल्यवान् पुस्तकें हजारों सांपडतील. या दृष्टीनें पाहतां प्रचंड ग्रंथसंग्रहालयांच्या उपयुक्ततेपेक्षां निरुपयुक्तताच अधिक भासमान होते.

दुसऱ्याहि एका दृष्टीनें ग्रंथसंग्रहाविषयीं अनादर उत्पन्न होणें संभवनीय आहे. इतर गोष्टींप्रमाणें ग्रंथांतहि उत्तम मध्यम व अधम ही वर्गवारी लागतेच. आणि कनिष्ठ दर्जाच्या ग्रंथांची वाढ रानवट झाडाप्रमाणें बेसुमार होणारी असल्यामुळें, अधम ग्रंथांच्या महापुरांतून उत्तम ग्रंथांचें रक्षण कसें होईल याविषयीं मनुष्यास एखादे वेळीं चिंता वाटल्यास नवल नाहीं. मनुष्यप्राणी हा जरी सृष्टींत सर्वोत्कृष्ट मानला तरी त्याची केवळ वृद्धीच होऊं लागली, व त्याबरोबर तितकाच क्षय नसला, तर पृथ्वीच्या पाठीवर मनुष्यांस राहण्यास जागाच मिळणार नाहीं. म्हणून वेळोवेळीं दुष्काळ, रोगराई, लढाया वगैरे ज्या आपत्ति ईश्वर पाठवितो तीं सर्वच खरोखर संकटें नसून संकटरूपानें मनुष्यावर परमेश्वर तो एक उपकारच करितो असें समाधान मानण्याची एक वेदांती रीत आहे. तोच न्याय ग्रंथांच्या वाढीस लाविला असतां, अकल्पित रीतीनें मधूनमधून त्यांचा संहार होतो ही गोष्ट केवळ वावगीच आहे असें म्हणतां येणार नाहीं. खंडोगणती प्रजा होणाऱ्या दरिद्री आईबापांस आपलीं मुलें अधिक वाटलीं तरी त्यांचा संहार त्यांना करवणार नाहीं, त्याचप्रमाणें मिळेल तें

पुस्तक जमविण्याची दीक्षा घेऊन ग्रंथसंग्रह करण्यास सिद्ध झालेल्या मनुष्यास आपल्या हातानें कोणत्याहि पुस्तकाचा नाश न करवला तरी, त्यांना सुखासनें पुरवितांना त्याच्या चेहऱ्यावर वीट आल्याची झांक दिसल्याशिवाय राहात नाहीं. पण त्याच्या हातून ग्रंथसंहाराचें जें काम होत नाहीं तें उंदीर झुरळें व कसरी बऱ्यावाइटाचा विवेक न राखून नित्य करीतच असतात. जोनाथन स्विफ्ट यानें 'बॅटल ऑफ दी बुक्स' नांवाच्या आपल्या विनोदी ग्रंथांत वर्णन केल्याप्रमाणें, नव्या व जुन्या ग्रंथांचीं नेहमीं युद्धें चाललेलीं असून त्यांत विस्मृतिरूप वज्रानें कित्येक नालायक ग्रंथाचा नाश नित्य होत असतो. शिवाय, मुसलमान सरदार उमरा यानें ॲलेक्झॅंड्रिया शहरीं चारशें सार्वजनिक स्नानगृहांमध्यें टॉलमी राजांचीं ग्रंथसंग्रहालयें जळणासारखीं वापरून सहा महिनेपर्यंत आपल्या सैन्यास नित्य आंघोळीस ऊन पाणी पुरवून दिवाळी केली, किंवा दुसऱ्या एका मोंगल योद्धयानें एका प्रसिद्ध ग्रंथसंग्रहालयांतील पुस्तकें तबेल्यांतून पसरून आपल्या लढाऊ घोड्यांना सुखशय्या करविली, अशाहि अकल्पित गोष्टी ग्रंथसंग्रहालयांनीं होणारा भू-भार हरण करण्यास उपयोगीं पडतात.

ग्रंथसंग्रहालयांच्या निंदकांना दुसरेहि कित्येक आक्षेप सकारण घेतां येण्यासारखे असतात. पुस्तकी ज्ञान म्हणजे खरें ज्ञान नव्हे व व्यवहारचातुर्य तर नव्हेच नव्हे. एरवीं पढत मूर्ख हें नांव देऊन ज्या वर्गाचें वर्णन समर्थांनीं दासबोधांत केलें आहे, तो वर्ग कोठून आला ? " ना दे चित्ता शांति ऐसी विद्या काशाला " या मराठी सुभाषितावरून, ग्रंथपरिशीलनाचा सुपरिणाम हटकून होतोच असें नाहीं असें लोकमत पूर्वापार दिसतें. विद्या नसतांना ज्यांच्या अंगीं पिशाचवृत्ति असते ते विद्या शिकतील व त्यांच्या अंगीं विनय न येईल तर ब्रह्मसमंधासारखे जाज्वल्य व भयंकर होतील ! तसेंच खऱ्या बहुश्रुतपणानें मनास जी शीतलता यावी ती नुसत्या पढिकपणानें येतेच असें नाहीं; व खऱ्या विद्वत्तेच्या अभावीं विद्वत्तेचा अहंकार मात्र उत्पन्न होतो. भाराभर पुस्तकें डोळ्यांसमोर

असलीं म्हणजे हें वाचूं कां तें वाचूं असें होऊन बुद्धि फाटते; अनिश्चितपणा वाढतो; आणि वाचनाच्या अभावीं स्वयंभु बुद्धिमत्तेला एकाग्रतेची जोड मिळून जें काम मनुष्याच्या हातून एरवीं झालें असतें तेंहि कित्येक वेळा पढिक मनुष्याच्या हातून होत नाहीं. फाजील ग्रंथाभ्यासानें मनाला दुबळेपणा येतो याचें समर्पक उदाहरण प्राचीन ग्रीक लोकांनीं दाखवून दिलें आहे. विद्वत्ता आणि पारतंत्र्य यांचें विलक्षण साहचर्य ग्रीक लोकांइतकें दुसऱ्या कोणत्याहि राष्ट्रांत आढळणें कठिण. पुस्तकें वाचून वाचून त्यांनीं आपलें स्वातंत्र्य गमाविलें; आणि ते जोंपर्यंत पुस्तकें वाचीत राहतील तोंपर्यंत ते असेच पारतंत्र्य भोगतील असें पुष्कळांनीं भाकितहि केलें होतें! गॉथ्स नांवाचे रानटी लढाऊ लोक ग्रीक लोकांना जिंकून अॅथेन्स शहरांत शिरले. तेव्हां त्या ठिकाणीं त्यांना प्रचंड ग्रंथसंग्रहालयें आढळलीं. अर्थात् उमरा यानें आलेक्झॉड्रिआ येथील ग्रंथसंग्रहाची वाट लाविली, तशीच अथेन्स येथील ग्रंथसंग्रहालयें जाळून उध्वस्त करण्याची उर्मी गॉथ्स लोकांच्या मनांत प्रथम आली. पण असें सांगतात कीं, त्यांच्यांतच एक शहाणा गॉथ सरदार होता तो इतरांस म्हणाला, “ छे! हें ग्रंथभांडार जाळण्यांत तुमची मोठी चूक होईल. हे मिळमिळीत ग्रीक लोक आपले सुखानें ग्रंथवाचनांत गढून गेले आहेत ते काय वाईट? ते बरे निरुपद्रवी आहेत. त्यांचीं हीं पुस्तकें जाळून त्यांच्या क्षात्रतेजावरची राख विनाकारण कां फुंकतां? ते पुस्तकें वाचीत राहतील तोंपर्यंत त्यांजवर सुखानें राज्य तरी कारितां येईल. त्यांच्या हातचीं पुस्तकें गेलीं म्हणजे त्यांचे रिकामे हात तरवारीकडे धावतील हें तुम्हास कसें कळत नाहीं? ”

वरील सर्व आक्षेप जमेस धरिले असतांहि ग्रंथवाचनापासून मनास जो आल्हाद होतो त्यास बाध येऊं शकत नाहीं. जगाच्या उत्पत्तीपासून आजवर मनुष्यास खरें व निर्मळ सुख ग्रंथवाचनानेंच मिळालेलें आहे. इतर सुखांनीं भरलेला संसार सोडून संन्यास न घेणाऱ्या मनुष्यासहि, त्याचा

जितका वेळ निर्विकार व एकाग्र अशा ग्रंथवाचनांत जातो तेवढ्या वेळे-पुरता संन्याससुखाचा अनुभव त्याला संसारांतच मिळतो असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. उलट ज्याचा संसार दुःखाचा होण्याचें त्याच्या कपाळीं लिहिलें असेल त्यालाहि ग्रंथवाचनासारखी समाधानाची दुसरी जागा नाहीं. इतिहासांत अशीं पुष्कळ उदाहरणें आढळून येतात कीं, ज्यामध्यें केवळ विद्याव्यासंगाच्या सुखावर विद्याप्रिय अशा बंदिवानांनीं वर्षानुवर्षांचा बंदिवास सुखानें नसला तरी समाधानानें घालविला. गिबन यानें आपल्या इतिहासांत कॉर्डोव येथील खालिफाच्या वैभवाचें वर्णन करि-तांना याविषयीं एक फार मार्मिक उल्लेख केलेला आहे. या खलिफापैकीं अबदुल रहिमान नांवाचा एक खलिफा होता. त्यानें ५० वर्षेपर्यंत राज्यैश्वर्यांतील उत्तमोत्तम गोष्टींचें सुख अनुभाविलें होतें. या ऐश्वर्याची कल्पना येण्यास ' अरेबियन नाइट्स ' मधील वर्णनाची आठवण करावी एवढें सांगितलें असतां पुरे. हा खलिफा मेल्यावर त्याच्या खासगी पेटीच्या कप्यांत एक कागद सांपडला. त्यांत त्यानें असें लिहिलें होतें कीं, " सर्व सुखें माझ्यापुढें हात जोडून उभीं असतां राज्यैश्वर्यात घालविलेल्या ५० वर्षांपैकीं मला खऱ्या सुखाचे दिवस किती गेले हें मीं मोजून पाहिलें; पण ते फक्त १४ च भरले ! व ज्या ज्या दिवशीं मीं विद्यामृताचें पान केलें तेच हे १४ दिवस होत. "

तात्पर्य, जगाच्या सुखाला वैराग्याचें विरजण घालणारें आणि दुःख-रोगाला बरें करणारें औषध म्हटलें म्हणजे एक ग्रंथवाचनच होय. कारण ग्रंथामध्यें अशीच कांहीं विलक्षण जादू भरलेली असते. ईश्वराच्या सर्व गुणसंपन्नतेचा पृथ्वी वरील खरा प्रातिनिधि झाला तर एक ग्रंथसंग्रहच होऊं शकेल, मनुष्य होऊं शकणार नाहीं! एखाद्या लहानशाच कां होईना ग्रंथसंग्रहालयामध्यें आपण बसलों असतां वर्तमान व भूत या दोन काळांतील अंतर आपणास तोडून टाकतां येतें; व गतकालीं होऊन

गेलेल्या कोणत्याहि महानुभाव ज्ञात्या पुरुषाच्या आत्म्याशीं समरस होऊन त्याच्या सहवासांत व संभाषणांत काल घालवितां येतो. अगदीं बसल्या जागीं व न उठतां, वेदांतील ऋचा करितांना ऋषींनीं दिव्य दृष्टीनें जें पाहिलें, भारतादि ग्रंथ लिहितांना आद्य कवींना ज्या विचारांची स्फूर्ति झाली, वेदांत–भाष्य व रसभरित स्तोत्रें लिहितांना जे ओजस्वी उद्गार आद्य शंकराचार्यांच्या लेखणींतून बाहेर पडले, सॉक्रेटिसानें शिष्यांना पढवीत असतांना किंवा वितंडेस प्रवृत्त झालेल्या वावदूकांशीं वाद करितांना जो निरुत्तर कोटिक्रम केला, सर्व समाजांत विचारक्रांति घडवून आणणाऱ्या ज्या सोप्या व गोड कहाण्या बुद्धानें मुमुक्षु जनांस सांगितल्या, ज्या वाक्पांडित्यानें डिमॉस्थेनिस व सिसरो यांनीं सभा हाल-विल्या आणि चालत्या राजसत्तेची उलथापालथ केली–या व अशा प्रका-रच्या उदात्त गोष्टी आपल्या डोळ्यांपुढें हुकमी आणून ज्याच्या योगानें मनाला क्षणभर तरी उच्च भावनेंत गुरफटून ठेवितां येते, त्या ग्रंथसंग्र-हास परमेश्वराचा प्रतिनिधि म्हटलें असतां फारसें वावगें होणार नाहीं.

जशी भावना तसें फल देणारें ग्रंथाशिवाय दुसरें कोणीहि नाहीं. इतकें असूनहि तुम्ही त्यांना जसें वागवून घ्याल तसें वागण्याइतकी लीनता ग्रंथाच्या अंगीं असते हें वेगळेंच! अहर्निश अष्टौप्रहर तुमच्या सेवेला अविश्रांत सादर होणारा ग्रंथासारखा दुसरा सेवक तुम्हांला मिळणार नाहीं! तुम्हीं स्नेही या नात्यानें त्यांना जवळ ओढलें तर ते स्नेह्याप्र-माणें गोड वागतील व सर्वस्वीं निस्पृह असाच सल्ला देतील. शिष्य या नात्याने तुम्ही त्यांचा आदर केला तरी मानवी गुरूप्रमाणें ते तुम्हांस न शिणवितां व न सतावितां विद्या देतील. प्रतिपक्षी या नात्यानें तुम्हीं त्यांशीं वाद आरंभिला तर तुमच्या जडबुद्धीवर आपली कानस घासून ती सतेज करण्यास किंवा युक्तिवादानें तुम्हांस निरुत्तर करून तुमचा गर्वपरिहार करण्यासहि त्यांची तयारी आहेच. तुमचें अज्ञान कितीहि

ढोबळ असलें तरी ते तुम्हाला हंसून खिजविणार नाहींत, किंवा फजित करून तुमचा पाणउताराहि करणार नाहींत! प्रत्येक मानवी गुरूंत आपल्या प्रिय शिष्यापासूनहि थोडीबहुत विद्या किंवा एखादी तरी गुरुकिल्ली लपवून ठेवण्याची खोड आढळेल. पण ग्रंथाइतका प्रांजळ व निष्कपटी गुरु दुसरा मिळणारच नाहीं. तुम्ही त्यांजपासून शिकला तर ते तुमच्या जवळ गुरुदक्षणा मागणार नाहींत; तुम्ही त्यांजविषयीं गुणग्राहकता दाखविली नाहीं तर ते रंजीस येणार नाहींत; किंवा त्यांचे गुण शिकूनहि तुम्ही कृतघ्न बनलां तरी ते एका शब्दानें तुमची कागाळी करणार नाहींत. जगाच्या इतिहासांत आजवर धर्म, नीति व राजकारण या तिहींच्याहि कल्पनांत मतभेद माजलेला आढळून येतो. परंतु सर्व जगाचें मतैक्य एका बाबतींत आहे; व ती बाब म्हटली म्हणजे ग्रंथ, त्यांचें महत्त्व, व त्यांचा उपयोग ही होय.

ग्रंथसंग्रहाची रचना कशी करावी, ते सर्वसाधारण असावे किंवा विशिष्ट भाषेचे अगर विषयांचे असावे, वगैरे गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत; व यांचा विचार आधुनिक युरोपियन राष्ट्रांनीं जितक्या परमावधीस नेऊन पोहोंचविला आहे तितका तो पूर्वीं कधीं तरी पोहोचला असेल किंवा नाहीं याची मात्र शंका वाटते. तथापि, ही बाब गौण असून ग्रंथसंग्रहांचा फायदा सर्वसाधारण जनतेस जितक्या सुलभ व बिनखर्ची रीतीनें देतां येईल तितका देण्याची तजवीज करणें ही गोष्ट मात्र अत्यंत महत्त्वाची असून ती जेणेंकरून साध्य होईल तें आज आमचें कर्तव्य असलें पाहिजे. इंग्लंदमध्यें ग्रंथसंग्रहालयें व वाचनालयें यांच्या द्वारानें ज्ञानप्रसार करणें हें विश्वविद्यालयाचें एक अंग असेंच मानण्यांत येतें. दुर्दैवानें आमच्या इकडे इतर पुष्कळ गोष्टींप्रमाणें या बाबतींतल्या कर्तव्याची जाणीव विश्वविद्यालयांस आलेली आहे असें दिसत नाहीं. पण जी गोष्ट विश्वविद्यालयें करीत नाहींत ती खासगी रीतीनें आमची आम्हीं

करावयास पाहिजे. या दृष्टीनें श्री. सयाजीराव गायकवाड यांनीं जो उपक्रम केला आहे त्याचें आम्हांस महत्त्व वाटतें व महाराज सरकारांनीं घालून दिलेलें हें उदाहरण इतरत्र अगदींच फुकट जाणार नाहीं, अशीहि आम्ही अशा करतों.

काव्यदृष्टि

परवां माधवराव आळतेकर यांनीं 'कालिदासाची काव्यसृष्टि' या विषयावर व्याख्यान दिलें त्यांत त्यांनीं चर्चा केली ती ठीकच होती. तथापि विषयाच्या नांवावरून जी अपेक्षा उत्पन्न झाली ती परिपूर्ण झाली नाहीं असें कित्येक उपवक्त्यांनीं बोलून दाखविलें. याचें कारण या काव्यसृष्टीच्या पर्यालोचनांत एक विशिष्ट व तीहि गौण दृष्टि ठेवण्यांत आली. काव्यें वाचतांना त्यांत हुडकून काढण्यासच कोणी बसेल तर ऐतिहासिक माहिती, सामाजिक स्थितीचें ज्ञान, धर्म व नीति यांसंबधीं कांहीं ध्येयें किंवा कांहीं सिद्धांत, यांचे कण हातीं लागतील हें खरें. पण काव्यसृष्टीच्या अवलोकनांत काव्यदृष्टि हीच सर्वांत अधिक महत्त्वाची आहे. मुंबईस बॅकबेचा देखावा पाहण्यास जाणाराला तेथें उसाच्या गंडोऱ्या विकत मिळतात ही तत्संबद्ध गोष्ट समजते. पण समुद्रशोभेचें वर्णन पुष्कळसें सांगितल्यावर मग गंडोऱ्याची माहितीहि केव्हां सांगितली तर चालेल. एखाद्या प्रसिद्ध नटाचें वेषांतर पाहून आल्यावर त्याच्या नाट्यकौशल्याचें वर्णन हेंच मुख्य व त्याच्या वयाविषयीं अनुमान हें गौण ठरेल. काव्यसृष्टींत काव्यदृष्टीशिवाय प्रवेश करणें म्हणजे जेवावयास जाऊन तोंड विसरण्यासारखें आहे. गुजराथेंत गांव जेवणास जाणाऱ्या पाहुण्यानें आपणाबरोबर आपल्या घरचा पाट, पाणी, पापड, पत्रावळ हे घेऊन जावें व यजमानानें मुख्य पक्वान्न वाढावें अशी चाल आहे म्हणतात. पण पाहुणा आपले चार जिन्नस बरोबर नेतो व यजमान एकच देतो असें म्हटलें तरी मेजवानीच्या दृष्टीनें

त्या एकाचीच किंमत त्या चारीहून अधिक ठरते. कवीच्या काव्यदृष्टीची किंमत, याच न्यायानें, वाचकानें बरोबर आणलेल्या इतर आगंतुक दृष्टीपेक्षां अधीक आहे. स्वतः कवीला प्रवृत्त करणारी काव्यदृष्टीच वाचकानेंहि आपल्या अंगीं आणण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

कवींनीं सहेतुक लिहिलेलीं काव्यें थोडीं असतात. पोप कवीचें डनाशियड, बटलरचें ह्युडिब्रास, वगैरे काव्यें बोलूनचालून विशिष्ट हेतूनें लिहिलेलीं होत. पण सामान्यतः कवि काव्य लिहितो तें अहेतुक, म्हणजे काव्यस्फूर्तीच्या समाधानाकरितांच लिहितो. एकादा चमत्कारिक प्रसंग किंवा सृष्टींतलें दृश्य किंवा मानवी स्वभावचित्र यांजवर प्रतिभेची दृष्टि पडल्याबरोबर कवि स्वतः रंगून जातो व इतरांनाहि त्यांत आपणासारखेंच रंगविण्याकरितां तो काव्य लिहितो. वीज यदृच्छेनें कोठें कशी चमकेल याचा जसा नियम नाहीं तसाच काव्यप्रतिभेचा प्रकाश कशावर केव्हां पडेल याचाहि नियम नाहीं. तोंडांतली पाण्याची चूळ आपण जमिनीवर थुंकतों तिनें एकादे वेळीं यदृच्छेनें एकाद्या उत्कृष्ट आकृतीची रूपरेखा स्पष्ट उमटते. पण फिरून मुद्दाम चूळ भरून तशीच थुंकून तीच आकृति कोणी उमटवूं म्हणेल तर तें होणार नाहीं. कवीची प्रतिभा ही डुकराच्या मुसंडीसारखी एकदां निघाली कीं सरळ जाते. ती वाटेंत कांहींहि आल्यानें थांबत नाहीं, किंवा वाट सोडून विर्तीवर असलेला पदार्थहि तिला दिसत नाहीं.

प्रतिभाविलासांत रंगण्याकरितां कवीनें लिहिलेल्या काव्यांत ध्येयासारख्या दिसणाऱ्या कांहीं भावना व समाजस्थितीचे किंवा ऐतिहासिक कांहीं उल्लेख येऊं शकतात. पण ते पुष्कळ वेळां इच्छित नसून वर्णनाच्या ओघांत अपरिहार्य असतात. अगदीं सद्यःस्थितीचें समाजचित्र दर्शविणारें ‘ शारदा ’ ‘ हाच मुलाचा बाप, ’ असें एकादें नाटक कवि लिहील तर त्यांत तो सहेतुक समाजस्थितिवर्णन करील. पण भारतरामायणकालीन

विषयांवर काव्य नाटक लिहिणारा धड त्या काळची स्थिति बरोबर वर्णन करूं शकत नाहीं, व स्वतः त्याच्या काळच्या लोकस्थितचिे जे उल्लेख त्याच्या लेखणींतून येतात ते त्याला लिहितांना टाळतां येत नाहींत म्हणूनच येतात. तत्वें, ध्येयें, समाजस्थिति या दृष्टीनें, तीन चार हजार वर्षांपूर्वींचा शकुंतलेचा विषय घेऊन, पांचव्या–सहाव्या शतकांतल्या कालिदासानें लिहिलेलें नाटक विसाव्या शतकांतले वाचक आज आम्ही उकलीत असतां किती घोटाळे किंवा धेडगुजरी प्रकार होतील हें कोणी सांगावे ? द्रौपदी ही पांच पतींची स्त्री होती ही गोष्ट खरी; व तिजवरून पांडव हे मूळ तिबेटियन वंशांतले होते असें अनुमान काढतात. पण काव्यदृष्टीनें भारत लिहिणाऱ्या व्यासाला ही विशेष गोष्ट माहीत असली तरी काव्य रंगविण्याचे कामीं तिचा त्याला कोठें विशेष उपयोग झाला नाहीं. या गोष्टीचें ज्ञान त्याच्या मनाला नुसतें स्पर्श करून गेलेलें आहे.

नैतिक ध्येयें व सिद्धांत यांची गोष्ट तर अधिकच अवघड. सर्व गायन–ब्रम्हाला मूलाधार जरी सप्तस्वर तरी त्यांचीं निरनिराळीं मिश्रणें व आलटापालटी यांनींच गाण्याला रंग येतो. शुद्ध नीतितत्वें हीं अशींच पांचसात ठळक दिसतात, पण नुसत्या त्यांच्या शुद्ध स्वरूपानें जगाच्या व्यवहाराचें काम भागत नाहीं. सत्य अहिंसा अशा तत्वांचा अर्थ परिस्थितीनें इतका बदलूं शकतो कीं, परवां श्रीशंकराचार्यांनीं एका प्रवचनांत सिद्ध केल्या प्रमाणें, दर्शनीं असत्य हेंच केव्हां केव्हां वास्तविक सत्य ठरतें. औषधीप्रमाणें नीतितत्वाचा परिणाम किंवा श्रेय हें प्रमाण परिस्थिति व अनुपान यांवरच मुख्यतः अवलंबून असतें. नीतीचा अर्थ सत्कर्मस्वकिार व असत्कर्मांचा त्याग असें म्हटलें तरी, चांगलें व वाईट हें झालें तरी त्रैगुण्याच्या पाशांत सांपडलेला मनुष्य आपापल्या मनोधर्मांप्रमाणेंच ठरविणार. स्वभावाच्या द्वारानेंच नीतितत्त्वाचा प्रकाश घ्यावयाचा असतो.

वागणाराच्या गुणधर्मांप्रमाणें पाहणाराचे व बरेंवाईट म्हणणाराचे गुण-धर्महि नीतीचें स्वरूप बदलूं शकतात. भीष्माच्या सत्यप्रतिज्ञत्वाचें कौतुक सनातन होय. पण तीं पुराणपवित्र नांवें बदलून आजचीं राव पंत साहेब अशीं नांवें घालून, भीष्म व शंतनु यांचेंच कथानक घेऊन कोणी असेंहि नाटक रंगवील कीं, म्हातारपणीं फिरून लग्न करण्याची इच्छा झालेल्या बापाची अखेर फजिती होते व सात्विक कपटाचरणानें मुलगा आपलेंच कार्य साधतो, आणि हेंच बरोबर झालें असें म्हणत प्रेक्षक घरोघर परत जातील. हुंड्याच्या चालीची निंदा करणाऱ्या वरेरकरांच्या नाटकांत, बापाचें डबोलें चोरून आपल्या बायकोचा हुंडा भरून द्रव्यलोभी बापाला फजीत करणाऱ्या मुलाला कितीसे लोक वाईट म्हणतात? पण पितृभक्तीचीं हीं दोन चित्रें वेगळीं असतांहि काव्याच्या दृष्टीनें पितृभजक भीष्म–चरित्रांतर्गत भारत जसें रंगलेलें आहे तसेंच पितृवंचक मुलाचें चरित्र दाखविणारें हें सामाजिक नाटकहि रंगलेलें आहे. व्यासांना सत्याचें महत्त्व माहीत असतांहि द्रोणवधापूर्वी धर्माकडून झालेल्या असत्याचरणाचा कडक निषेध त्यांजकडून झालेला नाहीं. मोठ्या लोकांचा प्रमाद मोठा म्हणून त्यांना शिक्षा मोठी हीच गोष्ट जर खरी, तर या पापाबद्दल धर्माची नुसती करांगुलि गळून न पडतां त्याला देहांत प्रायश्चित्त मिळावें असा आग्रह धरून एकादा कवि नाटक लिहील तर तेंहि रंगूं शकेल.

द्रौपदी ही पतिव्रताहि आहे व तापट पाणीदार पत्नीहि आहे. तिनें आपल्या पतीच्या फाजील सात्विकपणाचा निषेध तीन चार प्रकारांनीं केलेला निरनिराळ्या काव्यांत आढळतो. अशा ठिकाणीं, सतीहि पतीवर रागावली असलें तत्त्व नुसतें सांगण्यापेक्षां, पतिव्रता स्त्रीनें केलेला पतीचा निषेध काव्यदृष्टीनें कोणत्या कवीनें कसा खुलविला आहे हें पाहण्यांतच स्वारस्य आहे. हरिश्चंद्र व श्रियाळ—चांगुणा यांच्या चरित्रासंबंधानेंहि दुतर्फी, म्हणजे स्तुतीप्रमाणें निषेधपरहि, नाटकें लिहितां येण्यासारखीं आहेत. मात्र

हीं पुराणप्रिय नांवें वगळून व्यावहारिक नांवें घेतलीं पाहिजेत. सांगण्याचा मुद्दा हा कीं, झोंपेंत दिलेलें वचन खरें करण्याच्या इरेस घालून, एकाद्याचे राज्य गिळंकृत करून, त्याचा छळ करण्यास कोणी दुष्ट मनुष्य तयार झाला, किंवा इच्छाभोजन माग असें म्हटल्याबरोबर तुझा मुलगाच मारून शिज-वून खायला घाल अशी एकादी विपरीत मागणी कोणा अतिथीनें केली, तर त्याची इच्छा तृप्त न करतां त्याची फटफजीति करणें हेंच अधिक श्रेयस्कर ध्येय कसें होईल हें नांवें बदलून एखाद्या लाक्षणिक विनोदी नाटकांत वर्णितां येण्यासारखें आहे. कृष्णचरित्र जर काव्यांत वर्णन करा-वयाचें तर, अंतिम न्यायाकरितां का होईना पण पदोपदीं केलेल्या कपट-चरित्राचेंच वर्णन करावें लागेल. पण साध्य चांगलें असलें तरी वाईट साधन उपयोगांत आणावें कीं नाहीं हा वादग्रस्त मुद्दा शिल्लकच उरतो; व कवि झाला म्हणून तो त्याचा अखेर निकाल लावूं शकत नाहीं. या सर्व उदाहरणांवरून हेंच दिसतें कीं, कवीचें खरें काम उत्कर्षाला पोंच-लेल्या त्रिगुणात्मक मनुष्यस्वभावाचें रसपूर्ण व चमत्कृतिजनक वर्णन करणें हेंच मुख्यतः असून, त्याचा कलाविलास यांतच असतो. कलेच्या मागें जाऊन तिचा हेतु किंवा तिजवरून निघणारे पण वादग्रस्त अनेक तर्फी नैतिक सिद्धान्त किंवा ध्येयें हुडकीत बसण्यांत अर्थ नाहीं.

चित्रकला शिल्पकला या कला म्हणूनच उपभोगण्याच्या असतात. त्यांतून तात्पर्यें काढीत बसणें चूक होईल. ताजमहालाची इमारत बाद-शहानें आवडत्या राणीचें स्मारक या हेतूनें बांधली असेल. पण ताज-महालाची सुंदर आकृति अमुक प्रकारची योजण्यांत कसला नैतिक हेतु असणार ? सुंदर वस्तूंचें वर्णन सुंदर एवढें म्हणण्यानेंच संपतें. ती सुंदर कां व कशी हें सांगणें कठीण; निदान तें एकाद्या नैतिक सिद्धांताच्या आधारावरून सांगणें तरी कठीण. भक्तिसाधनाचा हेतु मोक्ष असें म्हणतां येतें. पण मोक्षाचा हेतु मोक्षच. तसेंच कलारंजनाचा हेतु रंजनच, त्यापलीकडे

जातां येत नाहीं. कलाविलास हा सविकल्पक समाधीचा एक प्रकार असून त्या समाधीपर्यंत मजल गेली म्हणजे त्यापलीकडे जातां येत नाहीं. ' यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ' असेंच येथेंहि घडतें. कवीबरोबर आपणहि रंगण्याचा प्रयत्न करतों. समजा, द्रौपदीवस्त्रहरणाचें चित्र काढलेलें असतां चित्रकारानें दुःशासनाचा चेहरा पडका व नेभळट काढला तर दुःशासनाकडून होणारी वस्त्रहरणाची कृति आपण निंद्य मानीत असतांहि, चेहऱ्यांत यावी तितकी क्रूरता आली नाहीं म्हणून चित्रकाराला दोषच देऊं.

कालिदासाचीं काव्यें घेतलीं तर मेघदूतांत केवळ कल्पनाविलास आहे. त्यांत ध्येय किंवा नैतिक सिद्धांत असा कांहीं नाहीं. ऋतुसंहाराची एकंदर भाषा पाहिली म्हणजे तींतून निघणारी परिस्थिति उपदेशिण्यासारखी नाहीं. तींत केवळ स्वैर वर्णन आहे. शाकुंतल, विक्रमोर्वशीय, मालविकाग्निमित्र या तीनहि नाटकांत हिंदुसमाजांतील बहुपत्नीकत्वाच्या चालीचा उल्लेख आहे; पण या चालीचें समर्थन करण्याचा किंवा उलट निषेधहि करण्याचा कालिदासाचा हेतु आहे असें म्हणवत नाहीं. दुष्यन्ताहून विक्रम व विक्रमाहून अग्निमित्र वाईट दाखविले आहेत. शाकुंतल हें प्रौढविवाहाचें मंडन करतें कीं खंडन करतें हें सांगणें कठीण. विक्रम राणीच्या प्रत्यक्ष पाया पडतो, व असाध्य रोग्याला वाटेल तें खाण्यास देण्याला सांगून वैद्य त्याला सोडून जातो तशी विक्रमाची राणी त्याला झिडकारून जाते. मालविकाग्निमित्रांत आधींच्या एक सोडून दोन राण्या आहेत. हीं सर्व नाटकें आनंदपर्यवसायीहि दाखविलीं आहेत. यावरून कालिदासाला या राजांचा निषेध अभिप्रेत नाहीं. वडील पत्नीनें पतीचें दुसरें लग्न आपण होऊन आनंदानें करवून द्यावें, किंवा पतीनें घरीं आणलेल्या सवतीस प्रेमानें वागवावें, ही गोष्ट फक्त हिंदू-समाजांत आढळणें शक्य आहे. खरेशास्त्री यांच्या अगदीं अलीकडच्या नाटकांतहि हा

प्रकार निरपवादबुद्धीनें दाखविलेला आहे. पाश्चात्य रंगभूमीवर असलें नाटक पहावयास सांपडणार नाहीं. पहिली बायको नवऱ्याचा किंवा दुसऱ्या बायकोचा खून करते असेंच कदाचित् पहावयास सांपडेल. पण विशिष्ट सामाजिक चालीचा उल्लेख म्हणून कालिदासानें हा केलेला नाहीं. शाकुंतलांतील धीवर, 'जगांतील सर्व धंदे चांगले केले तर सारखेंच सन्मान्य होत; धंद्यानें माणुसकीला कमीपणा येत नाहीं,' असें म्हणतो. पण यावरून स्वतः कालिदास हा मनानें 'डेमोक्रॅट' होता असें अनुमान काढणें धाडसाचें होईल. याचें कारण हेंच कीं, कवि किंवा नाटककार हा शंकराचार्यांप्रमाणें वाटेल त्या भूमिकेंत ऐच्छिक परकायाप्रवेश करून तिचा उत्कर्षच रंगवितो. चांगली ती अतिशय चांगली दाखवितो, वाईट ती अतिशय वाईट दाखवितो; पण इतकें वैचित्र्य स्वेच्छेनें निर्माण करतो कीं, त्यांत त्याची स्वतःची आवडनिवड कळणें कठीण होतें. स्वभावाचीं विचित्र चित्रें निर्माण करण्यांतच त्याचें मुख्य कलाकौशल्य आहे. तात्पर्य, त्रिगुणाचा विश्वप्रपंच अवघ्या बावन्न वर्णांच्या उलटापालटीनें बनलेल्या शब्दांत कवि वर्णन करूं शकतो, इतरांना तें साधत नाहीं, हेंच कवीचें वैशिष्ट्य. सात रंगांचीं शेंकडों मिश्रणें चितारी बनवितो तीं आपल्या काव्यबुद्धि बळावर. I mix my colours with brains (मीं चित्रांच्या रंगांत माझा मेंदू कालवितो) हें एका मोठ्या चितार्‍याचें उत्तर प्रसिद्धच आहे.

शेक्स्पिअरचें उदाहरण घेतलें तरी हेंच दिसून येईल. त्यानेंहि शेंकडों भूमिका रंगविल्या आहेत. पण त्यांतून त्याला कोणती स्तुत्य व कोणती निंद्य वाटली हें सांगतां येणें कठीण. हॅम्लेट हा ज्ञानी मूर्ख, ऑथेल्लो हा शूर मूर्ख! गटे हा हॅम्लेटला उदार तरुणाचा उत्कृष्ट नमुना म्हणतो, पण दुसरे त्याला 'अति शहाणा बैल रिकामा' असें म्हणतात. ऑथेल्लो इतका भोळा माणूस काय कामाचा? पण दोघेहि वृत्तीनें खरे वीरच होत. दोन

राजे, लियर व मॅकबेथ. एकाच्या दुःखाचें कारण लहरीपणा तर दुसऱ्याचें दुःखकारण महत्वाकांक्षा. दोन उमराव, एक सीझर व दुसरा कोरिओलेनेस. दोघेहि दुर्दम, पण एक अहंकारानें गेला व दुसरा जग तुच्छ मानण्यानें गेला. सिंबेलाईन हा प्रापंचिक सुखी; प्रॉस्पेरो हा तत्त्वज्ञानाच्या आनंदानें सुखी. दुष्टांच्या जोडींत आयागो हा प्रतिकारदुष्ट व तिसरा रिचर्ड हा उपजतदुष्ट. शायलॉकला दुष्ट असें म्हणण्यांत येतें, पण त्याच्या भूमिकेचा अर्थ पुष्कळांनीं असा केला आहे कीं, ख्रिस्ती लोकांनीं ज्यू लोकांचा जो अमानुष छळ केला त्यामुळें दुष्ट बनलेल्या ज्यूचें एक उदाहरण शायलॉक होय, व मर्चंट ऑफ व्हेनिस नाटकाला ‘ए प्ली फॉर टॉलरेशन’ असें नांव एकानें दिलें आहे. जॅक्किअस हा तत्त्वज्ञानी विदूषक, क्लाऊन हा आनंदी विदूषक, व फॉलस्टाफ हा पाजी विदूषक—अशा तीन विनोदमूर्ति शेक्स्पिअरनें रंगविल्या आहेत. चाणाक्ष स्त्रियांपैकी पोर्शिया ही शहाणी, रोझॅलिन्ड ही प्रेमळ, व बिॲट्रिस ही अल्लड चिमखडा अशी दाखविली आहे. तसेंच दुःखी स्त्रियांत डेस्डेमोना ही पतिव्रता, ऑफेलिया ही भोळवट कुमारी दाखविली आहे.

तात्पर्य, या व इतर अनेक भूमिका लक्षांत घेतां वैचित्र्य रंगविणें हाच शेक्स्पिअरचा मुख्य व प्रत्यक्ष हेतु, ध्येय सांगणें हा हेतु नव्हे असें वाटतें. डॉ. जॉन्सन यानें तर असें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं, शेक्स्पिअर हा आपल्या नाटकांत भूमिकावर्णनाची सोय पाहतो, मग त्यानें सद्गुणांची गैरसोय झाली तरी चालेल. वाचकाचें रंजन झालें किंवा नाहीं हें तो पाहतो, तो वाचनापासून काय बोध घेईल हें पाहत नाहीं. भाषणांत जेथें जेवढा संबद्ध युक्तिवाद होईल त्यांतून जेवढी नीति प्रकट होईल तेवढीच. पण कवि स्वतः होऊन सद्गुणी व दुर्गुणी पात्रांत सुखदुःखाची न्याय्य वांटणी करीत नाहीं. वाइटाला उघड वाईट किंवा चांगल्याला उघड चांगलें असेंहि त्यानें म्हटल्याचें दिसत नाहीं. भूमिकावर्णनाच्या भरांत जें ज्याला मिळेल तें मिळेल.

सामान्यतः चांगल्या ध्येयांची कल्पना सर्वांना सारखीच असते व तत्त्वज्ञानी ती स्वतंत्र रीतीनें सांगूं शकतो. पण समजून सांगणें व मनाला पटविणें या गोष्टींना काव्यदृष्टीच असली पाहिजे. ज्ञानाच्या चार प्रमाणांत उपमान-प्रमाणाचा जितका उपयोग जगांत होतो तितका दुसरा कशाचा होत नाहीं. सर्व ज्ञानाचा उगम साधर्म्य किंवा वैधर्म्य यांच्या दर्शनापासून आहे. सर्व अलंकारशास्त्र साधर्म्य व वैधर्म्य या तत्त्वांवरच रचलें आहे. जेथें गोष्ट समजून सांगावयाची तेथें अलंकाराच्या मदतीशिवाय कोणाचें पाऊलहि पुढें पडणार नाहीं. जेथें नुसतें शुद्ध तत्त्वज्ञान सांगावयाचें तेथेंहि काव्यबुद्धीचा आश्रय करावा लागतो; मग जेथें बोलून चालून कलाविलासाच्या दृष्टीनेंच कवि काव्य-नाटक लिहिण्यास बसला तेथें काव्यदृष्टि हीच मुख्य ठरेल यांत काय संशय ? ज्ञानेश्वरींतील उपमा काढून टाकून बाकीचा नुसता ग्रंथ वाचला तर त्यांतील सत्य किंवा उपदेश आहे तोच उरेल, पण ज्ञानेश्वर देखील उपमा-दृष्टान्त देतात तेव्हां काव्यदृष्टीच पत्करून स्वतः रंगतात म्हणूनच दुसऱ्यास रंगवूं शकतात. अमृतानुभवांत तर उपमा दृष्टान्ताविषयींचें हें विधान मनावर ज्यास्त ठसतें. कारण त्यांतील विषय अति गहन व उपमा—दृष्टान्तांना क्षेत्र थोडें असतांहि मुख्य भर व स्वारस्य त्यांतच आढळेल.

कालिदासानें सर्व शास्त्रांतील हीं उपमानें घेऊन तीं आपल्या कामास लावलीं आहेत. प्रणव, प्राक्तन, स्वाहा, स्वधा, श्रुतिस्मृति, श्रद्धा, शब्द-शक्ति, चतुर्थाग्नि, धर्मगति, उत्सर्ग—अपवाद वगैरे सर्व प्रकारच्या शास्त्रांतील उपमानें त्यानें घेतलीं. पण या ठिकाणीं त्यांना शास्त्राच्या दृष्टीनें महत्त्व नसून त्यांच्या समर्पकतेमुळें कालिदासाच्या काव्यदृष्टीलाच महत्त्व अधिक. श्रीमान यजमानाच्या देवडीवरच्या सशस्त्र अरबांनीं चोर पळवून लावले तर यजमानानें स्वतःच्या मिशीवर पीळ काय म्हणून द्यावा !

हास्यरसाचा व्यावहारिक उपयोग

येथवर झालेल्या विवेचनावरून, व आमच्या एकंदर लिहिण्याच्या रोखावरून, आम्हांवर एक जबरदस्त आरोप येण्याचा संभव आहे, हें आम्ही पूर्णपणें जाणून आहों. तो आरोप असा कीं, हास्यरसास आम्ही वाजवीपेक्षां अधिक महत्व देतों. आमच्या आक्षेपकारांच्या मतें आम्हीं हास्यरसास मूर्धाभिषिक्त करून त्याला रस–वर्गांत राजपदावर स्थापिलें आहे; व असें झालें म्हणजे प्रौढ व गंभीर विचार, किंवा रसभरित सुंदर काव्यें यांस या दुनियेंत अनाथ व निराधार करून टाकल्यासारखें होणार! कोणी म्हणतील कीं, हास्यरसास फाजील महत्व देऊन आम्ही चेष्टेखोरपणाचा नवा बाजारच वसवूं पहात आहों; व हा बाजार उघडल्यानें सभ्यपणास व गंभीरपणास कायमचीच रजा मिळेल. कोणी विचारतील— "कायहो, हें आयुष्य केवळ थट्टामस्करी करून घालविण्याकरितांच आम्हांस मिळालेलें आहे कीं काय, कीं तें आम्ही हंसण्या खिदळण्यांतच घालवावें? विनोदाची संवय लागली कीं आवेश, गांभीर्य, भक्ति, इत्यादि सद्गुणांस आम्हांस पारखें व्हावें लागणार, व ज्याच्या योगानें जगांत प्रगति संभवते ते हे वरील गुण नाहिंसे झाल्यावर मग जग कसें चालणार?" आक्षेप विचार करण्यासारखा आहे, तेव्हां त्याचा आपण शांतपणें विचार करूं.

'सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्'–हें नीतिवचन कोणास संमत नाहीं? खरें बोलावयाचें झालें तरी तें दुसऱ्यास रुचेल किंवा गोड लागेल अशाच रीतीनें बोलावें हें तर ठीकच आहे. परंतु वचन सत्य असून, रुचेल असें बोलून वरतीं जर तें हास्योत्पादकही असेल तर दुधांत साखर पडल्यासारखें होणार नाहीं काय? परंतु हें तत्व जितकें सयुक्तिक भासतें तितकें तें व्यवहार्य झालेलें आढळून येत नाहीं.

कारण जगांत हास्याविरुद्ध युक्तिवाद व आचरण करणारे लोक पुष्कळ आढळून येतात. प्रथमत: निरानिराळ्या मनुष्यव्यक्तींची मुखचर्या कशी असतें हें साधारणतः सूक्ष्मदृष्टीने पाहाणारास असें दिसून येईल कीं, कित्येकांची चर्याच मुळीं हास्यरसास प्रतिकूल असते. अशा लोकांचे नुसत्या चेहऱ्याकडेच पाहून खुशाल एकदम सांगावें कीं या लोकांचा व हंसण्याचा नेहमीं बारावा बृहस्पती आहे. आपल्यांत एक म्हणच अशी आहे कीं, " मिया रोते क्यों ? " तर म्हणाले " सुरतही वैसी. " अंतरंग व मुखचर्या यांमध्यें कधीं काळीं मेळ किंवा मुकाबला पडणार नाहीं, हें संभवनीय आहे. तथापि साधारण नियम असा आहे कीं, मनुष्यांत स्वभावाच्या व अंतरंगांतील विचारसरणीच्या भांडाराची किल्ली मुखचर्येंत सांपडावयाचींच व या किल्लीचे साहाय्यानें जगांतील हास्यशत्रू निमेशिमे तेव्हांच ओळखून काढितां येतात. अशी मुखचर्या असणारांची दुसरी एक मौज अशी आहे कीं, यदाकदाचित् हिंवाळयांत पालवी फुटल्याप्रमाणें त्यांच्या रुक्ष मनांत हास्यरसाची क्वचित् उत्पत्ति झालीच तर त्याचे योगानें त्यांचे चेहऱ्यास मोहकता किंवा सौम्यता न येऊन उलट तो अधिकच भेसूर व कठोर असा वाटूं लागतो. अशा लोकांशीं गांठ पडणें म्हणजे एक प्रकारचें दुर्भाग्यच होय. दुसरे कित्येक लोक असे असतात कीं, ते चेहऱ्यावरून सौम्य व आनंदी दिसतात व केवळ विनोदाचे ते शत्रूच असतील असें सकृद्दर्शनीं वाटत नाहीं परंतु हास्यविनोदाचें त्यांस वस्तुत: वावडें असतें. म्हणजे स्वत: ते बहुधा कधीं हास्यविनोदाच्या भानगडींत पडत नाहींत, इतकेंच नव्हे, तर यदाकदाचित् त्यांच्या कर्णपुटावर हास्याचा यत्किंचित ध्वनि आला कीं लहान मुलाच्या कानीं अवचित मेघगर्जना पडल्याप्रमाणें ते कावेरबावरे होतात. त्यांच्या अंतःकरणांतील सौजन्यक्षीरांत हा विनोद म्हणजे एकाद्या मिठाच्या खड्याप्रमाणें पडून तें नासून जाऊन त्याची कालवाकालव होते. चार चौघा मंडळींत हंसणें, खिदळणें

झालेलें पाहून त्यांना पंचमहापातकांत भर पडल्यासारखी भीति वाटते. व जगांतील सर्व चातुर्य, सर्व विचारीपणा, सर्व तत्वज्ञान हें ज्यावरील रेषा कधींही पालटावयाची नाहीं अशा गंभीर व निश्चल चेहऱ्यांतच सांठविलें आहे, अशी त्यांची समजूत असते. यामुळें उत्तम प्रकारच्या हास्यरसाच्या सुखाची जोड करून देणारा एखादा विनोदाचा प्रकार त्यांचे दृष्टीस पडला तरी, शिकारीवर सोडलेल्या कुत्र्यांचे कानाप्रमाणें त्यांची मनोवृत्ति ताठच राहते. दुसरे कित्येक असे असतात कीं, त्यांस करुणरसच हास्यरसाचे ठिकाणीं वाटतो. अशा लोकांचे अंगीं, नुकतेंच वर वर्णन केलेल्या लोकांचे अंगीं नसणारा एक गुण असतो. तो सहृदयता हा होय. म्हणजे हीं तिसऱ्या प्रतीचीं माणसे अंतःकरणानें प्रेमळ असतात, परंतु त्यांचें प्रेम सर्व करुणरसासच अर्पण केलेलें असतें. यांच्या समजुतीनें हें सर्व जग दुःखमयच असतें. करुणरसात्मक वस्तुघटना हा यांच्या मतें सृष्टि-नियम असून आनंदस्थानें हीं ते अपवादादाखल मानितात. हास्यविनोद करणें म्हणजे सृष्टिनियमांचे विरुद्ध जाणें असा त्यांचा ग्रह झालेला असतो. कामधंद्यामध्यें विनोदास जागा मिळूं शकत नाहीं, व कामधंदा करणें हा तर जिविताचा मुख्य हेतु होय. यास्तव थट्टामस्करी करणें ती केवळ पोरांबाळांनीं करावी असें त्यांचें मत असतें. मन मोकळें करून हंसणें हें तर ते बहुधा अर्धवेड्या किंवा पूर्णवेड्या लोकांवरच सोपवितात. थट्टा व अक्कल या दोन जणूं काय सख्ख्या बहिणी आहेत, व म्हणून त्या उभयतांशीं एकाच वेळीं विवाहसंबंध ठेवणें म्हणजे अनीतिमय होय असें त्यांस वाटतें. शहाणपणाचा एकवेळ स्वीकार केला म्हणजे मग त्याजवरील प्रीति कायम रहावी याकरितां ते विनोदास मार्गांतून हांकून देतात. व त्याचप्रमाणें विनोदावर प्रीति करणारा कोणी दिसल्यास त्यास शहाणपणाची ओळखही नसलीच पाहिजे असा सिद्धांत ते ठोकून देतात. तुम्ही वाटेल तें करा, त्यांचे हातून विनोद म्हणून घडणेंच नाहीं. दुसरे कित्येक असा

युक्तिवाद करितात कीं, हास्यांची उत्पत्ति ज्याअर्थी असंबद्धतेपासून आहे, व असंबद्धता हा गुण नसून तिरस्करणीय दोषच आहे, त्या अर्थी विनोदास उत्तेजन देणें म्हणजे बुद्धिवैकल्यास उत्तेजन दिल्यासारखेंच होय.

आतां वर जे इतके विनोदशत्रूंचे निरनिराळे प्रकार सांगितलें, त्यांपैकीं कांहीं कांहीं प्रकारच्या शत्रूंच्या नावडीची आवड करण्यास आम्ही असमर्थ आहों हें प्रांजलपणें कबूल केलें पाहिजे. कारण ब्रह्मदेवच मुळीं ज्यावर कोपला त्यास मनुष्यानें साहाय्य कोठवर करावें ? ज्यास ईश्वरानें घ्राणेंद्रिय दिलें नाहीं त्याची जरी कींव आली तरी त्यास सुवासाचें सुख कोण कसें प्राप्त करून देईल ? ज्याप्रमाणें सुगंधाचें इंद्रिय नाक आहे, त्याचप्रमाणें विनोदाचें इंद्रिय मन आहे. विनोदग्रहणाची शक्ति ज्याची नाहींशी झाली असेल त्याच्यापुढें प्रत्यक्ष मूर्तिमंत विनोद जरी येऊन अवतरला तरी काय होणार ? परंतु जे दुसऱ्या एका प्रकारचे विनोदशत्रु वर सांगितले आहेत, म्हणजे ज्यांचें विनोदग्रहणाचे इंद्रिय शाबूद आहे, परंतु युक्तीच्या बाजूनें पाहतां ज्यांस विनोद हा दोषमय दिसतो, अशांना मात्र थोडेंबहुत साहाय्य करितां येणें शक्य आहे. वर जी असंबद्धता म्हणून सांगितली ती वास्तविक नेहमीं दोषरूपच असते असें नाहीं. प्रचारांत ‘ असंबद्धता ’ या शब्दास थोडीशी गौणता आहे हें खरें. परंतु कोणत्याही प्रकारचे अपवादास्पद विकार मनांत न येतां केवळ गमतीनें असंबद्धतेशी व्यवहार करितां येणें शक्य आहे. एवढेंच नव्हे, तर आणखी असेंही म्हणतां येईल कीं, असा व्यवहार करणें ही बुद्धीच्या एका भागाची किंवा प्रकारची अवश्य करमणूकच होय. जगांतील वस्तुजातांत जेथें असेल नसेल तेथून संबद्धता संवादित्व हुडकून काढणें हें जसें बुद्धीस भूषणावह आहे, त्याचप्रमाणें ज्या ज्या ठिकाणीं असंबद्धता किंवा विसंवादित्व दिसेल, त्या त्या ठिकाणीं तें हुडकून काढणें हें बुद्धिशक्तीस तितकेंच भूषणावह आहे. संवादित्व असणें हा जसा वस्तुजातीचा गुण आहे, बुद्धीचा नाहीं,

त्याचप्रमाणें विसंवादित्व हा फार झाला तर वस्तुजातचा दोष आहे असें म्हणतां येईल. तो बुद्धीचा दोष नव्हे. ज्या ठिकाणीं हें विसंवादित्व किंवा ही असंबद्धता असूनही तिचें अभिज्ञान करण्यानें शारीरिक किंवा मानसिक दुःख होत नाहीं, किंवा एखाद्या मनुष्याबद्दल तिटकारा उत्पन्न होत नाहीं, किंवा आपल्या नीति-बुद्धीस धक्का पोहोंचत नाहीं, अशा ठिकाणीं असंबद्धतेचें ज्ञान हें निःसंशय आनंददायक झालेंच पाहिजे. शाई हा पदार्थ स्वच्छ नाहीं हें खरें आहे; परतु तिचा उपयोग लिहिण्याकडे करणें हें जसें दोषास्पद होत नाहीं, त्याचप्रमाणें असंबद्धाताही स्वतः सदोष असली तरी तिला व्यवहार्य करणें हेंही तसेंच दोषास्पद होऊं शकत नाहीं. म्हणजे असंबद्धतेच्या गुणदोषांचा विचार फक्त योजकाचा हेतु किंवा त्या योजनेपासून होणारे परिणाम हे लक्षांत घेऊनच करावयास पाहिजे.

आतां ही गोष्ट खरी आहे कीं, नेहमींच कोट्या, थट्टामस्करी किंवा विनोद करण्याची संवय असणें हें चांगलें नव्हे. कारण तिचे योगानें स्वभावास एकदेशीयता येते व एकदेशीयता हा दोष असून शिवाय असाही आहे कीं, तो ज्या ज्या गुणांशीं संबद्ध असेल त्यांची माती करितो. व विनोद हा गुण झाला तरी तोहि या नियमास अनुसरूनच असणार. मनुष्यस्वभावांत भारदस्तपणा व आवेश हे दोन्हीही मुळांशीं असले पाहिजेत ही गोष्ट निर्विवाद आहे. विनोदाचें बेसुमार सेवन केल्यानें या दोहोंस धक्का बसण्याचा संभव असतो. जी जी वस्तु ह्मणून सांपडेल तिची चेष्टाच करीत गेलें तर सर्वच थट्टा होणार. विनोद असो वा नसो, आपलें मुख्य लक्ष जगांतील उदात्त व शुद्ध अशाच गोष्टीकडे रोंखलेलें पाहिजे. तसेंच थट्टामस्करी केल्याबद्दल किंवा विनोदाबद्दल जरी आपणास तिरस्कार वाटला नाहीं, तरी केवळ तिरस्कारार्ह अशाच कांहीं गोष्टी जगांत आहेत; त्यांचे संबंधानें मनांत नेहमीं तिरस्कारच बाळगला पाहिजे. जगांत असंबद्धतेचेही प्रकार असे पुष्कळ

आहेत कीं, ते पाहून हंसें कधींच येणार नाहीं, तर फक्त वाईटच वाटेल. अर्थात् अशा गोष्टींच्या संबंधांत विनोदास अवकाश नसून आवेश व भारदस्तपणा याच गुणांचा तेथें आश्रय करावा लागेल. जे लोक विनोदी ह्मणून आपल्यास दिसतात त्यांपैकीं कित्येक असे असतात कीं, त्यांस जगांतील प्रत्येक गोष्ट तुच्छ वाटते व यांत काय आहे, त्यांत काय आहे, असें ते करीत सुटतात. अशा लोकांना जगांत वंद्य किंवा पवित्र असें कांहींच नसतें. परंतु अशा लोकांनीं केलेल्या विनोदास विनोद ही संज्ञाच देतां येत नाहीं. अशांच्या विनोदापासून एकाद्या रोगाप्रमाणें दूर राहण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. एखाद्या दरबारांत ज्याप्रमाणें खुषमस्कऱ्या चतुर भाषण बोलत असतांही मुख्य स्थानावर राजा आरूढ असतो व इतर लोक आपआपल्या दर्जाप्रमाणें अदबीनें बसलेले असतात. त्याचप्रमाणें विनोदाचें काम चालू असतांही मनुष्याच्या मानसिक दरबारांत उदात्तपणा, विचारीपणा किंवा सत्यप्रियता यांपैकीं एक ना एक तरी सद्गुण मनःप्रवृत्तीवर आपला अम्मल चालवीत असला पाहिजे. व्यवहारांत आढळून येणारे कित्येक विनोदी लोक स्वभावतः पाहिले तर केव्हां मूर्ख तर केव्हां दुष्ट, केव्हां हेवेखोर तर केव्हां पोकळडौली असे असतात. अशा लोकांकडे पाहिलें ह्मणजे असें वाटतें कीं, एका विनोदाच्या पायीं जर इतके वर सांगितलेले दुर्गुण आपल्यावर हक्क सांगूं लागतील तर तो विनोदच नको. कारण विनोद ही चीज जरी इष्ट व प्रिय आहे, तरी तिला किती किंमत द्यावी याविषयीं कांहीं तरी सीमा असलीच पाहिजे. परंतु वरील सर्व कारणांमुळें जितकी सूट घालावयास पाहिजे तितकी घालूनही शेवटीं विनोदाचें मूल्य ह्मणून कांहीं थोडें तरी शिल्लक राहतेंच. कारण ज्या कांहीं विवक्षित गोष्टींत विनोद आपल्यास नको आहे अशा गोष्टी एकंदरीनें थोड्या असून ज्या गोष्टींत आपल्यास विनोद हवा आहे अशा गोष्टी अधिक भरतील. या संबंधानें ही गोष्ट

लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, विनोदाची गणमैत्री पुष्कळ गोष्टीशीं जुळते; जुळत नाहीं अशी फार थोड्याशींच. सद्गुणांशीं विनोदाचा सहवास होईल तेथें तर दुधांत साखर पडल्याप्रमाणें त्यास गोडी येईल, किंवा स्फटिकावर सूर्यकिरण पडल्याप्रमाणें त्यांच्या जोडीस उज्ज्वलता अगर दैदीप्यता येईल. शहाणा तत्त्ववेत्ता, शूर वीर, सहृदय विद्वान्, व्यवहारचतुर पंडित, सदसद्विवेकी, इत्यादि प्रकारच्या लोकांबद्दल आपल्या मनामध्यें आदर तर असतोच; परंतु वरील लोकांपैकीं प्रत्येकाचे अंगीं जर सुदैवानें विनोदीपणाचीही भर पडलेली असली तर आमच्या आदरबुद्धींत एक प्रकारच्या गोड प्रेमाचीही भर पडते. ह्मणजे नुसती आदरबुद्धि असल्यानें जे लोक आपणास केवळ परके किंवा दूरतः सेव्य असे वाटतात, तेच वरील प्रेम उत्पन्न झालें असतां आपणांशीं एकजीव होऊन त्यांचे सद्गुण आपणांमध्यें संक्रमित होतात.

हास्य व विनोद यांच्या उपयोगाचा दोन तऱ्हेनें विचार करितां येईल. एक समाजदृष्ट्या व दुसरा व्यक्तिदृष्ट्या. पैकीं समाजासंबंधानें पाहतां ही गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे कीं, समाज ही कोणी एक व्यक्ति असून तिला मन आहे असें नाहीं. परंतु ज्याप्रमाणें व्यक्तीच्या बुद्धीला व नैतिक कल्पनांना वाढ आहे, त्याचप्रमाणें एकंदर समाजाच्या बुद्धीला व नैतिक कल्पनानाही वाढ असते. अर्थात् ज्यांच्या योगानें या दोनही बाबतींत समाज अधिक सुशिक्षित होईल, त्या गोष्टींनीं समाजास फायदा होईल. हास्यविनोद वगैरेंचा उपयोग व्यक्तीपेक्षां कदाचित् समाजासच कांहीं बाबतींत अधिक आहे. एका व्यक्तीच्या मनाचा कल बहुधा एकाच विशिष्ट बाजूचा असतो. त्याला शिक्षण बहुधा एकाच दिशेचें असतें व त्याचे विचारही बहुधा एकांगी असतात. समाजाची गोष्ट तशी नाहीं, म्हणजे समाजाची वाढ अनेक अंगांनीं व्हावयाची असते. म्हणून त्यास शिक्षणही अनेक अंगानीं मिळावें लागतें. हें अनेकांगी शिक्षण मिळण्यास समाजाच्या

हास्यविनोदप्रियतेचा मोठाच उपयोग होतो. एखादें सुभाषित एखाद्या व्यक्तीनें एकटयानेंच वाचलें किंवा ऐकिलें तर त्यापासून होणाऱ्या फायद्यापेक्षां तेंच दहा लोकांनीं एकत्र वाचलें किंवा ऐकिलें असतां जो फायदा यथाप्रमाण व्हावा त्याहूनही तो अधिक होतो. व्यक्तीस नुसतें शिक्षण मिळतें, परंतु दहा व्यक्तींनीं मिळून तोच सुभाषितास्वाद घेतला तर प्रत्येक व्यक्तीस मिळावयाचें तें शिक्षण मिळून वरती दहा लोकांच्या मनाचा तात्पुरता का होईना परंतु मिलाफ होऊन संघशक्तीही उत्पन्न होते. म्हणून कोणतेंही सुभाषित कसें काय आहे याचा विचार कर्तव्य असतां व्यक्तीच्या मनावर त्याचा काय परिणाम होईल हें पाहण्यापेक्षां समाजाचे मनावर त्याचा काय परिणाम होईल हें आधीं पाहिलें पाहिजे. हास्यविनोदशीलता हा एक सामाजिक गुण आहे; संपर्कानें एकापासून दुसऱ्यापर्यंत व दुसऱ्यापासून तिसऱ्यापर्यंत असा त्याचा प्रसार होतो. सामाजिक हास्यविनोदापासून सामाजिक सुस्वभाव, सामाजिक सद्गुण, व समाजहितदृष्टि यांच्या वृद्धीस मदत होते.

आतां हास्यविनोदापासून व्यक्तीला होणाऱ्या फायद्याकडे वळूं. हास्यक्रियेचा शरीरावर वैद्यकदृष्ट्या फायदेशीर परिणाम होतो ही गोष्ट प्रथमतः ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे. हास्याचा परिणाम शरीरप्रकृतीवर चांगला होतो. ज्याला वैद्यकाची कांहीं माहिती नाहीं असा मनुष्यही एकदम सांगू शकेल कीं, हसल्यापासून अंगांतलि शिरांस एक प्रकारचा मोकळेपणा वाटतो. हास्य स्फुट नसतें त्यावेळीं श्वासोछ्वासाची क्रिया संथपणें चालत असते. तिच्यामध्यें हसण्यानें एकदम व्यत्यय येतो हें खरें. परंतु त्या व्यत्ययाचा परिणाम श्वासोछ्वासाच्या इंद्रियांवर व शरीरांतील रक्तप्रवाहावर चांगला असाच होतो. हास्यामुळें वक्षकपाटावर एका मागून एक असे अनेक आघात होतात. या प्रत्येक आघाताच्या वेळीं रक्तवाहिन्यांतील रक्त काळजांत जाण्यास प्रतिबंध होतो. बराच

वेळ मनुष्य हसत असला म्हणजे त्याचें डोकें व मान तांबूस होतात. याचें कारण वरील प्रतिबंधच होय. तसेंच हास्यक्रियेच्या मधून मधून जो खोल असा श्वासोच्छ्वास घेतला जातो, त्याच्या योगानें फुप्फुसांत हवा शिरून तीं फुगतात आणि त्याचा पारिणाम असा होतो कीं, वाहिन्यांतील रक्त काळि-जाकडे घालविलें जातें. काळजाकडे रक्त अधिक जोरानें जाणें व त्यास प्रतिबंध होणें या दोन क्रिया एकामागून एक व आलटून पालटून अशा झाल्यानें रक्तांत प्राणवायूची मिसळ अधिक होते, व प्रवाहही जोरानें चालतो. हे सर्व प्रत्यक्ष परिणाम होत. यांशिवाय दुसरे अप्रत्यक्ष पारिणामही होऊं शकतात. मोकळ्या मनानें मनुष्यास हसें आलें म्हणजे रक्ताचा मेंदूवरील दाब कमी पडतो. रागावलेल्या मुलास कांहीं चेष्टा करून हंसवितात, याचें कारण तरी हेंच कीं, हसें फुटल्याबरोबर मेंदूकडील रक्त मोकळें होऊन मनोवृत्ति फुलते. एकंदर शरीरप्रकृतीवर हास्याचे होणारे सुपारिणाम अर्थातच इतके त्वरित होऊं शकत नाहींत. परंतु ते होतात यांबद्दल कोणास क्वचितच शंका असेल. इंग्रजींत Laugh and grow fat अशी एक म्हण आहे. तिजवरून इंग्रज लोकांत याबद्दल काय सम-जूत आहे ती व्यक्त होते.

(1) When man smiles and much more when he laughs he adds a fragment to his life (Sterne).

(2) Laughter makes good blood.

(Italian proverb.)

ग्रीक तत्त्ववेत्ता आरिस्टाटल याचे वेळेपासून आजपर्यंत, हंसण्याचे योगानें फुप्फुसें बळकट होतात व शरीरप्रकृतीच्या निरोगीपणास हास्य हें एक साधन आहे असें सर्व इंद्रियविज्ञानशास्त्रवेत्ते म्हणत आले आहेत. रस्त्यांत गर्दी वगैरे बरीच जमून जाण्यायेण्यास प्रतिबंध झाला असतां पोलीसानें सोटा उगारून "चला लोक गर्दी मोडा" असें म्हटल्यानें ज्याप्रमाणें

जमलेल्या समाजांत खळबळ सुरू होते, त्याचप्रमाणें मेंदूवर किंवा मनावर ताण पडला असला किंवा कांहीं काळजी वाटून उद्विग्नता आली असली तर खळखळून हसें आलें म्हणजे एकदम मोकळेपणा वाटूं लागतो. शरीरावरही तसाच परिणाम घडतो. कारण बहुधा मोकळ्या हसण्यानें हातपाय वगैरे अंगाचे भागांसही चलन मिळतें. मात्र 'अति सर्वत्र वर्जयेत्' या ह्मणीप्रमाणें हसण्याच्या कामांतही अतिशयत्वानें शरीरप्रकृतीवर वाईट परिणाम होण्याचा संभव असतो हेंही लक्षांत ठेविलें पाहिजे. औषधाप्रमाणें हास्याचीही पथ्यकर व अपथ्यकर अशीं प्रमाणें असतात, व निरनिराळ्या प्रकृतींस हास्यरूपी औषध हें निरनिराळ्या प्रमाणांनींच विहित आहे.

हास्यविनोद ही देणगी दैविक आहे. व तिचा उपयोग आध्यात्मिक किंवा परमार्थिक रीतीनेंही करितां येणें शक्य आहे. विनोद ही वस्तुस्थितीवर टीका करण्याची एक रीति आहे. व विनोद करणारा मनुष्य तात्त्विक विचारांत जितका मुरलेला असेल तितकी त्याच्या विनोदाला ह्मणजे टीकेला अधिक किंमत येईल. विनोदशीलता अंगीं येण्यास मन विकसित असावें लागतें म्हणून मागें सांगितलेंच आहे. परंतु केवळ संसारिक मनुष्याचा विनोद व तत्त्वज्ञाचा विनोद यांमध्यें अर्थातच पुष्कळ फरक पडेल. एकंदर जीविताविषयीं आपली कल्पना काय आहे, हें ठरलें ह्मणजे विनोदाला जीवितक्रमामध्यें कोणतें स्थान देतां येईल हें आपणास ठरवितां येतें. तत्त्वज्ञानानें मनुष्याला वस्तुमात्रांतील अविनाशी कोणचें हें ठरवितां येतें. वस्तुस्थितीचें स्वरूप व तिचा खरा अर्थ याचा विवेक करितां येतो; व याच कामांत हास्यविनोदाची मदत होऊं शकते. तत्त्वज्ञानी मनुष्य आपल्या तत्त्वज्ञानरूपी पंखाच्या साह्याय्यानें भरारी मारून वर गेला म्हणजे मग लोकसमाजाचीं मतें व त्याची मतें यांमध्यें फरक पडतो. जग असावें कसें व असतें कसें, या दोन कल्पनांमधील अंतर त्याचे दृष्टीनें

लोकदृष्टीपेक्षां अधिकाधिक होत जातें; मोठ्या अशा मानलेल्या गोष्टी लहान दिसूं लागतात; कित्येक लहान अशा दिसणाऱ्या गोष्टींचें महत्त्व लोक मानितात त्यापेक्षां तें अधिक आहे असें वाटूं लागतें; जे पदार्थ म्हणून दिसतात त्या निव्वळ छाया आहेत, असें वाटतें; अर्थात् जनसमूहाची दृष्टि व तत्त्वज्ञाची दृष्टि यांमध्यें फरक पडतो. विषमता दाखविणारें हें तत्त्वज्ञान हास्यप्रवण असावें, असें सकृद्दर्शनीं म्हणावें लागतें; व तें खरेंही आहे. आतां कांहीं कांहीं प्रकारच्या तत्त्वज्ञानपद्धतींत हास्यविनोदाला फाटा दिलेला असतो. व कांहीं तत्त्ववेत्ते मुळींच विनोदी नव्हते असेंही आपणास आढळून येतें. याचें कारण मात्र असें कीं, तत्त्वज्ञानी बनल्यावरही मनुष्यमात्रासंबंधानें जितकें प्रेम ठेवावयास पाहिजे तितकें त्या पद्धतींत व त्या तत्त्ववेत्त्यांमध्यें राहिलेलें नव्हतें व मनुष्यजातिविषयगत प्रेम मनांत असल्याशिवाय विनोद होणें शक्य नाहीं इतकेंच काय तें परंतु मनांत तत्त्वज्ञान एका बाजूनें शिरलें म्हणजे लगेच दुसऱ्या बाजूनें हास्यविनोदानें निघून गेलेंच पाहिजे असें नाहीं.

विनोद हें गंभीर व खेळकर अशा दोन परस्परविरुद्ध वृत्तींचें मिश्रण आहे. व संसाराची कोणतीहि उपपत्ति घेतली तरी ती समर्पक रीतीनें सर्वांशीं लागू पडत नाहीं. या गोष्टीमुळेंच तत्वज्ञानी हा विनोदी बनण्याचा संभव उत्पन्न होतो. आनंदवाद किंवा सदाशावाद (Optimism) घेतला तर त्याच्याशीं संसारांत प्रत्यक्ष अनुभवास येणाऱ्या दुःखांचा मेळ चांगलासा घालतां येत नाहीं; म्हणजे ज्यास मनुष्यमात्राबद्दल खरी कळकळ व सहानुभूति आहे अशा मनुष्यास जर सांगितलें कीं, सकृद्दर्शनीं जीं दुःखें म्हणून दिसतात तीं दुःखें नसून जीविताच्या किंवा जगाच्या आनंदरूपी होणाऱ्या पर्यवसानाचीं साधनें आहेत, तर तें त्यास फारसें पटावयाचें नाहीं. परंतु अशा रीतीनें आनंदवाद किंवा सदाशावाद ज्यास सर्वांशीं संमत नाहीं असा मनुष्य जर विनोदी असेल तर तो निराशावादी किंवा

दुःखवादी (Pessimist) ही बनणार नाहीं. फक्त संसार हा दैवाचा मनुष्यांशीं एक प्रकारचा खेळ आहे असा विचार त्याचे मनांत येईल. व तसें झालें म्हणजे अर्थातच गंभीर व गमतीच्या अशा विचारांचें मिश्रण होऊन त्यास विनोदप्रतीति होईल व हंसूं येईल. त्याला स्वस्वरूपाच्या अज्ञेयत्वाबद्दल निव्वळ खेद न वाटतां तो आपल्याशीं बहुधा असें म्हणेल कीं "हें सर्व गौडबंगाल दिसतें. कोणचीही उपपत्ति घेतली तरी ती पुरत नाहीं व सर्वांशीं लागू पडत नाहीं तेव्हां जाईना कां! उगाच उपपत्ति रचीत बसविण्याचे श्रम कशाला घ्या ? आहे या स्थितींचें मनन केलें म्हणजे गम्मत व हास्यानंद होतो तेवढा आपला खरा."

आध्यात्मिक किंवा पारमार्थिक विचार व विनोद यांचा वरीलप्रमाणें संबंध आहे. परंतु तोही बाजूस ठेवून आपण विचार करूं लागलों तरी जगांतील नीति वाढविण्यास विनोदाचा अप्रत्यक्षरीत्या उपयोग होतो, हें सूक्ष्म दृष्टीनें पाहणारास कळून येईल. अनीतीचें आविष्करण करण्यास विनोदासारखें दुसरें कोणचेंच साधन समर्थ नाहीं. अनीतीची निंदा केवळ रागानें केली असतां ती उलटून एखाद्या बेफाम घोड्याप्रमाणें उपायी येण्याचा संभव असतो. परंतु विनोदाच्या मऊ अशा शलाकेनें अनीतीच्या सदोष दृष्टींत अंजन फिरलें असतां ती हळू हळू निवळूं लागते. खुद्द विनोदी स्वभावाला तुम्ही सद्गुणांच्या यादींत घाला किंवा न घाला, परंतु त्याच्या हातून जो नैतिक उपयोग होतो, त्याबद्दल वाद नाहीं. विनोदाला सद्गुण म्हणण्यासंबंधानेंही कांहीं हरकत आहे, असें आम्हांस वाटत नाहीं. ज्याच्यापासून मनुष्याला स्वतः इतकें सुख होण्याचा संभव आहे व ज्याचे हातून दुसऱ्याची इतकी सुधारणा होणें शक्य आहे, त्यास सद्गुण कां म्हणूं नये हें आम्हांस कळत नाहीं. मनुष्याचे मनांत पापबुद्धि किंवा कित्येक दुष्ट व निंद्य विचार असूनही त्याला एक प्रकारचें हंसूं येईल हें मागें एका ठिकाणीं सांगण्यांत आलेंच आहे. परंतु अशा प्रका-

रचें दोषी हास्य वगळलें असतां इतर प्रकारचें म्हणजे निर्दोष हास्य ज्यांस येतें ते खरोखर धन्य होत. प्रसिद्ध तत्ववेत्ता कार्लाईल यानें एके ठिकाणीं असें म्हटलें आहे कीं, ज्या मनुष्यास आयुष्यांत एकदां तरी खळखळून व मनसोक्त हंसूं आलें असेल तो मनुष्य अगदीं टाकाऊ असणें कधींही शक्य नाहीं.

"No man who has once wholly and heartily laughed can be altogether irreclaimably bad. In cheerful souls there is no evil."

Carlyle.

त्याच्यांत कांहीं ना कांहीं तरी चांगले गुण असणें शक्य आहे. निदान इतकें तरी कबूल करावें लागेल कीं, विनोदास सद्गुण म्हटलें किंवा न म्हटलें तरी तो असल्याशिवाय कोणताही मनुष्य, मग तो इतर रीतीनें कितीही सद्गुणी असो, पूर्णतेस पोंचला असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. सद्गुणांस सुस्वभावाची जोड असल्यावांचून चालावयाचें नाहीं. व विनोदशीलता हा सुस्वभावाचा सर्वांत मुख्य घटक आहे. कारणाशिवाय दुसऱ्यास न दुखविणें, त्यास खुष ठेवण्याचा योग्य प्रयत्न करणें, व त्याजविषयीं एक तऱ्हेचा कृपाळूपणा मनांत वागविणें, या आपल्या स्वभावगुणांनीं विनोदी मनुष्य स्वतःच्या व दुसऱ्याच्या सुखास व आनंदास कारणीभूत होतो. मनुष्य-कृत दुःखांधःकार घालविण्यास मनुष्यकृत विनोदासारखें दुसरें कोणतेंही तेज प्रभावी होऊं शकत नाहीं. कोटया करणारा मनुष्य हा मनुष्य-जातीचा एक श्रेष्ठ उपकारकर्ता आहे असें मानावें लागतें. शुद्ध भावानें केलेला विनोद हा एक प्रकारचा स्निग्ध असा गिलावा आहे. त्याचे योगानें स्नेह्यांतील स्नेह आणि मानवी कुटुंबांतील मनुष्यांचें परस्पर प्रेम हें बळ-कट होतें. केवळ एकमेकांबद्दल आदर बाळगणाऱ्या स्नेह्यांचा स्नेह, आदर असूनही ज्यामध्यें विनोदशीलता आहे अशा स्नेह्यामधील स्नेहापेक्षां कमी रम्य, कमी सुखकर व कमी टिकाऊ असतो. त्याचप्रमाणें असें एखादें

तोतयाचें बंड

अंक ३ रा, प्रवेश २ रा.

(स्थळ—पार्वतीबाईचा दिवाणखाना, पार्वतीबाई बसल्या आहेत; जवळ विठाई पाय चेपते आहे.)

पार्वतीबाई:—जो जो ऐकावा तो मेला चमत्कारच. हैबती तुझ्यापुढं येऊन उभा राहिला म्हणतेस ?

विठाई:—होय बाईसाहेब. तेव्हां एकदम माझं भान ठिकाणावरनं गेलं. मी बेशुद्ध पडलें. लोक गोळा झाले शेजारचे. त्यांनीं मला सावध केलं आणि मग पाहतात तों कुठंच कुणी नाहीं. मला वाटलं लोकांना भिऊन कुठं तरी निघून जाणं झालं असेल. नाहीं तर भुताटकी म्हणायची !

पार्व०:—होय विठाई, हे दिवसच असे आहेत. मनुष्याला देवानं आयुष्य दिलं तरी तें पुरं भोगायला लोकांना भ्यावं लागतं. त्यांना चमत्कारिक वाटेल तर जिवंत राहतांसुद्धा कामा नये कुणाला.

विठाई:—म्हणूनच मीं मनांत म्हटल कीं लोकांना भिऊन जाणं झालं असेल त्या दिवशीं; पण दुसरे दिवशीं तरी रात्रींच्या वेळीं आदल्या दिवसासारखं यायचं होईल. दुसऱ्या दिवशीं कांहीं मी भ्याले नसते आणि ओरडले नसते. इतकंच काय पण मी दार उघडं ठेऊन वाट बघत बसले होते तीन प्रहर रात्रपर्यंत. पण आदल्या दिवशीं दिसला तेवढाच चमत्कार ! तेव्हांपासून मन कसं उदास झालं आहे. कांहीं सुचत नाहीं. आणि मेलं डोळ्याचं पाणीहि खळत नाहीं. (रडण्याचे खोटे हुंदके देते.)

पार्वती:—उगी, विठे उगी ! अग पाणी न खळून कसं होईल ? आणि न खळायला पाणी तरी इतकं येणार कुठलं रात्रंदिवस डोळ्यांना ? दुःखाला झालं तरी कांहीं सीमा आहेना ? माझंच पाहतीस ना तूं ? रडले

रडले, दहा वर्ष रडले. पण झाला का कांहीं उपयोग ? आतां काय मन झालं आहे घट्ट ! पण विठे, मला वाटतं ही कांहीं भुताटकी नव्हे खास. हैबती खरोखरच जिवंत होऊन आला असला पाहिजे. दक्षिणेंत जिवंत परत आल्यावर त्यानं पाहिलं असेल कीं ज्याच्या त्याच्यावर तोतयाचा आळ येतो. मग कशाला व्हा प्रगट ? कैदेंतच पडायला कीं नाहीं ? पण त्यानं जेव्हां ऐकलं कीं इकडची सुटका रत्नागिरीस होऊन सगळ्यांनीं ओळखलं—बाकी म्हणून कांहीं राहिली नाहीं—तेव्हां त्यानं केला असेल धीर पुण्यांत येण्याचा. मी सांगते विठे, तुझा नवरा पुन्हा लवकरच येऊन भेटेल. आणि हे तुझ्यावर झाले तरी रामचंद्र नाईकांचेच उपकार बरं !

(रामचंद्र नाईक प्रवेश करतो.)

नाईक, या. तुम्हाला शंभर वर्षं आयुष्य आहे !

राम०:—(नमस्कार करून दूर बसतो) नको नको सरकार. तेवढं शंभर वर्षं आयुष्य नको अशी परमेश्वराजवळ दोन्ही हात कोंपरापासून जोडून प्रार्थना आहे.

पार्वतीः—(हंसून) कां नाईक नको कां म्हणतां ? ज्याला हवं त्याला आयुष्य मिळत नाहीं आणि ज्याला मिळतं ते नको म्हणतात! हा काय बरं चमत्कार ?

राम०:—बाईसाहेब, आयुष्य मिळतं पण तें सुखाचं मिळत नाहीं ! म्हणून नकोसं वाटतं. एरवीं अमर व्हावं अशी कुणाला नाहीं इच्छा होणार ? भर भक्कम आयुष्य घेऊन पुष्कळ दिवस जगलं तर धिंडवडेच करून घ्यायचे की नाहीं !

पार्वतीः—नाईक, तुम्ही म्हणतां तसं माझं मात्र झालं आहे खरं. तिकडचं ही तसंच झालं. पानपताहून जिवंत राहून येणं होतं काय ! आणि बारा वर्षं घरच्या घरीं कैदेंत जातात काय ? आतां पेशव्यांच्या घराण्यांत कैद अशी थोड्यांनाच चुकली म्हणा. पण कैदेकैदेंत झालं तरी अंतर

असतं. पण म्हणते आमचं एक मेलं कसंही असो. पण तुम्हाला आयुष्याची खंती कां यावी ?

राम०:—खंती इतक्याचकरतां, कीं जें होऊं नये तें हातून घडलं. धन्याला कैदेंत ठेवणाऱ्या माझे प्राण दोन वर्षांपूर्वींच जाते तर असलं घोर पातक तरी हातून घडलं नसतं !

पार्वती:—नाईक, असं कां बरं म्हणतां ? तुमच्या पापाची तुमच्याच हातून निष्कृति झाल्यावर तुम्हाला वाईट वाटण्याचं खरोखर कारण उरलं नाहीं. शिवाय असं पहा, कीं तुमच्यासारखा निश्चयी स्वामिभक्त किल्लेदार रत्नागिरीला नसता तर आज इतक्या वर्षांनीं तरी स्वारीच्या पायांतली बिडी निघाली तीहि निघाली नसती ! तुमचे माझ्यावर किती उपकार झाले म्हणून सांगूं ! तुम्ही मला चुडेदान दिलंत. मी खरोखर तुमच्या पायावर डोईच ठेविली पाहिजे !

(नाईकाच्या पाया पडावयास जाते. तो उठून छेः छेः बाईसाहेब, हें काय हें ? असें म्हणतो. इतक्यांत नाना फडणीस प्रवेश करितो.)

नाना:—कोण नाईक ? (रामचंद्र नाईक नमस्कार करतो; तो न घेतां नाना पाठ फिरवितो.) तुम्ही पुण्यास केव्हां आला ? तुम्हाला रत्नागिरी सोडायला परवानगी कोणी दिली ?

पार्वती:—नाना, तुम्ही केव्हां आलां ? तुम्ही उभे कां ? बसा.

(सर्व बसतात.)

नाना:—आतां इतक्यांतच आलों. तब्येत आज विशेष बिघडली आहे वाटतं ! मला कळतं तर मी आधींच आलों असतों याहून.

पार्वती:—तुम्ही आलां असतां. पण म्हटलं थोड्या वेळांत तुम्हाला पुष्कळ काम करून गडावर परत जायचं. गर्दींत असणार ! म्हणून नाहीं आधीं बोलावलं इतकंच. कुटुंबाचं क्रियाकर्मोतर कालच संपलंना ?

नानाः—(निश्वास टाकून) होय. तिचा माझा ऋणानुबंध काल सुटला खरा !

पार्वतीः—नाना, तुमच्या कुटुंबासारखा स्वभाव मिळायचा नाहीं ! तुम्हांला मोठं दुःख झालं नाना ! त्या इथं असतांना त्यांची मला मोठी करमणूक होती. तुमचं धोरण संभाळून त्यांतल्यात्यांत माझ्याशीं त्या मोठ्या मोकळ्या मनानं वागत.

नानाः—(स्वगत) या बोलण्यांत किती नाजूक खोंच आहे, हें ज्याचं त्यालाच कळणार. (उघड) ती मोकळ्या मनाची तर खरीच. पण तिनं संभाळण्यासारखं असं माझं धोरण म्हणून मात्र कांहींच नव्हतं ! मीही बाईसाहेबांशीं होईल तितक्या मोकळ्या मनानंच वागत असतों. मग बाई-साहेबांना कसंही वाटो !

पार्वतीः—मला काय वाटायचं नाना ? मी का म्हणतें आहे तुम्ही मोकळ्या मनानं वागत नाहीं म्हणून ? पण त्यांतल्यात्यांत इतकंच कीं, पुरुषांना मोकळेपणानं वागतांना राज्यकारभाराचीं अनेक अडचणींचीं धोरणं संभाळून वागावं लागतं ! बायकांना ती राजकारणाची उपाधि कांहींच मागं नसते. म्हणून त्यांना भाबडेपणानं वागतां येतं. त्यांचा मोकळेपणा दिसायला अधिक असला म्हणून त्यांत त्यांचा म्हणजे कांहीं विशेष गुण आहे असें नाहीं हो मी म्हणत ! राजकारण कठीण आहे, हें आम्हां बायकांना झालं तरी कळंत कां नाहीं ?

नानाः—(स्वगत) आजचा रोंख जरा वेगळाच दिसतो आहे; पण त्याला भितां कामा नये. (उघड) राजकारण कठीण असेल कदाचित्, पण ईश्वरकृपेनं राजकारणांत झालं तरी सत्याला सोडावं लागत नाहीं फारसं. खोटं कसं आणि किती टिकणार ?

पार्वतीः—बरोबरच आहे, खोटं कसं चालेल ! पण खरंसुद्धां सगळंच घेऊन चालत नाहीं हो ! सोन्याची झाली म्हणून सुरी कांहीं उरांत घालून

घेतां येत नाहीं. तसंच खऱ्याचंही आहे. खरं हें चांगलं पण त्यानं इतर गोष्टींना बाध येत असेल तर तें दूरच ठेवलं पाहिजे !

नानाः——तसं नव्हे बाईसाहेब. खरं काय हें निश्चित झाल्यावर मग पंचाईत नसते कसली ! पण पुष्कळ वेळां होतं काय, कीं खरं काय हेंच ठरत नाहीं. जें आपल्या मनाला बरं तेंच खरं म्हणून घेऊन चालायची मनुष्याची प्रवृत्ति असते. आणि विशेषतः कांहीं कांहीं प्रकारच्या दुःखांत तर इष्टचिंतन इतकं मनाशीं जखडून बसतं, कीं खऱ्या खोटयाचा विवेक करण्याची बुद्धि असली तरी ती नष्ट होऊन जाते. आणि जें मनाला बरं, तेंच जगांतलं खरं असं वाटूं लागतं. आतां विवेक–भ्रष्टतेची ही स्थिति खासगी व्यवहारांतसुद्धां बाधक होते, तर ती राजकारणांत विशेष बाधक होईल यांत काय नवल ? स्त्रिया अधिक प्रेमळ, मोकळ्या मनाच्या दिसल्या तर हा त्यांचा गुण नाहीं म्हणून आपण आतांच म्हणाला तेंच थोडें बदलून मी म्हणतों कीं पुरुष जरी केव्हां केव्हां निष्ठुर किंवा मुग्ध स्वभावाचे दिसले तरी हा व्यक्तिशः त्यांचा दोष नसतो.

राम०ः—(स्वगत) ही मध्यें बोलण्याची संधि बरी दिसते. केव्हां तरी एकदां चकमक झडायची खरी. मग पार्वतीबाईसाहेबांच्या समोर झड-लेलीच बरी. मला त्यांच्याकडून थोडा पाठिंबा तरी मिळेल. (उघड) आपणा उभयतांच्या बोलण्यांत मीं बोलावं असं नाहीं. पण एक शब्द बोलायची परवानगी घेतोंच. मनाला बरं भासतं तेंच डोळ्यांला खरं दिसतं हें तर ठीकच आहे. पण दुसऱ्याच्या कां होईना, पण डोळ्यांना प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या खऱ्याचा संशय घ्यायला तरी कांहीं सीमा आहेच कीं नाहीं ?

नानाः——नाईक, तुम्ही मध्यें बोललां नव्हता तेंच बरं होतं. पण आतां बोललांत तेंच पुरतं बोला ! कोणतं खरं ? आणि त्याचा संशय घेण्याची सीमा कोणी पोंचविली ? मी आतां तुम्हाला उघडच विचारतों. तोत-याच्या पायांतल्या बिड्या काढून तुम्ही मात्र सत्याला जागलां आणि

आम्हीं मात्र त्याला इतके दिवस कैदेंत ठेवून असत्याचरण केलं आणि बाईसाहेबांचं व्यर्थ वैर साधलं असंच कीं नाहीं तुमचं म्हणणं ?

राम०:—नाहीं, मी तसं म्हणत नाहीं. पण आपलं सांगितलं! आपण म्हणतां तसंच पूर्वी माझंही म्हणणं होतं खरं. पण शेंकडों लोकांनीं समक्ष येऊन आपली खात्री करून घेतली; अखेर निर्वाणीचे शब्द बोलून भाऊसाहेबांनीं तुरुंगाच्या दगडावर डोकं फोडून घेण्याचा आणि किल्ल्यावरून समुद्रांत उडी टाकण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हां मग मीं मनाशीं निर्धार केला कीं हातून आपलीच काय गुन्हेगारी होईल ती होवो; पण सरकारस्वारीला यापुढं बंदिवासांत ठेवणं हें ईश्वराच्या घरीं पाप होईल. म्हणून मग आज्ञेचं उल्लंघन मोठ्या कष्टानं केलं !

नाना:—नाईक, तुम्हांला शरम नाहीं वाटत असलीं कांगावखोर मायावी भाषणं बोलायला ? तुम्ही भाऊसाहेबांना पानपताला जाण्याच्या आधीं पाहिले होते काय ?

राम०:—होय. पाहिले होते !

नाना:—मग तोतया प्रथम रत्नागिरीस तुमच्या कैदेंत आला तेव्हांच त्याला ओळखून तुम्हीं त्याच्या पायांतल्या बिड्या कां नाहीं काढल्या ?

राम०:—माझी एकदम खात्री होईना ! शिवाय सरकारचा हुकूम तोडायला एकदम मन घेईना !

नाना:—तोतयाला प्रथम पाहतांच तुमची खात्री झाली नाहीं, याचा अर्थ, हल्लीं खात्री झाली ती लोकांच्या सांगण्यावरून असाच कीं नाहीं ? आणि पूर्वी आमचा हुकूम तोडायला तुमची छाती होत नव्हती ती आतां झाली, याचा अर्थ, दुसऱ्या कोणाचं तरी तुम्हांला पाठबळ मिळाल आहे म्हणून, असाच कीं नाहीं ?

पार्वती:—नाना, मला तुम्ही मनांत काय वाटेल तें समजा. पण तिकडच्या पायांतल्या बिड्या काढायला रामचंद्र नाईकांना माझं पाठबळ

मिळालं असा जर तुमचा म्हणण्याचा रोख असेल तर तो मात्र बरोबर नाहीं एवढंच मीं सांगतें. मला तुमच्या राजकारणांत पडायचं नाहीं. आणि मला जर अशी ढवळाढवळ खरोखर करायचीच असती मनांतनं, तर मीं पूर्वीच नसती कां केली ? आणि पुण्यांत या वाड्यांत तरी कां राहिलें असतें तुमच्या अशा नजर कैदेंत ? आमच्या आनंदीबाईंच्याखारखं वागायचं मीं मनांत आणलं असतं तर मला वाड्यांतून बाहेर पडायला माझा कोण हात धरणार होतं ?

नानाः—बाईसाहेब ! नाईकांना आपलं पाठबळ मिळालं असं मीं मुळींच म्हणत नाहीं. त्यांना पाठबळ मिळालं आहे तें आमच्या शत्रूंचं. हैदरखान, करवीरकर, मोरोबा आणि दादासाहेब इतक्यांच्या जोरावर जेव्हां दौलतगीरानं तळी उचलली, तेव्हां नाईकांना दयेचा पान्हा फुटला हें आपणही लक्षांत घेतलं पाहिजे! नाइकांनीं आरंभिलेला हा खेळ सर्व बंडाचा आहे ! दयाधर्माचं हें निव्वळ सोंग-ढोंग आहे. (वळून)किल्लेदार नेमतात ते हुकुमाची तामिली करायला नेमतात; दयाधर्माची नसती उठाठेव करायला नेमीत नाहींत. तोतया कांहीं आजकालचा कैदेंत नाहीं. आज बारा वर्षे कैदेंत आहे. या अवधींत या कृत्याच्या पापपुण्याचा भार ज्यांनीं आपल्या माथ्यावर वाहिला ते तो यापुढंही वाहायला समर्थ आहेत समजलां ? शेषाचा भार हलका करायला सरड्यानं धावण्याचं कारण नाहीं. लांडे कारभार करून त्यांना मोठं प्रतिष्ठित नाव दिल्यानं गुन्हेगारी कमी होत नसते. उलट ती वाढते मात्र. समजला नाईक ! तोतयाला मोकळा सोडून, कोंकणांत बंड उभारून आपण होऊन इकडं आल्यानं तुमच्या धाडसी सत्यप्रियतेचा पगडा माझ्यावर बसेल अशी जर तुमची समजूत असेल तर ती मात्र चुकीची आहे. उंदीर सर्पाच्या बिळांत न पकडतां आपण होऊन गेला, म्हणून तो धर्मात्मा मानला जाऊन सुटत नसतो. पहा त्याची प्रचीति ! कोण आहेरे बाहेर ? चला, आंत

या. पकडा या हरामखोराला ! आणि घाला याच्या हातापायांत बिडघा माझ्या देखत आत्ता ! (शिपाई येतात व रामचंद्र नाईकास बिडघा घालतात). (पार्वतीबाईस उद्देशून) बाईसाहेब, हे प्रकार आपल्या डोळ्यापुढं व्हावे याबद्दल मला फार वाईट वाटतं; पण आपल्या समजुती-प्रमाणं मीं खऱ्या खुऱ्या भाऊसाहेबांना बारा वर्षे कैदेंत ठेवलं त्या मानानं हा आपला उपमर्द म्हणजे कांहींच नाहीं ! मी आपल्याला निक्षून प्रतिज्ञेनें सांगतों, कीं, लवकरच हे नाईक, त्यांची कारस्थानी बायको आणि त्यांचा आगलाव्या मुलगा यांचीं कृष्णकारस्थानं पत्त्या मुद्या-सुद्धां आपल्या नजरेला घालीन म्हणजे मग आत्ताच्या माझ्या निष्ठुरतेचं आपणाला कांहींच वाटणार नाहीं. कोण आहेरे तिकडे, जा या नाईकांना घेऊन कोतवालाच्या स्वाधीन करा. त्याला म्हणावं यांना कैदेंत ठेवा, पण नीट खायला प्यायला द्या. म्हणावं त्यांचे हाल करूं नका.

राम०:—ठीक आहे. पण अखेर सत्याचाच जय होईल हे लक्ष्यांत ठेवा.

(शिपाई नाईकास घेऊन जातात.)

नानाः—बाईसाहेब, गोष्टी या थराला आल्या तेव्हां आज थोडसं या बाबतींत आपल्याशीं बोलण्याचा मी निश्चय केला आहे. आपली परवानगी असेल तर बोलतों.

पार्वतीः—नाना, खुशाल बोला ! त्याला माझी परवानगी कशाला पाहिजे ? आणि परवानगी देणारी मी कोण ! माझ्या भेटीला आलेल्या नाईकांना खुद्द माझ्या दिवाणखान्यांत तुम्ही हातकडया-पायकडया घातल्या, त्याला जर तुम्हाला माझी परवानगी लागली नाहीं, तर मला दोन अधिक उणीं उत्तरं तुमच्या मनांत बोलायचीं असलीं तर त्याला माझ्या परवानगीची वाट तुम्हाला थोडीच पहावी लागणार आहे ? बोला खुशाल बोला ! मीं ऐकायला तयार आहे. मी सगळ्या गोष्टींना मन

ऱ्सं दगडासारखं घट्ट केलं आहे ! माझ्या या हतभागी डोळ्यांनीं या शन-
ार वाड्यांत कांहीं अनिष्ट पहायचं बाकी ठेवलेलं नाहीं ! नारायणाचा
वून करून गारद्यांनीं त्याच्या प्रेताचे तुकडे, रस्त्यांत मेलेल्या बिनवारशी
कुत्र्याप्रमाणं ओढीत आणून सदरेवर टाकले, आणि दादासाहेबांनीं त्याच
प्रदरेवर गादीवर बसून नारायणाच्या रक्ताचा टिळा आपल्या कपाळाला
लावून घेतला हें ज्या डोळ्यांनीं पाहिलं, त्यांना रामचंद्र नाईकासारख्या
नोकराला कैद केल्याचं पाहण्यांत काय विशेष आहे ? बाकी माझ्यावरचा
राग तुम्हीं त्यांच्यावर काढावा हें कांहीं बरं नाहीं.

नानाः—आपले हे शब्द काळजाला कसे घरे पाडतात, तें काय सांगूं! बाईसाहेब, मला पुष्कळ वेळां असं मनांत येतं कीं, सकृद्दर्शनीं आपणाशीं इतकं निष्ठुर आचरण पावलोपावलीं करण्याचा प्रसंग येण्यापेक्षां मला मरण आलं असतं तरी पुरवतं ! पण मरण हें कोणाच्या हातचं नाहीं.

पार्वतीः—नाना, मरण हातचं असतं तर मी तरी अशी ही विटंबना करून घ्यायला कशाला जगलें असते ? मला जगून राज्यकारभार थोडाच करायचा आहे ! तसंच ज्यांच्या आशेवर आणि ज्यांच्या जिवाकरितां म्हणून जगायचं ते जिवंत होऊन आले तरी त्यांची वाट काय लागणार हें दिसतंच आहे उघड ! मग मला जगून काय करायचं आहे नाना !

नानाः—(डोळ्यांना पाणी आणून) शिवशिव ! बाईसाहेब ! खरेखुरे भाऊसाहेब जिवंत असते तर ते मला नको का होते ? मीं अधिकाराची क्षुद्र हांव धरून त्यांना कैदेंत ठेवलं असतं असं आपल्या मनांत चुकून तरी कसं येतं ? हा नाना इतका नीच अधम झाला काय ? मी लहान असतांना पोटच्या मुलाप्रमाणं माझ्यावर प्रेम कोणी केलं ? भाऊसाहेबांनींच ना ? मला माधवरावसाहेबांबरोबर आस्थेनं शिक्षण कोणी दिलं ? ' हा नाना पुढं मोठा होईल ' म्हणून मला शाबासकी देऊन ममतेनं पाठीवरून हात कोणी फिरविला ? पानपतच्या स्वारीवर निघतांना मुद्दाम

हौसेनं विश्वासरावाबरोबर मला कोणी मागून घेतलं ? वाटेंत नर्मदातीरावर मी आजारी पडून अत्यवस्थ झालों असतां, " काकी तुम्ही घाबरूं नका " असं माझ्या मातुश्रीला आश्वासन देतांना, स्वतःच प्रेमामुळं घाबरून जाऊन डोळ्याला पाणी कोणी आणलं ? आपल्या हातानं मला औषध पाणी कोणी दिलं ? केवळ माझ्याकरितां लष्कराचे मुक्काम जवळ जवळ करवून माझी बरदास्त कोणी ठेविली ? आणि एखादे वेळीं लष्कराला लांब मजल मारावीच लागली तर माझ्या औषधपाण्याकरितां मुद्दाम मागं राहून मला आपल्या बरोबर बंदोबस्तानं घोड्यावर घालून घेऊन जिवाचं रान करून लष्कर गाठायचे श्रम–सायास कोणी केले ? बाईसाहेब ! पानपतच्या युद्ध प्रसंगाच्या दिवशीं सकाळीं जिव्हाळ्याच्या मंडळींना एकत्र जमवून स्वतःविषयीं निर्वाणीचे उद्गार काढून " जगूनवांचून जे कोणी परत जातील त्यांचं रक्षण करण्याचं काम हा नाना करील " असं म्हणून सद्गदित होऊन माझ्याकडं बोट कोणी दाखविलं ? भाऊसाहेबांनींच ना ? बाईसाहेब, आपल्या हत्तीला लागून राहिलेल्या हत्तीवर जेव्हां गोळी लागून विश्वासराव ठार झाले तेव्हां हत्तीवरून उतरून घोड्याच्या रिकबींत पाय ठेवतांना " नाना मी चाललों ! आतां तूंच संभाळ ! " अशी दुःखपूर्ण आरोळी कोणी मारली ? भाऊसाहेबांनींच ना ? त्या वीराला, त्या महात्म्याला, पित्यासमान आणि गुरूसमान असणाऱ्या माझ्या त्या धन्याला—तो केवळ पानपताहून जगूनवांचून परत आला येवढया आरोपावरून—मी जन्मभर कैदेंत टाकीन, आणि त्याच्या खरेपणाबद्दल कोणी शंका काढिली येवढ्याकरितां त्यांचा मी छळ करीन, इतका अधम निमकहराम हा नाना आहे असं कां वाटतं आपल्याला ? बाईसाहेब, आपल्याला आणखी आठवणी म्हणून कोणकोणत्या करून देऊं ? भाऊसाहेब गर्दींत शिरले असें पाहून आपण शोक करूं लागलां; मी जवळच होतों. तेव्हां माझ्या मातुश्रीनं आपलं

सांत्वन करतांना " हा माझा नाना आजपासून तुमचा मुलगा झाला असं समजा. त्याच्याकडं पाहून तरी कांहीं भलतं सलतं करूं नका " असं विनवलं तें आपणाला स्मरतं का ?

पार्वती:—होय नाना, मला तें चांगलं स्मरतं. मी तें कसं विसरेन !

नाना:—मग हें जर खरं तर मग मी कृतघ्न, उलट्या काळजाचा मांग आहे असं आपण कसं मानतां ? आपल्या मनांत क्षणभर तरी असं कसं येत नाहीं कीं, भाऊसाहेबांना कैदेंत ठेवून मला काय लाभ होणार ? भाऊसाहेब जीवंत असते तर, मी कारभार करतों हें पाहून त्यांना उलटं बरंच वाटलं असतं ! आपल्या हातानं लावलेल्या झाडाला फळ आलेलं पाहून कोणाला बरं वाटणार नाहीं ? एवढंच नव्हे, तर गृहकलहांत त्यांनीं माझीच बाजू घेतली असती. फार काय, पण भाऊसाहेबांचा मला आधार असता तर नारायणरावांचा खून न होता, आणि रघुनाथराव दादांच्यामुळं आज दौलतीवर ओढवलेले अनर्थ ओढवले नसते. त्यांच्या इतकं दौलतींत नसलं तरी घराण्यांत वडील कोण होतं ? त्यांच्या अनुभवाचा फायदा कुणाला नको होता ? त्यांच्या तरवारीचा पराक्रम पहाण्याला कुणाला हौस वाटली नसती ? त्यांच्या कृपाछत्राच्या शीतल छायेखालीं बसून पडतील तीं दोन कामं धामं करून त्यांना खुष ठेवण्याला कुणाला प्रेम वाटलं नसतं ?

पार्वती:—नाना तुमचे शब्द मला पटतात. पण (गहिंवरून) मी तरी काय करूं ? स्वारी जिवंत आहे अशी स्वप्नं मला कां पडतात ? " मुली, तुझ्या सौभाग्याला धक्का लागलेला नाहीं " अशा शब्दांनीं माझी मनोदेवता मला नित्य नवा आशीर्वाद कां देते ? जो कोणी अतीत-अभ्यागत गोसावी बैरागी भेटतो तो माझ्या आशेच्या अंकुरावर प्रेमपूर्ण शब्दाच्या अमृताचं सिंचन कां करितो ?

नाना:—बाईसाहेब, कसूर माफ असावी. पण मी सांगतों कीं असल्या

आशीर्वादांवर जाणं व्यवहाराला धरून नाहीं. उदार श्रीमंताच्या दानपूर्ण हस्ताकडे पाहून प्रत्येकजण खोटंच बोलतो असं मी तरी कसं म्हणूं ? सर्व जगाच्या डोक्यावर आपमतलबी असा शेरा मी कसा मारूं ? पण आपल्या दुःखपूर्ण मुद्रेकडं पाहून विशेषतः आपणा स्वतःला आशा वाटते म्हणून गोड बोलणारेच पुष्कळ! पण बाईसाहेब, असल्या गोष्टी कुठं होत असतात कां ?

पार्वती—नाना, असं कां बरं म्हणता ? तुमची आई गिलच्यांच्या कैदेंत जिवंत आहे अशा बातमीवर तुमचा स्वतःचा विश्वास बसला होताना ? आणि तिला सोडविण्याकरितां माळव्यांत हिंगण्यांना पत्र लिहून 'माझं सर्वस्व देतों पण आईचा शोध लावून तिला सोडवा,' अशी प्रार्थना तुम्हीच केली होती ना ?

नानाः—होय. पण पुढं पत्ता लागेना तेव्हां त्या गोष्टीचा नाद मीं नाहीं का सोडला ?

पार्वतीः—मग काय, पानपतच्या लढाईतून कुणीच का जिवंत सुटून आलं नसेल ?

नानाः—बाईसाहेब, आपण आणि मीच स्वतः जर पानपताहून जिवंत परत आलों तर कोणीच जिवंत परत आला नाहीं असं मी कसं म्हणेन ? पण कोण आला नि कोण न आला याचा निर्णय पुढं एक दोन वर्षांतच झाला पाहिजे होता.

पार्वतीः—तुम्ही हा निर्णय दोन वर्षांत झाला पाहिजे होता असं म्हणतां; मी तेवढं मात्र म्हणत नाहीं. कुणी सांगावी कुणावर कशी परिस्थिति आली असेल ती ? फार काय सांगू ? माझी कुणबीण विठी; तिचा नवरा हैबती निंबाळकर पुण्यांत प्रगट होऊन तिला भेटला ! आणि ही गोष्ट कांहीं लांबची नाहीं. नुकती परवां घडली ! आणि शनवारवाड्यापासून हांकेच्या आंतल्या अंबरखान्यांतच ना ? ती गोष्ट तुमच्याहि काना-

वर आलीच असेल. मग तुम्हीं विश्वास ठेवा अगर न ठेवा. तो तुमच्या मनाचा धर्म आहे !

नानाः—होय, ती गोष्ट मीं ऐकली आहे. पण त्याजबरोबर हेंही ऐकलं आहे कीं, हैबती एकदां त्याच्या बायकोला दिसला पण तो दुसऱ्या कुणीही पाहिला नाहीं. फार काय पण तिलाही तो फिरून दिसला नाहीं. ती थट्टा नसेल कशावरून ?

पार्वतीः—बरं. हैबतीचं असो! पण रत्नागिरीस नाइकांनीं कैदेंतून सोडले हे जर खरे नव्हते तर मग इतके सरदार अन् मानकरी, खात्री करून घेतल्याशिवाय त्यांना कसे जाऊन मिळाले असते ? हैदरखाना-सारख्या शत्रूचं मीं नाहीं बोलत ! पण प्रत्यक्ष माझा दादा ! त्याला नसेल का कांहींच सत्याची चाड ? त्याचंही पत्र मला आलं. तो कशाला खोटं लिहील ? शिवाय, ज्यांनीं आपल्या हातानं त्यांच्या पायांतली बिडी काढली ते रामचंद्र नाईक स्वतः आपण होऊन आले सांगायला ! तुम्हाला दुखवून त्यांना काय बरं मिळणार आहे ? नाईक आपल्या घराण्याचे जुने अभिमानी आहेत हें मीं तुम्हांला सांगायला पाहिजे असं नाहीं. माधव-राव मरणाच्या दारीं टेकला, पण कर्जदार येऊन दाराशीं बसल्यानं त्याचा प्राण जातां जाईना. कष्ट होऊं लागले. तेव्हां नाइकांनींच नाहीं का आपण स्वतः कर्जरोखे लिहून देऊन माधवरावाला सोडविलं ? अशी हीं मातबर माणसं ! तीं सर्व म्हणतात तें खोटं, आणि नाना—बोललें तर राग येऊं देऊं नका, पण सांगतें–तुम्हीं मात्र म्हणतां तेवढं खरं ? असंच ना ?

नानाः—आपला युक्तिवाद बरोबर आहे. पण बाईसाहेब ! आमच्या सरदार-दरकदारांची गोष्ट कशाला सांगतां ? आमच्या सरदारांसारखे हरामखोर अलम दुनियेत सांपडणार नाहींत ! त्यांच्या घरबुडवेपणामुळं तर गोष्टी या थराला आल्या. रघुनाथरावदादा आग्यावेताळ; आणि त्याच्या

हातून सांडलेल्या रक्तमांसावर तहान भूक भागविणारीं पिशाच्चं म्हणजे आमचे हे सरदार लोक! यांना कलहाशिवाय दुसरं कांहीं प्रिय नाहीं. पुरंदरचा तह होऊन मोठं कारस्थान बंद पडलं, तेव्हां यांनीं काढलं उकरून हें ठेवणींतलं फर्माशीचं कारस्थान. तोतयाकडे गेलेल्या सरदारांची काय मोठी लायकी आणि अब्रु म्हणून मला त्यांचा दाखला देतां? कोणी कसंही म्हणो. स्वतः आपल्या डोळयांनीं तोतयाला पाहून तो खोटा अशी खात्री करून घेतल्यावर, मी जर केवळ दुसऱ्याच्या अभिप्रायामुळं तोतया खरा मानूं लागलों तर धन्यच म्हणायची माझी !

पार्वतीः—फिरून म्हणतें नाना, राग येऊं देऊं नका. पण याचंच नांव अभिमान !

नाना :—पण ही कांहीं लहानसहान बाब नव्हे कीं जींत मीं आपलं मत बाजूला ठेवून दुसऱ्याला खूष करण्याकरितां त्याच्या म्हणण्याप्रमाणं करावं ! मग त्याला अभिमानाचं स्वरूप आलं तरी त्याची मला चिंता नाहीं.

पार्वतीः—असंच जर आहे तर मग हा वादविवाद काढलांत तरी कशाला ?

नानाः—बाईसाहेब, तुमच्या माझ्यांतला हा विरोध कांहींसा बिनतोड आहे खरा ! परंतु माझं मत बाजूला ठेवावयाला फक्त आपण स्वतः तोतया पाहून खात्री करून खरा ठरविला असतात तरच गोष्ट निराळी !

पार्वतीः—या गोष्टीला मीं कधीं नाहीं म्हटलं होतं बरं ! आठवण करून सांगा, नाना. माधवराव होता तो तुमच्या सारखाच मताचा अभिमानी—कर्ताः पेशवा ! मीं त्याच्या पुढं काय बोलूं? नारायणाच्या कारकीर्दीचा तसा शेवट झाला ! रघुनाथरावदादा वडील; त्यांनीं गोष्ट मनावर घ्यायची. पण त्यांना झाली मुलीच्या लग्नाची घाई. त्यांना असं होऊन गेलं कीं अभद्र दर्शन कपाळ करंटी मी, लग्नाच्या शुभ-मंगल प्रसं-

गाच्या आधीं माझी धिंडका घरांतून जाईल तर बरं. आणि घरांत ठेवावचीच झाली तर क्षेत्राला पाठवून तीर्थविधि करवून तरी आणावी! त्यांच्या त्या खऱ्या खुऱ्या लगीन घाईपुढं माझं गाऱ्हाणं कोण आणणार मनाला? मीं तेव्हांच सांगितलं कीं तोतया पुण्याला आणा; चार चौघांसमक्ष परीक्षा होऊं द्या; त्याचा फडशा करा; मग आहेच बसलेली मी वैधव्याच्या दारांत. सारंच खोटं ठरलं तर मग मी नाहीं म्हणून तरी काय होणार? मग तेव्हां तसं कां नाहीं झालं? संशयाचं मूळच खणून निघालं असतं म्हणजे मग कशाला पडला असता हा इतका गोंधळ!

नानाः—आपण म्हणतां तें खरं आहे. पण—पण—(स्वगत) तोतया बाईच्या दृष्टीस घालण्यांत काय अडचणी आहेत हें उघड बोलून काय उपयोग? असो, तूर्त कशाला बोला?

पार्वतीः—नाना, कां शंका कसली आली?

नानाः—नाहीं, मीं म्हटलं तेंही झालं असतं. पण आतां बोलून काय उपयोग? कारण इच्छा असली तरी तें हातीं राहिलेलं नाहीं. आतां लढाईपर्यंत मजल आलेली आहे; आपल्या होय ना म्हणण्यावर आम्हीं सर्व तंटा तोडायला तयार आहों अशी कबुली दिली तरी माझं कोण ऐकणार? बोरघाटांत लवकरच लढाई जुंपेल असा रंग दिसतो. तोतयाचा जय होऊन तो आपल्याच पायानं पुण्याला आला तर आपल्या इच्छेप्रमाणं सरळच होईल.

पार्वतीः—आणि तुमचा जय झाला तर?

नानाः—तर मी असं परमेश्वरस्मरण करून वचन देतों कीं आपला स्वतःचा अभिप्राय बाजूस सारून, मी प्रथम त्याला आपल्या नजरेला घालीन आणि मगच त्याचं काय पारिपत्य व्हायचं असेल तें होईल.

पार्वतीः—इतकं झालं तरी मी पुष्कळ म्हणतें!

नानाः—आपण दीन वचन बोललां म्हणजे मला फार दुःख होतं.

आपला अधिकार मला काय वाटेल ती आज्ञा करण्याचा आहे. पण या एका बाबतींत आपल्याला अप्रिय अशा रीतीनं वागायचं माझ्या नशीबांत आलं आहे खरं. तथापि, आपणांला अप्रिय असं वागतांनाहि 'ईश्वरा, मी सत्य स्मरूनच वागत आहें ' अशी त्याची आळवण केल्याशिवाय मी केव्हांहि पुढं पाऊल टाकलेलं नाहीं. बरं मी येतों आतां.

पार्वती:—(डोळ्याला पाणी आणून) ऋणानुबंध असेल तसं घडेल. मीही कधीं तुमच्या कारभाराला आडकाठी आणण्याच्या बुद्धीनं वागले नाहीं यालाही ईश्वरच साक्ष.

(नाना व पार्वतीबाई जातात.)

संस्कृत विद्येचें पुनरुज्जीवन

इंग्रजी भाषा व पाश्चात्य विद्या यांचें महत्व खरोखर कमी न होतां संस्कृत विद्येचें योग्य महत्व ओळखलें जाण्याचा काळ हल्लीं आपोआप कसा आला आहे हें मागील लेखावरून दिसून आलेंच असेल. परंतु या विद्येचें अधिष्ठान जे जुने पंडित त्यांच्याविषयीं नव्या विद्वानांच्या मनांतहि आदरबुद्धि किती वसत आहे, हें खुद्द सिमला—कॉन्फरन्सचा रिपोर्ट वाचल्याशिवाय कोणासहि कळणार नाहीं. त्या रिपोर्टांत सामील केलेली पाश्चात्य विद्वानांचीं ' मिनिटें ' वाचणारांस, जुन्या संस्कृत पंडितांविषयीं त्यांना सप्रेम आदर वाटतो आणि या पंडितगिरीची परंपरा नष्ट झाल्यास फार मोठी हानी होईल अशी त्यांना भीति वाटते, याविषयीं संशय राहत नाहीं. खुद्द आपल्या समाजांत पंडितांचें जुनें ऐश्वर्य अस्तंगत झाल्यासारखें दिसत असतां, पाश्चात्य पंडितांच्या मनांत त्यांच्याविषयीं आदरबुद्धि कशी रहावी हें सकृद्दर्शनीं आश्चर्यकारक वाटण्यासारखें आहे. परंतु हें कोडें उलगडणें फारसें कठीण नाहीं. भावीं खुद्द आमच्या समाजाच्या

मनांत जुन्या पंडितांविषयीं आदरबुद्धि सर्वस्वीच नाहींशी झाली आहे असें नाहीं. पंडितवर्गाचें जुनें ऐश्वर्य गेलें यामुळें आमची आदरबुद्धिहि सर्वस्वी लोपली असा भास होतो, पण तो खरा नाहीं. आमच्या समाजांतील विद्वानांना नव्या पाश्चात्य पंडितागिरीचें वळण जरी लागलें आहे तरी, त्यांनाहि जुन्या पंडितांची किंमत चांगली कळते, हेंही सिमला कॉन्फरन्स-च्या रिपोर्टावरून दिसून येतें. व पाश्चात्य पंडितांसंबंधानें तर विशेष गोष्ट अशी आहे कीं, त्यांना संस्कृत विद्या ही सर्वच नवी, अर्थात् तिजमध्यें असलेलें ज्ञानभांडार व तें जतन करून ठेवणारा पंडितवर्ग या दोन्ही गोष्टी त्यांच्या अपेक्षेबाहेरच्या असल्यामुळें त्यांना आश्चर्य वाटणें व आश्च-र्यानें आदर द्विगुणित होणें हें साहजिक आहे. पण या आश्चर्यापेक्षांहि वेगळें असें दुसरें एक कारण आहे, तें हें कीं, ज्या पद्धतीनें संस्कृत पंडित तयार होतात तिजमध्यें विद्येच्या खऱ्या भक्तास पटण्यासारखे असेच विशेष कांहीं गुण आहेत. ही पद्धत म्हणजे एकांगी शिक्षणाची पद्धत होय. सबब एकांगी शिक्षणपद्धति व अनेकांगी शिक्षणपद्धति यांच्या सापेक्ष गुणांसंबंधानें प्रथम थोडेंसें विवेचन केल्यास तें अस्थानीं होणार नाहीं असें वाटतें.

निवळ एकांगी शिक्षणापेक्षां खरें अनेकांगी शिक्षण अधिक चांगलें हें कोणीही कबूल करील. पण एकांगी शिक्षणाचेही कांहीं फायदे असतात; व गेल्या शतकांतील शिक्षणपद्धतीच्या तुलनेनें त्यांतील कांहीं कांहीं फायदे पाश्चात्यांच्या नजरेस आले आहेत. एकाग्रता ही शरसंधानाप्रमाणें विद्या-भ्यासासहि उपयोगी आहे. द्रोणाचार्य हे बालकौरव वीरांस धनुर्विद्या शिकवीत असतां, त्यांनीं प्रत्येक विद्यार्थ्याला धनुष्यास बाण जोडल्यावर व नेम धरल्यावर "तुला काय काय दिसतें तें सांग" म्हणून विचारलें; आणि एकट्या अर्जुनास मात्र बाणाचें टोंक व वेध करण्याची वस्तु यां-शिवाय दुसरें तिसरें कांहीं दिसत नाहीं असें त्याजकडून उत्तर आल्यावर

'हाच खरा धनुर्धर होईल' असें त्यांनीं मनाशीं ठरविलें. या गोष्टीचें तात्पर्य उघडच आहे. मानवी मनाच्या समीकरणांत, एका गोष्टीला जें लक्ष दिलें तें दुसऱ्या गोष्टीवरून कमी झालें हें व्हावयाचेंच. मानवी शक्तीस मर्यादा आहे; व 'पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते' असला अमर्याद वस्तूंचा गणितशास्त्रांतील सिद्धांत त्यास लागू पडत नाहीं. जुन्या पद्धतीच्या शिक्षणांत ही एकाग्रता असे आणि यामुळें त्या पद्धतीनें शिकणारा विद्यार्थी आपल्या विषयांत खरा निष्णात होत असे. जुन्या काळचा उत्तम वैय्याकरण किंवा नैय्यायिक घेतला तर, व्याकरण किंवा न्याय या विषयांत त्याला अगोचर असा कोणताहि ग्रंथ–उपग्रंथ किंवा वादाचा मुद्दा सहसा राहत नसे. आतां या एकांगी अध्ययनामुळें त्या विषयाबाहेरचा कांहीं मुद्दा निघाल्यास, जुन्या पंडितास पाण्यांतून बाहेर काढलेल्या माशाप्रमाणें चुकल्या चुकल्यासारखें होणें स्वाभाविक असे. पण तो जोंपर्यंत पाण्यांत राही तोंपर्यंत त्याची शक्ति इतकी अचाट असे कीं, त्याला विद्यासमुद्राच्या थेट तळापर्यंत बुडी मारून तेथील गूढ मुक्ताफळें वर आणतां येत असत. जुन्या पद्धतीचा दुसरा एक विशेष गुण म्हटला म्हणजे स्मृतिसामर्थ्य. हातांत पुस्तक धरून अध्यापन करणें हा पूर्वी एक प्रकारें कमीपणा मानला जाई; व अध्ययन करण्याच्या वेळीं विद्यार्थ्यांस जरी ग्रंथाचा आश्रय करावा लागे, तरी अध्ययन संपून तो स्वतः अध्यापकाच्या पदवीस येण्याच्या सुमारास त्याचे सर्व अध्ययनग्रंथ प्रायः तोंडपाठ होऊन जात; आणि केवळ या अर्थानेंच पण तो पुस्तकास सोडचिठ्ठी देत असे. शिष्यांकडून अध्ययन करवितांना गुरुजींच्या हातास चाळा हवाच असला तरी तो ग्रंथांचीं पानें चाळण्याचा नसे; तर पत्रावळी लावणें, तपकीर ओढणें, सुपारी कातरणें असला. डेक्कन कॉलेजांतील जुने प्रसिद्ध पंडित अनंतशास्त्री पेंढारकर यांना विद्यार्थ्यांस पाठ सांगतांना, लहान मुलाच्या हातीं खेळण्याकरितां देण्याच्या चाबकाच्या

दोन्या वळीत बसण्याचा चाळा असे असें सांगतात. असो. अशा रीतीनें जुने पंडित हे खरोखरच चालते बोलते ग्रंथ असत. त्यांचे विषय-निष्णातत्व व पाठांतर हीं पाहून अलीकडच्या कालांतील मनुष्य थक्कच होऊन जावयाचा ! पण या एकांगी शिक्षणामुळें जुन्या पंडितांच्या बुद्धीस एककल्लीपणा येत असे. व्यवहारचातुर्य अंगीं नसल्यामुळें त्यांची क्वचित् थट्टाहि होई. समाजांतील अष्टपैलू व्यवहारांत शहाणपणाच्या चलनी नाण्याची मोड पुष्कळशी लागते; तेथें चवल्या–पावल्याच काय पण पैसा पै व कवड्याहि लागावयाच्या. जसा पदार्थ भेटेल तशा योग्य-तेचें नाणें दुकानदाराच्या अंगावर टाकायला लागतें. जुन्या एकदेशिय पंडितांच्या पदरीं शहाणपण पुष्कळ असे खरें, पण तें सगळें मोहोरा-पुतळ्या किंवा बंदे रुपये यांच्या रूपानें; त्यांच्याजवळ परचुरण नाहीं; आणि दुकानदारास तर त्यांची मोहोर घेऊन खपायची नाहीं; व पचायची नाहीं. यामुळें पदरीं द्रव्य व व्यवहाराच्या बाजारांत पदार्थ मांडलेले असतां भाजीहि घेतल्याशिवाय त्यांना हात हलवीत परत यावें लागणार ! बरें, भाजी मिळालीच तर अंगापासून केव्हांही दूर न होणाऱ्या जरीकांठी शालजोडीच्या पदरांत बांधून शास्त्रीबुवा ती घरीं आणणार !

अनेकांगी अशी जी आधुनिक शिक्षणपद्धति तिचेही नफे–तोटे असेच आहेत. नव्या युगांत ग्रंथसंग्रह विपुल. कोणताहि विषय घेतला तरी त्याच्यावर प्रत्यंतराच्या तोफखान्याचा सडकून मारा करितां येईल, इतकी चोहोंकडे ऐसपैस मोकळी जागा, व उंचवट्याचीं ठिकाणें. तसेंच त्या त्या विषयाच्या अभिमान्यांनीं वेशींचीं कवाडें लावून घेतलीं तरी आंत प्रवेश करण्यास शेंकडों गुप्त मार्ग. यामुळें हल्लींच्या काळांत कोणताहि विषय कोणालाहि सुलभ. गुरुमुखाच्या गंगोत्रीचा प्रवास जुन्या काळा-इतका हल्लीं दुःखद नाहीं. किंबहुना कोणालाहि स्वावलंबनानें व गुरुमुखा-

शिवाय एखादी विद्या सांगोपांग शिकणें कठीण नाहीं. उद्योग मात्र हवा; साधनांची कमतरता नसते. पूर्वकाळीं नैय्यायिक, वैय्याकरण, मीमांसक अथवा द्वैतवादी, अद्वैतवादी अशीं विशेष गुणदर्शक—पण त्याच कारणामुळें अल्पमर्यादासूचक—विशेषणें पंडितांस लागत; पण हल्लीं अशा विशेषणांचें कारण उरलें नाहीं. कां कीं, साधारणत: उद्योगशील असा विद्यार्थी घेतला तर त्याला अमुक एक विषयांतलें थोडें बहुत तरी माहीत नाहीं असें सहसा व्हावयाचें नाहीं. गुलाबदाणीच्या कारंजांतून निघाल्याप्रमाणें, आधुनिक विद्वानांच्या मुखांतून प्रसंगोपात्त विद्येच्या सहस्र धारा एकाच वेळेस स्रवत असून, शिवाय प्रत्येक धारेस निरनिराळ्या शास्त्राचा निरनिराळाच सुगंध येत आहे, हा अजब चमत्कार पाहून जुन्या काळचा पंडित आज आश्चर्यानें थक्कच होऊन जावयाचा! आणि विद्येचें हें असलें सुवर्णयुग अवतरलें असतांहि जुन्या विद्यापीठांचें काम अजून चालू आहे व आणखी नवीं विद्यापीठें काढण्याचा हव्यास सुरूच आहे याचें त्यांस गूढ वाटेल. दुष्यंतराजा मारीच ऋषीच्या आश्रमांत आला तेव्हां चहूंकडे कल्पतरूच कल्पतरू उगवलेले असतांहि हे ऋषि अजून तपश्चर्या कां करीत बसले आहेत याचें त्याला क्षणभर आश्चर्य वाटलें! "यत्कांक्षंति तपोभिरन्यमुनयः तस्मिंस्तपस्यंत्यमी!" त्याचप्रमाणें सर्व विद्या सकृत्दर्शनीं हातीं आल्या असतांहि आधुनिक विद्वान् लोक शिक्षणपद्धति सदोषच आहे म्हणून दु:खीकष्टी होत आहेत, याचें जुन्या विद्वानांस कोडेंच पडेल. पण या अनेकांगी शिक्षणाचा मोहकपणा कांहीं अंशीं केवळ दिखाऊ आहे हें त्या बिचाऱ्यांस काय माहीत? आधुनिक विद्वानाच्या ज्ञानाची लांबीरुंदी फार विस्तृत; पण त्याची खोली फार थोडी असते. वादाचा विषय बदलला असतां जुन्या पंडिताप्रमाणें त्याला पाण्याबाहेर काढून टाकलेल्या मत्स्यासारखें चुकल्या-चुकल्यासारखें होऊन तो तडफडणार नाहीं, कारण तो जलचर व स्थलचर म्हणजे उभय-

चर आहे खरा. बकाप्रमाणें तो जमीन असेल तेथपर्यंत चालेल व पाणी भेटतांच पोहूं लागेल. पण त्याची गति खोल पाण्यांत मात्र होणार नाहीं. यामुळें विद्यासमुद्राच्या तळाशीं बुडी मारून मोतीं वर आणणें हें त्याला दुष्कर होय. फार तर त्यानें सरस्वतीदेवीच्या क्रीडासरोवरांतील कमळांबरोबर उथळ पाण्यांत खेळावें. कोणताहि विषय तळहातावरील आवळ्याप्रमाणें त्याला चोहोंकडून दिसेल; पण आवळ्याच्या पोटांतल्या बीची कल्पना मात्र त्याला होणार नाहीं !

नव्या शिक्षणपद्धतींत पाठांतरास महत्व नसतें. यामुळें विद्यार्थ्यांची स्मरणशक्ति कमकुवत राहते. डोक्यांत ज्ञान असतांहि डोळ्यापुढें पुस्तक असेल तेव्हांच त्याची जभि किंवा हात चालावयाचा. जुन्या पंडिताच्या स्मरणशक्तीचा ' अक्षय भाता ' नेहमीं भरलेला असे; यामुळें झोंपेतून जागें केलें तरी तो वादास सिद्ध व्हावयाचा. नव्या पंडिताचा भाता वरचे-वर दुसऱ्यानें भरून द्यावा लागतो. पुस्तकें हातीं येईपर्यंत त्याला धर्म-युद्धाच्या नियमांचा आश्रय करून मुदत मागून घ्यावी लागते. व सुदै-वानें आधुनिक काळचे वाद लेखद्वारा होत असल्यामुळें ती मुदत त्यास मिळतेही ! जुन्या काळच्या युद्धाप्रमाणेंच जुन्या काळचे वाद. म्हणजे प्रतिपक्षाची गांठ समक्ष पडून तरवारीनें युद्ध व्हावयाचें; तरवार फिर-विण्यास लागेल इतकाच स्थलावकाश, व तरवार उगारून मारण्यास लागेल इतकाच कालावकाश. जुन्या सभेंतील वाद तोंडानें व्हावयाचा; तेथें ग्रंथ उघडून दाखविण्याची व पहाण्याची अपेक्षा नसे. प्रतिपक्षांस व न्यायाधिशांस प्रायः ग्रंथ पाठच असावयाचे. कोटया व प्रति—कोटया, उत्तरें—प्रत्युत्तरें सर्व जिभेवर असावयाचीं; व केवळ बुद्धीच्या तरळपणावर व तत्परतेवर विजय मिळावयाचा. प्रतिपक्षी—क्षणभर कां होईना—निरुत्तर झाला म्हणजे वाद जिंकला गेला असें ठरे. शंकराचार्य व मंडनमिश्र यांचा वाद चाळीस दिवस चालला होता; पण वादाचा निकाल लागला

तो मंडनमिश्राचे गळ्यांतील पुष्पहार कोमजल्यावरून सिद्ध झाला ! जुन्या पंडित लोकांच्या वादाची गोष्टहि एकंदरीनें अशीच होती. एखाद्या कोटीवर त्यांचा निर्णय अवलंबून असावयाचा व निरुत्तर केलेल्या किंवा गोंधळलेल्या प्रतिपक्षाच्या म्लान झालेल्या मुखश्रीवरून तो सिद्ध व्हाव-वयाचा ! आधुनिक विद्वानाच्या वादाची गोष्ट बरीच निराळी आहे. ज्या प्रतिपक्षांनीं एकमेकांचीं तोंडें कधींही पाहिलीं नाहींत अशांचे वाद निर· निराळ्या खंडांतूनहि चालू असतात. यास्तव क्षणभर निरुत्तर झाल्यामुळें मुखश्री म्लान होऊन फड जिंकला अगर हरला जाण्याचा संभव नाहीं. वादांतील युक्तिवाद व फारच तर कांहीं अंशीं भाषेची ओजस्विता यावरून-च जग निकाल लावतें. या आधुनिक वादांना कालाचाही निर्बंध नसतो. एका देशांत पूर्वपक्षकार व दुसऱ्या देशांत सिद्धांती हें जसें चालतें, तसेंच यंदाच्या पावसाळ्यांत पूर्वपक्ष होऊन भिजत पडलेल्या वादास पुढल्या वर्षींच्या उन्हाळ्यांतहि पालवी फुटण्यास हरकत नाहीं ! वादाचीं साधनेंहि तशींच निराळीं. आधुनिक युद्धाच्या सरंजामाप्रमाणें आधुनिक वादाचा सरंजामहि निराळा. आधुनिक पंडितांना मोठमोठया ग्रंथसंग्र-हालयाच्या पहाडी 'बातेऱ्या' बांधतां येतात व त्यांच्या सहाय्यानें त्यांचा मारा चालावयाचा. शत्रुपक्षाच्या किल्ल्यांतील मर्में सांगण्यास सूचिपत्ररूपी गुप्त हेर शेंकडों तयार असतातच ! प्रमाणांतर रूपी स्नेही, सल्लागार व योद्धे यांची कुमक दोन्ही पक्षांस मुबलक; व अखेर जय व्हावयाचा तो शक्याशक्यतेच्या सूक्ष्म विचारावर अवलंबून असल्यामुळें कालांतरानें विवक्षित मतांची परंपरा जेव्हां सरास चालू होईल तेव्हांच वादाचा अखेर निर्णय झाल्याची खबर यावयाची. सांगण्याचें तात्पर्य इतकेंच कीं, जुन्या व नव्या पंडितांचें उद्दिष्ट, साधनें व परिस्थिति हीं बहुतेक वेगवेगळीं आहेत. जुन्या पंडितांच्या शिक्षणाचें एकांगित्व व नव्या पंडितांच्या शिक्षणाचें अनेकांगित्व हें सर्वस्वी त्यांच्या निरनिराळ्या परिस्थितींचेच परिणाम होत.

वर दिलेलें वर्णन हें एकांगी व अनेकांगी शिक्षणाच्या अतिरेकाचेंच वर्णन अर्थात् होय. कारण जुन्या काळींहि एकांगी शिक्षणाचाच प्रकार मुख्यत्वें करून असतां अनेकांगी शिक्षण मिळविलेले पंडित मुळींच नसत असें मात्र नाहीं. बुद्धिवान् पुरुषाला कोणत्याच काळांत अध्ययनाचे विषय मुद्दाम मर्यादित करून घेण्याचें कारण असत नाहीं. बेकनसंबंधानें त्याचे अभिमानी असें म्हणतातच कीं, 'तत्कालीन ज्ञान-विज्ञानाचे सर्व विषयरूपी प्रांत त्यानें खालसा करून आपल्या मनाच्या राज्यास जोडले होते. (Bacon had taken all knowledge for his Province.) आपल्या इकडेहि अध्ययनाचा कोणताहि विषय म्हणून न सोडणाऱ्या अनेकांगी पंडितांचीं उदाहरणें नाहींत असें नाहीं. सायणाचार्य, माधवाचार्य, क्षेमेंद्र वगैरे पंडितांचीं उदाहरणें असल्या प्रकारचीं होत. तसेंच जे जे प्रसिद्ध टीका-ग्रंथकार म्हणून होऊन गेले त्यांच्या टीकांकडे पाहिलें तर प्रायः असें दिसून येतें कीं, जेथें जेथें म्हणून दुसऱ्या शास्त्राचा मुद्दा आला तेथें तेथें त्यांनीं त्या त्या शास्त्रांत निष्णात असणाऱ्या पंडितांप्रमाणें विवेचन केलेलें आहे. म्हणजे एकांगी शिक्षणाच्या कालांतही अनेकांगी शिक्षणाची किंमत लोकांस कळत नव्हती असें नाहीं. त्याच्याच उलट हल्लींची स्थिति आहे. कारण हल्लीं अनेकांगी शिक्षण हा नियम व एकांगी शिक्षण हा अपवाद होऊन बसला आहे, व यामुळें अनेकांगी शिक्षणापासून होणारे तोटे-म्हणजे विशेषतः ज्ञानाचा उथळपणा-नजरेस आल्यामुळें एकांगी शिक्षण हवें असें लोकांस वाटूं लागलें आहे.

सिमला-कॉन्फरन्सच्या रिपोर्टांत मोठमोठया जाड्या आधुनिक विद्वानांनीं जुन्या पंडितांची स्तुति करून तो वर्ग लोपत चालला असे दुःखोद्गार काढले आहेत त्याचें कारण हेंच होय. कोणत्याहि एका पद्धतीची अतिशयोक्ती झाली म्हणजे तिजविरुद्ध प्रतिक्रिया होणें स्वाभाविक आहे.

त्याप्रमाणें, जुन्या पंडितांचा एक वेळीं अनादर होऊन हल्लीं मात्र त्यांजविषयीं आदर उत्पन्न झाला आहे. अतिशयोक्तीचीं दोन्ही टोंकें चुकवून कोणत्याहि गोष्टीच्या बरोबर मध्यबिंदूचा वेध होणें हें कठिण असतें; शिवाय मध्यवेधाची स्थिति आली तरी ती फार वेळ टिकत नाहीं. मनूची गति ही घड्याळांतील लंबकांच्या आंदोलनासारखी असते. चालत्या घड्याळ्याचा लंबक प्रत्येक आंदोलनांत मध्याबिंदूस स्पर्श करून जातो; पण मध्याबिंदूवर तो कधींही स्थिर राहत नाहीं. चालत्या म्हणजे सजीव समाजांतील मतमतांतराचा मनूहि इष्ट मध्याबिंदूवर स्थिर असा राहूं शकत नाहीं; व तो आंदोलनें घेत एकदां या टोंकास तर एकदां त्या टोंकास जात असतो. यामुळें ज्या काळांत जें आहे तें तर हवेंच असते; पण जें नाहीं त्याचे गुण आठआठवून त्याची इच्छा मनुष्य करूं लागतो. इंग्रजींत 'Something of everything and everything of something' असें जें वाक्य आहे त्यांतच ज्ञानविज्ञानाच्या इष्ट मर्यादेचा मध्याबिंदु आहे. एखादा विषय सर्वस्वी माहीत असणें हें हवेंच. पण तेवढाच माहीत असणें हें जसें अपूर्णत्वाचें लक्षण आहे, तसेंच सर्वच विषय थोडथोडे माहीत असणें हें इष्ट खरें तथापि एखादाही विषय सर्वस्वी अवगत नसणें हेंही अपूर्णत्वाचेंच लक्षण होय. अर्थात् एकांगित्व व अनेकांगित्व यांचा जर मेळ पडेल, म्हणजे प्रत्येक विषयाचें थोडथोडें ज्ञान असून शिवाय एखाद्या विषयाचें तरी सांगोपांग उत्कृष्ट ज्ञान असावें ही स्थिति सर्वांत उत्तम. त्याच्या अभावीं जुन्या पंडितांनीं नव्यांना उथळ म्हणून हंसावें; व नव्यांनीं जुन्यांना एककली म्हणून हसावें, असेंच होणार. पण कोणत्याही समाजांत एकांगी व अनेकांगी शिक्षण पावलेले लोक एकसमयावच्छेदेंकरून असतील तर, व्यक्तीचें जें अपूर्णत्व व दूषण तेंच, सर्व समाज म्हणून एक पुरुष धरला तर त्या पुरुषाचें पूर्णत्व व भूषण होईल हें उघड आहे. व या दृष्टीनें

अनेकांगी–शिक्षण–प्रधान अशा हल्लींच्या काळांत जुन्या पंडितपरंपरेचें युरोपियन लोकांसहि कौतुक वाटावें आणि पंडितवर्गाला उत्तेजन मिळून त्याची परंपरा पुढेंही चालावी अशी इच्छा उत्पन्न होऊन तत्प्रीत्यर्थ उद्योग व्हावा हें योग्यच आहे.

जुन्या व नव्या पद्धतींचें साहचर्य

एकांगी व अनेकांगी शिक्षणाचे गुण परस्पर कांहीं अंशीं विरोधी असल्यामुळें त्या दोन शिक्षणपद्धतींचा मिलाफ करितां येईल किंवा नाहीं हा एक विचाराचाच प्रश्न आहे. दोन्ही पद्धती आपापल्या परीनें उपयोगीच आहेत; व त्यांतील अमुक एक हटकून चांगली व अमुक एक सर्वथा त्याज्य असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. दोन्हीहि पाहिजे आहेत. पण त्या साध्य व्हाव्या कशा ? मनुष्यमात्रांत जसें स्वभाव भिन्न असतात–एकाचा स्वभाव दुसऱ्यास येत नाहीं, व एकाच व्यक्तींत दोन परस्पर विरोधी स्वभावधर्म कायमचे नांदू शकत नाहींतच नाहींत–तसेंच या दोन शिक्षण-पद्धतींचें आहे. एकींत स्मरणशक्तीची मेहनत व करामत, तर दुसरींत चौकसपणा अधिक; एकींत शब्दप्रामाण्यावर भिस्त जास्त तर दुसरींत आत्म-प्रत्ययाचा व विचारस्वातंत्र्याचा जोर जास्त; एकींत गहनावगाहनशीलता, तर दुसरींत बुद्धीचा व्यापकपणा व विस्तार विशेष. अशा निरनिराळ्या गुणांच्या पद्धतींचा मिलाफ व्हावा कसा ? एकाच मनुष्याला जसे धूर्त व प्रांजल, धाडसी व सावध, प्रेमळ व विवेकी, न्यायी व उदार असें एकाच काळीं होतां येत नाहीं, तसेंच एकांगी व अनेकांगी शिक्षण-पद्धतीनें मिळविलेल्या विद्येचे गुण एकाच व्यक्तींत एकवटतां येणें शक्य नाहीं. एकाच लेखकास दोन निरनिराळ्या वळणाचीं अक्षरें काढतां येणें कठीण, किंवा एकाच ग्रंथकारास अनेक निरनिराळ्या भाषापद्धति लिहितां येणें कठीण; त्याचप्रमाणें कांहीं अंशीं जुन्या पढिक पंडितास

नव्या पद्धतीचा शोधक व बहुश्रुत पंडित होणें, किंवा नव्या पद्धतीच्या शोधक व बहुश्रुत पंडितास जुन्या पद्धतीचा पढिक व उपस्थितिवश पंडित होणें कठीण आहे. पण परस्परविरोधी असे मनुष्यस्वभावगुण एकाच व्यक्तींत जरी एकाच वेळीं सांपडणें शक्य नसलें तरी, ते निरनिराळे गुण अंगीं असलेल्या निरनिराळया व्यक्ती एकाच काळीं एकाच समाजांत सांपडणें मुळींच कठीण नाहीं. जगांत इतर बाबींत आजवर कितीही फरक झाले असले तरी समष्टिरूप मनुष्यस्वभाववैचित्र्य हें मात्र सनातन—जें हजारों वर्षांपूर्वींचें तेंच आज—आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. मनुष्यस्वभावाची गोष्ट व शिक्षणपद्धतीची गोष्ट थोडीशी वेगवेगळी आहे खरी. प्रकृति पिंडाची वैचित्र्यशीलता निसर्गनिर्मित असून मानवी प्रयत्नापेक्षां बलवत्तर आहे. पण शिक्षणपद्धति ही मनुष्यनिर्मित असून बहुधा अनुकरणात्मक असते. यामुळें एकाच काळीं एकाच समाजांत शिक्षपद्धतीचें वळण एकच असतें; निदान एकमेकांस फारसें सोडून नसतें असेंच आढळेल. स्वभावांत अनुकरण शक्य नाहीं; शिक्षणपद्धतींत तें अनिवार्य आहे. एवढेंच नव्हे तर स्वभावांत समान स्वरूप असणें हें जितकें कठीण, तितकेंच शिक्षण पद्धतींत वैचित्र्य आणणें कठीण आहे. पण प्रयत्न केला असतां तें असाध्य आहे असें मात्र नाहीं. पाठशाळा, तोळ, मद्रेसा या शिक्षणसंस्था जुन्या शिक्षणपद्धतींच्या निदर्शक आहेत खऱ्या; पण त्या अद्यापि सर्वस्वी बुडाल्या नाहींत. अगदीं नव्यांतल्या नव्या पद्धतीचें युनिव्हर्सिटीचें शिक्षण इकडे दिलें जात असतां, दुसरीकडे आमच्या पाठशाळांमधून पूर्वपीठिकानुरूप पठणपाठणाचा ध्वनि निघतच आहे; तो कांहीं सर्वस्वी थांबला आहे असें नाहीं. आंग्लसरस्वतीच्या सांप्रदायाच्या निदर्शक अशा रंगी बेरंगी फिती व काळया विदेशी झुली आज देशांत दिसूं लागल्या आहेत खऱ्या; तथापि, आर्यसरस्वतीच्या निशाणादाखल मानल्या जाणाऱ्या जरीकांठी शालजोड्या

स्वांद्यावर घेणारे, फार काय पण डोकीस बांधणारे लोकहि सर्वस्वी दिसे-नासे झाले आहेत असें नाहीं !

या गोष्टीचा अर्थ असा आहे कीं, परिस्थितीमुळें निरनिराळया व्यक्तीं-च्या अधिष्ठानानें निरनिराळया शिक्षणपद्धति एकाच समाजांत एकाच वेळीं आढळणें अगदींच अशक्य आहे असें नाहीं. नदीच्या पात्रांत मुख्य प्रवाह एकाच दिशेनें वाहत असतां एखादा उपप्रवाह दुसऱ्या दिशेनें वाहत आहे असा चमत्कार सकृत्दर्शनीं दिसणें कल्पनातीत नाहीं; पात्रांतील उच्च-नीच स्थळांमुळें तें सर्वथा संभवनीयच आहे. याच रीतीनें, शिक्षणाचा मुख्य प्रवाह आधुनिक कल्पनांनीं आंखलेल्या पात्रांतून वाहत असतां प्राचीन परंपरेनुसार मद्रेसा—पाठशाळांच्या पात्रांतून फार्शी—संस्कृत वि-द्येचा लहानसा प्रवाह दुसऱ्या दिशेनें वाहत आहे; त्यांचीहि उपयुक्तता आहे असें आधुनिक पंडितांस वाटूं लागलें आहे; आणि तो कायम वाहता रहावा, आटून जाऊं नये, अशा हेतूनें ते उद्युक्त झालेले आहेत—ही गोष्ट सिमला कॉन्फरन्सच्या पुराव्यानें शाबीत होत आहे. मात्र हा हेतु कायमचा सिद्ध होण्यास एकच गोष्ट करणें जरूर आहे ती ही कीं, कॉलेजांच्या शिक्षण-क्रमाप्रमाणेंच पाठशाळांचाहि शिक्षणक्रम स्वतंत्र चालूं राहिला पाहिजे; व तसें झालें असतां पाठशाळांतून शिकून पंडितगिरीची परंपरा चालू ठेवण्यास लोकांस अडचण पडणार नाहीं. कॉलेजें व पाठशाळा एकाच स्थळमर्यादेंत असल्या तरी एकामुळें दुसरें ओस पडलें आहे असें पूर्वीं झालेलें नाहीं व यापुढेंही सहसा घडून येणार नाहीं असें आम्हांस वाटतें. पुष्कळसे विद्यार्थी कॉलेजांत जातील खरे; पण पाठशाळांचे भक्तही सांपडणार नाहींत असें नाहीं; थोडे तरी सांपडतीलच. कॉलेजांत कोण जाईल व पाठशाळेंत कोण जाईल ही गोष्ट यदृच्छेनें ठरणारी आहे. अमुकच अमकीकडे जाईल हें कोणी निश्चयानें सांगूं शकणार नाहीं. हे सर्व परिस्थितीचे खेळ आहेत.

या गोष्टीचीं एक दोन उदाहरणेंहि मनावर ठसण्यासारखीं देतां येतील. इंग्रजी शिकून पदवी मिळवून प्रोफेसरीचें काम करणाऱ्या गृहस्थाचें मोडी अक्षर कित्ता घालण्यासारखें वळणदार व थेट जुन्या डौलाचें सांपडणें सहसा कठीण हें कोणीही कबूल करील कीं नाहीं? असें असतां कै. प्रो. काथवटे यांचें मोडी हस्ताक्षर अगदीं वर वर्णिलेल्या नमुन्याचें होतें हें पुष्कळ लोकांस माहीत असेलच. या गोष्टीचें कारण प्रस्तुत लेखकानें खुद्द प्रो. काथवटे यांस एकदां सहज विचारलें असतां ते म्हणाले कीं— बंडाच्या सालीं मीं इंग्रजी शिकत होतों; पण बंडवाले लोक विजयी होणार आणि फिरून पेशवाई स्थापिली जाणार असा त्या वेळीं आमचा दृढ भरंवसा होता; व यामुळें इंग्रजी विद्येचा उपयोग होणें नाहीं असें समजून आम्हीं जुन्या शिक्षण पद्धतीप्रमाणें अक्षर व गणित हेंच फिरून हातीं घेतलें. पण पुढें पाहतों तों बंडवाल्यांचा मोड होऊन इंग्रजी राज्यसत्ताच पुन: स्थापित झाली; तेव्हां फिरून नव्या पद्धतीप्रमाणें आम्ही इंग्रजी शिकूं लागलों! अशा रीतीनें जुन्या व नव्या शिक्षणपद्धतीचे दोन्ही फायदे आमच्या पदरांत पडले. अर्थात् हा यदृच्छेचा परिणाम. दुसरें उदाहरण आपले रँगलर प्रि. रघुनाथ पुरुषोत्तम परांजपे यांचें. यांचें घराणें वैदिकांचें असून खुद्द त्यांचे वडील कोंकणपट्टींतील उत्कृष्ट दशग्रंथी ब्राह्मणांत मोडत असत; आणि या चिरंजीवांची अल्प वयांत दिसून येणारी बुद्धिमत्ता पाहून त्यांनींही दशग्रंथी ब्राह्मण व्हावें अशी त्यांच्या वडिलांची इच्छा होती असें म्हणतात. पण दैवाचा संकल्प कांहीं वेगळाच होता. कोंकणांत राहून वेदाभ्यासाकडेच ते लागते—त्यांच्या पायांना देशाची वाट न सांपडती किंवा त्यांना हातीं धरण्यास धोंडोपंत कर्व्यांसारखा आधुनिक विद्वान् न मिळता—तर 'रघुनाथा'स पंत ही पदवी न लाभतां भट्ट ही पदवी लाभली असती; इंग्लंडांत कॅम नदी कांठच्या कॉलेजच्या बोर्डिंगांत 'साईन थीटा कॉस थीटा' या शब्दांचा पाठ तोंडांतून निघण्या-

ऐवजीं, मुर्डी गांवांमधील एका लहानशा घराच्या परसांतील आवारांत नारळी-पोफळींना रहाटगाडग्याचें पाणी लावीत लावीत वेदांतील ऋचांच्या जटा-पाठांची व घन-पाठांचीं त्यांचीं आवर्तनें चालतीं; लुसलुशीत सुगंधी पिअर्स सोपाऐवजीं, नित्य समिध शेकलेल्या अग्निकुंडांतील भरड भस्मच ते अंगास चर्चित असते; केंब्रिजच्या पदवीधराच्या काळ्यानिळ्या शिपतरी टोपीऐवजीं हिरवी फीत लावलेली तांबड्या बनातीची टोपीच त्यांच्या डोक्यावर राहती; लॉर्ड कर्झन यांनीं प्रौढीनें वर्णिलेल्या ' ब्ल्यू रिबन ' ऐवजीं, दगडी चातीनें कातलेल्या व बोजड ब्रह्मगांठ मारलेल्या गळ्यांतील यज्ञोपवीताचाच अभिमान ते बाळगते; किंबहुना फक्त कोंकणांतच विपुल असलेल्या भुताखेतांचें दर्शन झालें असतां, फक्त कोंकणांतच लागू पडणाऱ्या समजुतीप्रमाणें जानव्याची ब्रह्मगांठ दाखवून त्या महद्भयाचें त्यांनीं निवारण केलें असतें. घनपाठी दशग्रंथी वैदिक ' रघुनाथभट्ट ' परांजपे व धर्मशिक्षणाविरुद्ध कसून लिहिणारे ' रँगलर ' परांजपे यांच्यांतील भेद खरोखर जमीनअस्मानचाच नव्हे काय? आणि हा फरकहि दोन विषम शिक्षणपद्धती समानसुलभ असतां, एखाद्या व्यक्तीला लीलेनें अमुक एका पद्धतीस मुकवून दुसऱ्या एका पद्धतीच्या कक्षेंत नेऊन सोडणाऱ्या यदृच्छेचेंच फळ नव्हे काय?

बाह्य परिस्थितीप्रमाणेंच मानसिक स्थितीमुळेंही निरनिराळ्या व्यक्ति निरनिराळ्या शिक्षणपद्धतीचें अवलंबन करणार हें उघड आहे. वेदनिंदक चार्वाक हा कांहीं विसाव्या शतकांतील एखाद्या अस्सल मिशनरी कॉलेजांत शिकलेला नव्हता. उलटपक्षीं, अस्सल मिशनरी कॉलेजांत शिकून तयार झालेल्या बी. ए., एम. ए. मध्यें, वेद हीच अक्षरशः प्रत्यक्ष ईश्वराचीच वाणी आहे असें म्हणणारे व मानणारे श्रद्धाळू लोक आज सांपडणार नाहींत असें नाहीं. चार्वाकाच्या वेळीं एखादें मिशनरी कॉलेज असतें तर त्याला जसा निदान एक तरी योग्य विद्यार्थी मिळता, तसेंच आज

हिंदुस्थानांत, जुन्या पद्धतीच्या पाठशाळा शिल्लक राहतील तर, त्यांनाहि योग्य असे विद्यार्थी मिळतील. तात्पर्य, जी चूक आहे ती इतकीच कीं स्वभावभेद, परिस्थितिमूलक विपरीतत्व, व यदृच्छाविलास कायम असतां निरनिराळ्या पद्धतींचें शिक्षण देणाऱ्या संस्था मात्र असाव्या तितक्या आज या देशांत नाहींत. एकांगी शिक्षण व अनेकांगी शिक्षण हीं एकाच व्यक्तीमध्यें संभवनीय नसलीं तरी, एका समाजांत एकत्र सहज संभवतात; त्यांच्या योगानें प्रत्येक व्यक्तिपिंडाला यथायोग्य शिक्षण मिळतें; व सर्व समाजाला श्रमविभागाचा फायदा मिळतो. इंग्लंडांत एकराष्ट्रीयत्व सर्वस्वी सिद्ध झालें असल्यामुळें तेथें सर्व शिक्षण एकाच नमुन्याचें असणें ठीक असेल; पण हिंदुस्थानांतील स्थिति तशी नाहीं. येथें जुन्या व नव्या परंपरेचा विरोध चांगला जागृत आहे व कदाचित् पुढेंही कधीं तो सर्वस्वी मिटणार नाहीं. याकरितां हिंदुस्थानांत शिक्षणाचे नमुने उपराष्ट्रानुरूप वेगवेगळे असणें अगदीं जरूर आहे. ही गोष्ट कितीही जोरानें आम्ही पुनः पुनः सांगितली तरी ती थोडीच होणार आहे. या देशांत, वरील विवेचनावरून, आजच्या स्थितींतही पाठशाळा चालविण्याची गरज आहे हें दिसून येईल. व जी गोष्ट इकडील पाठशाळांची तीच बंगाल्याकडील ‘ तोलां ’ची. मुसलमानी विद्येचीहि अशीच गोष्ट आहे. सुदैवानें या जुन्या विद्येच्या भांड्याला नव्या विद्येची कल्हई देणें इष्ट व शक्य आहे असें म्हणणारा नवीन वर्ग आज निर्माण होत आहे; व या वर्गाच्या विचारसरणींत संस्कृत विद्येच्या पुनरुज्जीवनास पोषक असें बरेंच द्रव्य सांपडतें. हें उभयविध शिक्षण देऊन संस्कृत विद्येच्या पुनरुज्जीवनास मदत कशी करावी या गोष्टीचा सिमला–कॉन्फरन्समध्यें विचार झाला. पण ‘ ओरिएंटल इन्स्टिटयूट ’ या नांवाची नवीन संस्था काढण्यापलीकडे या गोष्टीच्या विचाराची तपशीलवार मांडणी कोठें झालेली त्या रिपोर्टांत दिसून येत नाहीं. आणि मुख्य हेतू इष्ट असतां साधनें सुचविण्याच्या बाबतींत बरेच

सभासद गोंधळून गेले, असें त्यांनीं पाठविलेल्या लेखी मिनिटांवरून दिसून येतें.

जुन्या परंपरेचें जें शिक्षण आज देशांत चालू आहे तें पाठशाळा, तोळ, मद्रेसा वगैरे जुन्या पद्धतीच्या शाळांतून चालू आहे. संस्कृत, पर्शियन, आरबी वगैरे भाषांत संग्रहित असलेल्या विद्येचें जुन्या पद्धतीचें असें शिक्षण याच संस्थांतून मिळण्याचें असल्यामुळें, अशा शाळा व त्यांत शिकणारे विद्यार्थी यांचें अल्प प्रमाण पाहून कोणासहि बरें वाटणार नाहीं, व हें प्रमाण किती अल्प आहे हें खालीं लिहिलेल्या आंकड्यांचे माहितीवरून कोणाचेही लक्षांत येईल. वरिष्ठ शिक्षणाच्या दृष्टीनें पाहतां सर्व हिंदुस्थानांत मिळून १४ शाळांमधून सुमारें १३०० विद्यार्थी संस्कृत, फारशी व आरबी विद्या जुन्या पद्धतीनें आज शिकत आहेत. सन १९०० सालीं या संस्थांची संख्या अवघी पांच असून त्यांत सुमारें ५५० विद्यार्थी शिकत होते. गेल्या दहा बारा वर्षांत संस्था व विद्यार्थी यांच्या संख्येंत वाढ झालेली आहे. तथापि, सर्व हिंदुस्थानांत मिळून युनिव्हर्सिटीशीं संबंध असलेल्या वरिष्ठ इंग्रजी शिक्षणाच्या संस्थांची संख्या १८५ व त्यांत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या सुमारें ३० हजार असतां, जुन्या पौर्वात्य पद्धतीनें उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्थांची संख्या अवघी १४।१५ असावी यावरून जुनी विद्या किती मागसलेली आहे हें दिसून येईल. इंग्रजी विद्या देणारीं नुसतीं ' आर्ट्स् कॉलेजें ' च हिंदुस्थानांत १२५ आहेत. असें असतां पौर्वात्य इतकीं थोडीं कां असावी ? कायदा, वैद्यक, शिल्प, वास्तुविज्ञान, कृषिकर्म वगैरे बाबतींत तर जुन्या विद्येचा सर्वस्वी लोपच झाला आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. कारण वरिष्ठ प्रतीच्या शिक्षणसंस्थांतून पौर्वात्य तत्वज्ञान व काव्य यांच्या पलीकडे सहसा कांहीं शिकविलें जात नाहीं. जुनी विद्या शिकविणाऱ्या प्राथमिक पाठशाळा वगैरे आहेत; परंतु त्यांची वाढ होण्याऐवजीं ऱ्हासच झालेला आढळतो. उदाहरणार्थ, आरबी

व फारशी शिक्षण देणाऱ्या पाठशाळा सन १९०० ते १९१० या दहा सालांत २४३८ वरून १५०५ वर आल्या. व त्यांतील विद्यार्थ्यांची संख्या ३७॥ हजारांवरून ३० हजारांवर आली! तसेंच संस्कृत पाठशाळा वगैरेंची संख्या १९२९ वरून १४२९ वर आली; म्हणजे दहा वर्षांत पांचशें पाठशाळा कमी झाल्या. विद्यार्थ्यांची संख्याहि २३ हजारांवरून २२ हजारांवर आली. पाठशाळांच्या संख्येच्या मानानें विद्यार्थ्यांची संख्या कमी झालेली दिसत नाहीं याचें कारण असें असावें कीं, जुन्या पद्धतीनें विद्या संपादन करण्याची लोकांची इच्छा विशेष कमी होत नसतां, ती विद्या देणारे शिक्षक व त्या शिक्षकांचा स्वतंत्र रीतीनें चरितार्थ चालण्याचें साधन हीं दिवसेंदिवस कमी होत चाललीं आहेत. सिमला–कॉन्फरन्सनें 'ओरिएंटल इन्स्टिटयूट' सारखी संस्था काढण्याचें ठरविलें आहे हें तर ठीकच आहे; परंतु जुन्या पंडितगिरीची परंपरा कायम राहावी व वाढावी अशी सरकारची इच्छा असेल तर संस्कृत पाठशाळा अधिक स्थापन व्हाव्या अशी खटपट करून त्या संस्थांना योग्य तें द्रव्यसहाय्य करण्यासही सरकारानें कंबर बांधली पाहिजे.

देशी भाषांचें पुनरुज्जीवन

गेल्या पन्नास वर्षांतील शिक्षणाचा प्रसार व त्यापासून झालेले परिणाम हे लक्षांत घेतले म्हणजे, यापुढें इंग्रजी भाषेची वाढ पूर्वीसारखी न होतां लवकरच ती खुंटेल, अर्थात् आपल्या योग्य मर्यादेपर्यंत जाऊन थांबेल असें दिसतें. शिक्षणामुळें स्वाभिमानबुद्धि उत्पन्न झाल्याकारणानें देशी भाषांच्या उत्कर्षाविषयींची स्वाभाविक बुद्धि सुशिक्षित लोकांच्या मनांत प्रकट होऊन त्यांचें लक्ष व त्यांचे परिश्रम इंग्रजी भाषेकडून थोडेबहुत कमी पडतील. एवढेंच नव्हे तर इंग्रजी व देशी यांच्या सरहद्दीवरील झग-

ज्यांत ते देशी भाषांचा पक्ष धरून इंग्रजीचें पाऊल थोडेंबहुत मागें हट-विण्याचा प्रयत्न करतील हें उघड आहे. गेल्या पांच वर्षांत एकीकडे इंग्रजी शिकणाऱ्या मुलांची संख्या वाढली, हिंदुस्थानांत येणाऱ्या इंग्रजी पुस्तकांची संख्या वाढली, एकंदरीनें इंग्रजी भाषेचें ज्ञान असणाऱ्या लोकांची संख्या वाढली, व इंग्रजी भाषेच्या द्वारानें देशी भाषेंत येणाऱ्या ज्ञान-भांडाराची किंमत वाढली हें खरें; पण असें असतांहि त्याचबरोबर दुसऱ्या बाजूस, इंग्रजी व्याख्यानें देण्याची व इंग्रजी लेख लिहिण्याची सुशिक्षित लोकांची इच्छा किंचित् कमी झाली, व देशी भाषांतून लेख लिहिणें व भाषणें करणें, नवीन शब्दकोश रचणें व प्रेमामुळें अगर जरूरीमुळें संग्र-हित कराव्या लागणाऱ्या विदेशी कल्पनांना होतां होईतों देशी पेहेराव देऊन—देशी भावनेचा आणि संस्काराचा उजळा देऊन—घेण्याची प्रवृत्ति वाढली, हीहि गोष्ट विसरतां कामा नये.

सन १८९४ सालीं कै. रा. ब. रानडे यांनीं मुंबई युनिव्हर्सिटीमध्यें मराठी भाषेच्यातर्फे जें सुंदर व पोक्त विचारांनीं भरलेलें भाषण केलें त्या-मध्यें ते असें म्हणाले कीं, मराठी भाषेचा प्रश्न हा होमरूलच्या प्रश्ना-सारखा आहे. म्हणजे ज्याप्रमाणें इंग्रज लोकांच्या हाताखालीं कांहीं दिवस राजकीय शिक्षण मिळाल्यामुळें हिंदी लोकांना दिवसेंदिवस आपलीं कामें आपणच करण्याची इच्छा व पात्रता उत्पन्न झाली, त्याचप्रमाणें इंग्रजी-भाषाशिक्षणाचे कांहीं दिवस गेल्यामुळें त्यांचें स्वभाषेविषयींचें प्रेम अधिक जागृत झालें. इंग्रजी भाषा शिकल्यानें मराठी भाषेचें प्रेम वाढलें असें म्हणणें हें कांहीं अंशीं विरोधाभासाचें एक उदाहरण आहे, परंतु तो अर्थातच आभास होय. कारण, प्रत्यक्ष स्वराज्य असतां स्वभाषेचा उत्कर्ष म्हणून कांहीं करण्याची जी बुद्धि आपणांमध्यें पूर्वीं, म्हणजे उदाहरणार्थ पेशवाईत, जागृत झालेली नव्हती ती आज इंग्रजी राज्यांत उत्पन्न झाली आहे. याचा अर्थ पेशवाईत महाराष्ट्रीयांस मराठी भाषा आवडत नव्हती

अगर दुसरी एखादी आवडत होती असा नव्हे; तर मराठी भाषेवर—मराठी राष्ट्रीयत्वाच्या मुख्य साधनावर—आज एक प्रकारचें संकट आल्यामुळें तिच्या रक्षणाविषयींच्या आपल्या प्रयत्नास जागरूकता येऊन तिजविषयींचें आपलें प्रेम अधिक व्यक्त झालें आहे, इतकाच अर्थ घ्यावयाचा. याच गोष्टीला प्रत्यंतरादाखल दुसरेंहि असें एक उदाहरण देतां येईल कीं, पूर्वीं पेशवाईमध्यें शिवाजीचा उत्सव महाराष्ट्रांत करीत असल्याचें कोणी ऐकलें नाहीं तो उत्सव आज महाराष्ट्रांत महाराष्ट्रीयांस करावासा वाटतो. याचाहि अर्थ नानासाहेब व माधवराव पेशव्यांस शिवाजी महाराजांची योग्यता कळत नव्हती असा नव्हे; तर आजच्या घटकेच्या महाराष्ट्रीयांना शिवाजीमहाराजांची योग्यता ध्यानांत ठेवण्याची तेव्हांपेक्षांही अधिक जरूरी आहे हाच अर्थ ग्राह्य होय. ज्याप्रमाणें प्रत्यक्ष स्वराज्यांत होमरूलची अशी चळवळ होऊं शकत नाहीं, परराज्यांत अशा चळवळीच्या नांवाला कांहीं औचित्य असतें; त्याचप्रमाणें इंग्रजी भाषेचें गंडांतर दृष्टीपुढें उभें राहिल्यामुळें देशी भाषांच्या सुधारणेविषयीं हिंदी लोकांच्या मनांतून स्वाभाविकच उमाळा आला. शिवाय दुसरेंही एक कारण आहे. तें हें कीं, इंग्रजी भाषेच्या संसर्गामुळें हिंदी ग्रंथसंग्रह व वाङ्मय फैलावलें आहे, व यामुळें पेशवाईत दीडशें वर्षांत मराठी भाषेची जी वाढ दिसून आली नाहीं ती गेल्या अवघ्या पन्नास वर्षांत दिसून आली, असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं.

पण देशी भाषांचा उत्कर्ष म्हणजे इंग्रजीची हटकून पिछेहाट असेंहि नाहीं; आणि इंग्रजी व देशी भाषा यांच्या सकृद्दर्शनीं दिसणाऱ्या विरोधाचा विचार करतांना अगर त्यांवर मत देतांना जी गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे ती हीच. एकाच म्यानांत एकाच वेळीं एकाहून अधिक सुऱ्या ठेवतां येत नाहींत असें जरी असलें, तरी प्रसंगाप्रमाणें निरनिराळ्या वेळीं एकाच म्यानांत निरनिराळ्या सुऱ्या ठेवतां येतात. मनुष्याचें मन

व भाषा यांचीहि गोष्ट कांहीं अंशीं अशीच आहे. मनुष्यास एकच भाषा येणें शक्य असतें किंवा एक भाषा चांगली आल्यामुळें अगर सरावांत ठेवल्यानें दुसऱ्या एखाद्या भाषेस हटकून अपाय झाला पाहिजे अगर गौणत्व आलें पाहिजे ही गोष्ट जर अनिवार्य असती, तर भाषांच्या प्रश्नास लढाईचेंच स्वरूप आलें असतें. पण वस्तुतः तशी स्थिति मुळींच नाहीं. एखाद्या मनुष्यास इंग्रजी चांगलें येत असलें म्हणून त्याच्या देशी भाषेचें ज्ञान कमी होतें अगर त्याला देशी भाषा लिहितां अगर बोलतां येतच नाहीं, असें होत असतें तर गोष्ट वेगळी. परंतु एक भाषा नेहमीं दुसऱ्या भाषेस उपकारकच होते. इंग्रजी चांगलें आल्यामुळें ज्यांस मराठी चांगलें येत नाहीं, अगर मराठी चांगलें आल्यामुळें ज्यांस इंग्रजी चांगलें येत नाहीं, असा मनुष्य सांपडणें शक्यच नाहीं, हें कोणीही सांगू शकेल. ज्याला मूळ भाषा-ग्रहण-शक्तिच कमी त्याला केवळ एकच भाषा शिकून तरी तींत कितीसें गहन नैपुण्य मिळणार ? उलटपक्षीं ज्याच्या मनाला भाषासंस्कार व वाङ्मयाची गोडी जातीचीच आहे त्याला अनेक भाषांचें ज्ञान हें केव्हांही अपकारक न होतां उलट उपकारकच होतें. अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळें हिंदुस्थानांत आज कोणती एक भाषा जिवंत उरणार असा प्रश्नच मुळीं उद्भवत नाहीं, असें आम्हांस वाटतें. समाजाच्या कार्यक्षमतेप्रमाणें त्याला अनेक भाषांची जरूरीच असते. निदान आजच्या स्थितींतील हिंदी समाजास तरी तशी गरज आहे, यांत शंका नाहीं. आपण महाराष्ट्राचेंच उदाहरण घेऊं. आजच्या महाराष्ट्रीयांस एकच काय पण चार भाषांचीही गरज आहे, हें सप्रमाण सिद्ध करतां येतें.

मराठी भाषा ही अर्थात् महाराष्ट्रीयांची जन्मभाषा असल्यामुळें तिचें महत्व वर्णन करण्याचें कारणच नाहीं. परंतु संस्कृत भाषा सर्वस्वी काढून घेतली तर मराठी भाषा मुळीं उरणेंच शक्य नाहीं. अप्रबुद्ध, अडाणी, अशिक्षित लोकांना संस्कृत भाषेचें प्रत्यक्ष ज्ञान नसतें, हें खरें. परंतु

त्यांचा सर्व पूर्वेतिहास, त्यांचा धर्म, त्यांच्या दंतकथा व ते तोंडानें गुण- गुणतात तीं गाणीं, तात्पर्य, अशिक्षित मनुष्याला केवळ सहज असें जें शिक्षण असतें तें सर्व संस्कृताच्या द्वारें आलेलें असल्यामुळें संस्कृत मराठीपासून विलग करणें शक्य नाहीं. ज्यांना आपण सुशिक्षित म्हणतों त्यांच्या संस्कृतीचा तर बराच भाग संस्कृत भाषेंतून येतो, हें उघड आहे. वेद, उपनिषदें, काव्यें, नाटकें, इतिहास, पुराणें, दर्शनें व शास्त्रें या सर्वांमधून झिरपून आलेल्या संस्कृतीच्या प्रवाहांची एक नदी बनलेली असते. अर्थात् हीं उगमस्थानें सर्व आटलीं तर त्यांच्या संस्कृतीचा प्रवा- हहि अवर्षणानंतर उन्हाळ्यांत वाहणाऱ्या नदीच्या जलरेखेप्रमाणें, अति- सूक्ष्म असेल हें अगदीं उघड आहे. शिवाय पाश्चिमात्य शास्त्रें, तत्वज्ञान वगैरेचें ज्ञान झालेल्या मनुष्यासहि तें ज्ञान देशी कल्पनांच्या सांच्यांतून संग्र- हित झालेलें असलें तरच मनःप्रकृतीस मानवतें. औषध इंग्रजी असलें तरी अनुपान देशीच लागतें; एरवीं तें गुणकारी होत नाहीं. तात्पर्य, संस्कृत ही जरी एका अर्थानें मृत भाषा असली तरी आमच्या देशी भाषांस जिवंत ठेवण्याइतका सजीवपणा तिच्या अंगीं आहे.

परंतु आजच्या स्थितींत केवळ मराठी व संस्कृत या दोन भाषांनींही चालणार नाहीं. कारण महाराष्ट्रांतील समाजाच्या अंगांत व उपांगांत चालणाऱ्या व्यवहाराचा इंग्रजीशीं नित्य इतका निकट संबंध येतो कीं, इंग्रजी भाषेचें ज्ञान नसणारा मनुष्य जात्या कितीही बुद्धिमान् असला तरी पाण्याबाहेर काढलेल्या माशाप्रमाणें त्यास तडफडावें लागतें; अथवा झोंपेंतून उठलेला मनुष्य एकदम उन्हाकडे पाहून जसा गांगरून जाऊन अस्वस्थ होतो, तशीच स्थिति आज निवळ मराठी जाणणाराचीहि होते. देशांतील बराचसा राज्यकारभार, व्यापार, कलाकौशल्य अगर एखादा उद्योगधंदा चांगला करावयचा असल्यास आज इंग्रजीशिवाय त्याचें अड- णारच. तसेंच ज्या कोणाला केवळ कूपमंडूकवृत्तीनेंच रहावयाचें नसेल,

जगांतल्या निरनिराळ्या देशांत पैदा झालेलें उत्कृष्ट ज्ञान संपादन करावयाचें असेल, त्यालाही इंग्रजी शिकल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. किंबहुना एका अँग्लो-इंडियन पत्रानें म्हटल्याप्रमाणें आज महाराष्ट्रांत पेशवाई असती तरी ' न वदेत् यावनीं भाषां ' या वचनावर रूढीचा हरताळ फासून राज्यकर्त्यांनीं व प्रजेनें विश्वसंस्कृतीच्या अपेक्षेनें इंग्रजीचा अभ्यास थोडाबहुत तरी चालू केला असता, असेंहि मानण्यास जपान व चीन यांच्या उदाहरणांवरून बरीच जागा आहे.

पण मराठी, संस्कृत व इंग्रजी या तिहींनींहि आज महाराष्ट्रीयाचें काम भागत नाहीं. कारण नवीन परिस्थितीमुळें सर्व हिंदुस्थान देश-पूर्वीं आपला होताच तो-आतां आपलाच असा वाटूं लागला आहे. प्रांताप्रांतांतील दळणवळण वाढलेलें असून निरनिराळ्या शाखेच्या लोकांना परस्परांचे आचारविचार समजण्याची आकांक्षा उत्पन्न झाली आहे. अर्थात् सर्व हिंदुस्थानची मिळून एकच नसली तरी प्रांतानिहाय निरनिराळी कां होईना, परंतु दुसरी म्हणून भाषा एक लागणारच. ह्या दुसऱ्या भाषेचें स्थान हिंदी, बंगाली किंवा मराठी घेणार हा मुद्दा जितका वादग्रस्त तितकाच गौणहि आहे; पण सर गुरुदास बॅनर्जी यांनीं राष्ट्रीय शिक्षणावरील आपल्या पुस्तकांत अंदाज केल्याप्रमाणें कालांतरानें दरएक प्रांतांत दोन दोन देशी भाषा चालू राहतील. बंगल्यामध्यें बंगाली व उर्दु, संयुक्त-वायव्य प्रांतांत व पंजाबांत हिंदी आणि उर्दु, मुंबई इलाख्यांत मराठी आणि गुजराथी, आणि मद्रास इलाख्यांत तामील व तेलगू याच मुख्य देशी भाषा प्रचलित राहतील. आजच्या घटकेला हिंदी भाषेचा प्रसार जास्त आहे; परंतु तिजमधील वाङ्मय फार कमी आहे. बंगाली भाषा बोलणारे लोक फक्त चारच कोटि असले तरी वाङ्मयाच्या दृष्टीनें पाहतां ती भाषा हिंदुस्थानांतील सर्व भाषांच्या अग्रस्थानीं आज आहे. मराठी पुस्तकांचीं बंगालींत जितकीं भाषांतरें होतात त्यापेक्षां

बंगाली पुस्तकांचीं मराठींत अधिक भाषांतरें होतात. गुजराथी भाषा व्यापार-धंद्यास अधिक उपयोगी असली तरी इतिहास व राजकारण या दोहोंच्या दृष्टीनें मराठी हीच अधिक मान्य आहे. अशा रीतीनें कोणांत कांहीं, तर कोणांत कांहीं गुण असल्यामुळें, मॉडर्न रिव्ह्यूतील एका लेखकानें म्हटल्या-प्रमाणें, देशी भाषांमध्यें आजच्या घटकेस एक प्रकारची शर्यतच लागून राहिलेली आहे. ही शर्यत कोणती भाषा जिंकणार हा प्रश्न मनोरंजक असला तरी प्रस्तुत आपणास गौणच आहे. कारण यापुढें कित्येक शतकेंपर्यंत एक जन्मभाषा, एक संस्कृत भाषा, एक दुय्यम देशी भाषा आणि सर्व जगाशीं व्यवहार करण्याकरितां इंग्रजी ही चौथी भाषा अशा चार भाषा प्रत्येक सुशिक्षित मनुष्यास प्रायः येतील. परंतु सांगण्याचा मुख्य मुद्दा हा कीं, इंग्रजी भाषेला कितीही राजकीय महत्व असलें तरी, टाइम्सनें म्हटल्या-प्रमाणें, इंग्रजी भाषा ही सर्व हिंदी जनतेची आवडीची अशी भाषा होईल हें शक्य नाहीं, व एखाद्या देशी भाषेला नामशेष करून तिचें स्थान इंग्रजी भाषा बळकावील हें तर मुळीं स्वप्नांतहि आणण्याचें कारण नाहीं. इंग्रजी भाषेची उपयुक्तता कितीहि असली तरी तिच्या विस्ताराला कांहीं स्वाभा-विक मर्यादा तर आहेच; परंतु वर एके ठिकाणीं दर्शविल्याप्रमाणें देशां-तील राज्यकारभारासंबंधानेंहि तिची वाढ बेसुमार होणें शक्य नाहीं ही गोष्ट पायोनियरसारख्या अँग्लो इंडियन पत्रकारांना देखील आतां कळूं लागली आहे.

मातृभाषा हाच स्वराज्याचा पाया

' No scheme of self-Government, however, benevolently or generously it may be bestowed upon us, will ever make us a self-governing nation if we have no respect for the languages our mothers speak. '

—M. K. GANDHI.

' कोणी कितीही परोपकार बुद्धीनें किंवा औदार्यबुद्धीनें कशाही उत्तम घटनेचें स्वराज्य आम्हांस दिलें तरी आमच्या माता जी भाषा बोलतात तिजविषयीं आमच्या मनांत आदरबुद्धि नसल्यास आम्ही खरें स्वराज्य-भोगी होणार नाहीं. ' —महात्मा गांधी.

मुंबई येथें गेल्या आठवड्यांत भरलेली प्रांतिक शिक्षणपरिषद बऱ्याच अंशांनीं यशस्वी झाली असें म्हणतां येईल. ती सरकारनें किंवा मुंबई युनिव्हर्सिटीनें भरविलेली नव्हती ही गोष्ट खरी; तथापि तिचें अध्यक्षस्थान मुंबई हायकोर्टाचे एक वेळचे ॲक्टिंग चीफ जस्टिस व मुंबई युनिव्हर्सिटीचे सरकाराकडून दोनदां नेमणूक झालेले व्हाइस-चॅन्सेलर सर नारायण चंदावरकर यांनीं स्विकारलें होतें; आणि इलाख्यांतील दुय्यम प्रतीच्या व उच्च शिक्षणसंस्थांतून अगर अशा संस्थांबाहेर राहूनहि शिक्षणाकडे मोठ्या आवडीनें लक्ष पुरविणारे असे अनेक नामांकित गृहस्थ व स्त्रियाहि हजर होत्या. परिषदेस सरकारी विद्याखात्याचे अधिकारी किंवा नोकर आले नव्हते ही गोष्ट खरी; परंतु ते हजर न राहण्याला मुख्यत: दोन कारणें होतीं. एक असें कीं, सरकारी विद्याखात्याला शिक्षणाच्या कामीं खासगी रीतीनें झालेला कोणताहि प्रयत्न—मग तो केवळ चर्चात्मक कां असेना—फारसा आवडत नाहीं. लोककल्याणाच्या विचाराचा सर्व मक्ता आपणाकडे आहे अशी सरकारानें आपली भावना करून

घेतलेली असते, तेव्हां सरकाररूपी शरीराचे अवयवभूत असे जे विद्याधिकारी तेहि अशा भावनेचे अंशभागी झाले असल्यास त्यांत नवल नाहीं. पण त्यांतूनहि कांहीं विद्याधिकारी अशा भावनेपासून मुक्त असले तरी आपल्या नोकरपेशाची सरकारी शिस्त त्यांना आड येते, व सदर शिक्षण-परिषदेसारख्या सभांना त्यांना हजर राहतां येत नाहीं. सरकारी अधिकारी किंवा नोकर हजर नसल्यामुळें या परिषदेस एकांगीपणाचें स्वरूप सकृद्दर्शनीं येण्यासारखें होतें. परंतु कित्येक बाबींवर परिषदेंत जो कसून व कडाक्याचा वादविवाद झाला, त्यावरून पाहतां तेथें कोणतेहि एककल्लीपणाचें मत प्रभावी झालें नसून, परिषदेनें मंजूर केलेल्या ठरावांना संकीर्ण विचाराचें स्वरूप सहजच आलेलें आहे. हे ठराव लोकमत-निदर्शक असले तरी सरकारावर ते कोणत्याहि रीतीनें बंधक होऊं शकत नाहींत. फार काय पण या बाबतींत मुंबई--युनिव्हर्सिटीदेखील सर्वस्वी स्वतंत्र असल्यानें परिषदेचे ठराव मानणें अगर न मानणें हें सेनेटच्या मर्जीवर अवलंबून आहे. पण हे ठराव म्हणजे हुकूम नसले तरी विचार-पूर्वक केलेल्या शिफारशी या नात्यानें त्यांना बरीच किंमत आहे. एवढेंच नव्हे तर, सरकारनें किंवा युनिव्हर्सिटीनें त्या आज ताबडतोब धुडकावून लावल्या तरी पुढेंमागें केव्हां तरी या शिफारशींतील सूचना अमलांत आल्यावांचून राहणार नाहींत, अशी आशा बाळगण्यास हरकत नाहीं. एरवीं लोकमत जें सर्वत्र विखुरलेलें असतें तें अशा परिषदांनीं एकीकृत होतें, आणि सरकारी विद्याखातें किंवा निमसरकारी युनिव्हर्सिटी यांच्यावर हल्ला चढविण्यापूर्वी लोकमताच्या सेनेची तयारी बाहेर कशी काय आहे याचा पुढाऱ्यांना अंदाज घेतां येतो.

शिक्षण परिषदेचें काम आटपण्यापूर्वींच गेल्या अंकीं आम्हीं आशा प्रदर्शित केल्याप्रमाणें देशी भाषांसंबंधानें दोन महत्त्वाचे ठराव परिषदेनें बहुमतानें का होईना; पण मंजूर केले. पैकीं एक ठराव मॅट्रिक्युलेशन परी-

क्षेत प्रश्नांचीं उत्तरें आपल्याला देशी भाषेतून देण्यास विद्यार्थ्यांना मोकळीक असावी, असा होता. या विषयावर दुमत झालें. तथापि बहुमतानें मंजूर केलेला ठराव अध्यक्षांनीं आढेवेढे न घेतां परिषदेचा निकाल म्हणून ग्राह्य मानला. दुसरा महत्वाचा ठराव भाषावार युनिव्हर्सिटया स्थापण्यासंबंधाचा होता तोहि बहुमतानें मंजूर झाला असता; तथापि अध्यक्षांना शिक्षणव्यवस्थेंतलि ही राज्यक्रांतीच होय असें वाटल्यावरून त्यांनीं या प्रश्नाचा निकाल निदान लांबणीवर पडावा या हेतूनें त्याच्या विचाराकरितां पोटकमिटी नेमणें अधिक प्रशस्त असें ठरविलें व मूळ सूचना करणारांनींहि तोडजोडीदाखल ही उपसूचना मान्य केली. तथापि परभाषेच्या मरणाला फार तर पोटकमिटीची ही एक रात्र आडवी येईल, याहून अधिक कांहीं होणार नाहीं असें आम्हांस वाटतें. कारण मातृभाषेला एकंदर शिक्षणाच्या कार्यांत कोणतें स्थान असावें याविषयीं एकंदर लोकमताचे तोंडचि आतां फिरल्यासारखें झालेलें असून भाषावार युनिव्हर्सिटया स्थापणें ही जी या विषयांतील अंतिम सुधारणा ती केव्हां ना केव्हां तरी अमलांत आलीच पाहिजे असा तज्ज्ञांचा समज झालेला आहे, व तो यथार्थ आहे असें आम्हासहि वाटतें. कर्मधर्मसंयोगानें मुंबईच्या ‘ टाइम्स ’ पत्रानें सदर शिक्षणपरिषदेवर लेख लिहितांना इतर गोष्टींची उपेक्षा करून आम्ही ज्या दोन गोष्टी इष्ट म्हणून मागील लेखांत उल्लेखिल्या होत्या त्याच दोन गोष्टींस ‘ टाइम्स ’ पत्रानें नेमका आक्षेप घेतला आहे. ज्या दोन गोष्टी आम्हांस इष्ट वाटाव्या त्याच नेमक्या ‘ टाइम्स ’ ला अनिष्ट वाटाव्या याचा अर्थ ‘ टाइम्स ’ ला हिंदी लोकांचें शिक्षणदृष्टया अहित व्हावेंसें वाटतें असा आम्ही करीत नाहीं, तर एकाच विषयाकडे स्वकीय व परकीय हे पाहात असतां त्यांच्या दृष्टीमध्यें स्वभावतःच इतका मोठा फरक पडत असतो, इतकाच त्याचा आम्ही अर्थ कारितों. देशी भाषांसंबधानें आमची जी दृष्टि तीच उद्यां इंग्लडमध्यें कोणत्या भाषेच्या द्वारें

शिक्षण द्यावें असा प्रश्न निघाला असतां टाइम्सकाराचीहि होईल. म्हणजे उदहरणार्थ, आम्ही जसें महाराष्ट्रांतील मुलांना मराठीच्या द्वारें शिक्षण मिळालेंच पाहिजे असें म्हणतों, तसेंच ' टाइम्स ' कारहि इंग्रज मुलांना इंग्रजीच्या द्वारें शिक्षण मिळालें पाहिजे असेंच म्हणतील, फ्रेंच किंवा जर्मन भाषेंतून मिळावें असें केव्हांही म्हणणार नाहींत. फार काय पण एखाद्या विषयावर जर्मन किंवा फ्रेंच भाषेंतील ग्रंथ उत्तम आहेत असें ठरलें तरी ' टाइम्स ' कार इंग्रजी भाषेचा आग्रह सोडणार नाहींत. पण हिंदुस्थानाविषयीं बोलणें निघालें म्हणजे मात्र हिंदुस्थानांत मातृभाषा म्हणून कांहींएक चीज आहे किंवा नाहीं अशी माहिती नसल्याप्रमाणेंच ते बरळूं लागतात. हिंदुस्थानांत आज इंग्रजांचें राज्य आहे व उद्यांहि राहील अशी दृढ समजूत असली तरी राज्यकर्त्यांची भाषा झाली म्हणून शिक्षणांत तिला किती महत्व किंवा कोणतें स्थान द्यावयाचें या विषयीं ' टाइम्स ' कारासारख्या लोकांना सामान्य तारतम्यहि रहात नाहीं, म्हणूनच त्यांच्या बोलण्याला बोलणें असें न म्हणतां बरळणें असेंच नाइलाजानें म्हणावें लागतें. भाषेसारख्या गोष्टीचा इतका अभिमान धरून तिच्या द्वाराशिवाय इतर द्वारानें हिंदी लोकांचें शिक्षण होऊं नये किंवा होणारच नाहीं असा जेव्हां ते आग्रह धरतात तेव्हां त्यांचें हें गाढ बुद्धिमांद्य पाहून हंसूं आल्याशिवाय राहातच नाहीं. या लोकांची एकंदर विचारसरणी पाहिली तर ती अशी दिसते कीं, हिंदी मुलांना शक्य तर पाळण्यांतलीं गाणींसुद्धां त्यांच्या आयांनीं इंग्रजी भाषेंतून म्हणावीं, धूळपाटीवर अक्षरें घालून द्यावयाचीं तीं ' अ, आ, इ, ई ' हीं न घालून देतां ' ए, बी, सी, डी, ' हींच जर घालून देतां आलीं तर फार बहार होईल, व हिंदुस्थानांतील शिक्षणाचा सर्व प्रश्न अत्यंत समाधानकारक रीतीनें कायमचा सुटेल ! दुर्दैव इंग्रजांचें कीं, हिंदी आया व दाया या अद्यापि घरांत इंग्रजी बोलूं लागल्या नाहींत व गांवठी तात्या पंतोजी

इंग्रजीशिवाय दुसरें कांहीं जाणत नाहींसे झाले नाहींत. पण हें दुर्दैव कायमचें टिकेल अशी भीति त्याना असेलसें वाटत नाहीं. आज प्राथमिक शिक्षणांत देशी भाषांना जो थारा मिळालेला आहे तो त्यांनीं केवळ नाइलाजानें म्हणून दिलेला आहे. प्राथमिक शिक्षणहि इंग्रजी भाषेंतून देण्याची तरफदारी करण्यास ते कचरले नसते. पण प्राथमिक शिक्षण इंग्रजींतून देण्याइतके इंग्रजी शिकलेले शिक्षक त्यांना आज मिळूं शकत नाहींत म्हणूनच नाइलाज. पण पांचपन्नास वर्षांनीं ही अडचण दूर होऊन धूळपाटीवर इंग्रजी अक्षरें दिसणार नाहींत अशी त्यांची निराशा झालेली नाहीं, हें त्यांच्या मनोभूमींत किंचित् खोल प्रवेश करून पाहणारास तेव्हांच दिसून येईल. प्राथमिक शिक्षण देशी भाषेंतून दिलें जातें तें ती पद्धति स्वाभाविक म्हणून नव्हे तर ती पद्धति नाहींशी करण्यास शिक्षकांचें वैपुल्य नाहीं म्हणूनच होय, अशी त्यांची विचारसरणी उघड उघड दिसते !

अशी विचारसरणी असल्याबद्दल आम्ही इंग्रजांस दोष देत नाहीं; पण त्यांना दोष न दिला तरी राष्ट्राच्या दृष्टीनें आमचें म्हणून कांहीं पाहणें आहेच कीं नाहीं ? हिंदुस्थानांत इंग्रजी राज्य झालें म्हणून हिंदी लोकांना जसें डोक्यावर उभे राहून चालतां येणार नाहीं तसेंच परकी भाषेंतून प्राथमिक काय, दुय्यम काय, पण उच्च शिक्षणहि निरंतर देऊन चालणार नाहीं, हीच आमची दृष्टि असली पाहिजे. मात्र ती आमच्यांतील कित्येक सुजाण म्हणविणारांनाहि अद्याप लाभलेली नाहीं एवढ्यानेंच राहून राहून वाईट वाटतें. शिक्षकांच्या अभावामुळें प्राथमिक शिक्षण आज इंग्रजींतून न देणें हें जसें इंग्रजांना अपरिहार्य वाटतें तितकेंच अत्युच्च शिक्षण देशी भाषांतील ग्रंथाभावामुळें आज इंग्रजींतून देणें अपरिहार्य आहे असें आम्हांस वाटतें. तरी पण इंग्रजी शिक्षण फैलावून प्राथमिक शिक्षणहि देणारे शिक्षक इंग्रजी पढलेले मिळावे हा जसा इंग्रजांचा

प्रयत्न मनांतून सुरू आहे तसाच उच्चतम शिक्षण देण्याचे ग्रंथहि देशी भाषांतच पैदा व्हावे असा आमचाहि प्रयत्न आहे. अर्थात् हे दोन प्रयत्न सर्वस्वीं परस्परविरोधी अशा दिशांनीं चाललेले असून त्यांची एकवाक्यता होणें मुळींच संभवनीय नाहीं. एक पश्चिमेकडे तोंड करून चाललेला तर दुसरा पूर्वेकडे तोंड करून चाललेला अशी वास्तविक स्थिति असतां जणूंकाय हे दोघेहि एकाच दिशेनें चाललेले आहेत असा आजवर कित्येकांना खराखुरा भ्रम झाला व कित्येकांनीं तो तसा करून घेतला. पण हा आंधळ्या कोशिंबिरीचा खेळ असाच निरंतर चालणें अशक्य होतें; व मुंबईच्या शिक्षण–परिषदेंत देशी भाषाभिमान्यांनीं आपलें मनोगत स्पष्ट शब्दांनीं बोलून दाखविल्यामुळें या विरोधी विचारसरणीची धडक किंवा टक्कर होऊन, आजवर झोपेंत चालणारे हे लोक खाडकन् जागे झाले व हिंदी लोकांची शिक्षणाच्या बाबतींतील खरी राष्ट्रीय आकांक्षा काय आहे हें या झोपाळूंना आतां पुरें स्पष्ट दिसून आलें, हा या शिक्षण–परिषदेचा आमच्या मतें सर्वांत मोठा फायदा झालेला आहे. प्रस्तुत अग्रलेखाच्या शिरोभागीं महात्मा गांधी यांच्या उद्गारांचें जें अवतरण आम्हीं घेतलें आहे तें वाचकांनीं या ठिकाणीं फिरून एक वेळ वाचल्यास ही आकांक्षा कशा प्रकारची आहे हें त्यांना कळून येईल. थोड्या दिवसांपूर्वी रंगून येथील एक बॅरिस्टर पी. जे. मेहता, एम्. डी. यांनीं ' व्हर्न्याक्युलर्स अॅज मीडिया ऑफ इन्स्ट्रक्शन इन् इंडियन स्कूल्स अँड कॉलेजेस ' या नांवाचें एक लहानसें पुस्तक लिहिलेलें आहे, व त्या पुस्तकाला गांधी यांनीं जी प्रस्तावना जोडली आहे तींतील तें शेवटचें वाक्य आहे. सदरहू इंग्रजी पुस्तक देशी भाषाभिमानी लोकांनीं मिळवून अवश्य वाचावें अशी आमची त्यांस शिफारस आहे.

सदर प्रस्तावनेंत गांधी यांनीं फार थोडक्यांत पण अतिशय उत्कृष्ट

तऱ्हेनें देशी भाषाभिमान्यांचें म्हणणें मांडलेलें आहे. त्यांत त्यांनीं दोनच पण अत्यंत समर्पक अशीं उदाहरणें दिलीं आहेत. त्यांवरून हिंदुस्थानांत इंग्रजी भाषेच्या द्वारें शिक्षण द्यावें असें म्हणणारे लोक अद्वितीय अशा अजागळ कोटींत पडतात हें दिसून येईल. पहिलें उदाहरण ज्यू लोकांचें. ज्यू लोकांना स्वतःचा असा देश नाहीं. जगाच्या अनेक व दूरदूरच्या भागांत आज शेंकडों वर्षें ते कायमची वसाहत करून राहिलेले आहेत; व त्या त्या देशांचे नागरिक बनलेले आहेत आणि फिरून ज्यू लोकांचा म्हणून एखादा स्वतंत्र देश होईल अशी आशाहि त्यांना करणें शक्य नाहीं. अर्थात् ज्या देशांत ते कायम राहिले त्या देशांत प्रचलित असलेली भाषाच त्यांनीं मातृभाषा मानली असती तरीहि नवल वाटलें नसतें. परंतु हिंदुस्थानांत हिंदी लोकांचा जो परस्पर नित्यसंबंध येतो, तसा संबंध येण्याचा संभवहि नसतां केवळ सर्व जगभर पसरलेल्या ज्यू लोकांना परस्पर नैमित्तिक व्यवहार करतां यावा म्हणून त्यांनीं आपल्या ' यिडिश ' नामक मातृभाषेस सर्व भाषांत उच्चस्थान देऊन तिच्यांतूनच ते मुलांना शिक्षण देतात. ज्या देशांत ते राहतात त्या देशाची भाषा त्यांना येत नाहीं असें नाहीं, उत्तम येते. तथापि परभाषेंतील ग्रथ वाचून त्यांच्या आत्म्याचें खरें खरें समाधान होत नाहीं. म्हणून इतर लोकांनीं गोधडीवजा ठरवलेल्या व अवमानलेल्या पण ज्यू लोकांना मातृस्थानीं असलेल्या ' यिडिश ' भाषेस त्यांनीं संस्कार देऊन व ग्रंथसमृद्ध करून एक दोन पिढ्यांतच नांवारूपास आणलें आहे. जगभर पसरलेल्या व म्हणून कायमचा वियोग पावलेल्या ज्यू लोकांची ही स्थिति, तर हजारों वर्षें एकत्र राहून, हजारों बंधनांनीं एक गठ्ठा बनलेल्या हिंदी, बंगाली, मराठी, कानडी, गुजराथी, तामील, तेलगू वगैरे प्राचीन व परिणत भाषा बोलणाऱ्या लोकांनीं आपापल्या भाषांच्या द्वारेंच शिक्षण—मग तें कितीहि उच्च कोटींतलें असो—मिळविण्याची आकांक्षा धरल्यास त्यांस नांव कसें ठेवतां येईल ?

दुसरें उदाहरण दक्षिण आफ्रिकेचे. तेथील डच लोकांची ' टाल ' नामक भाषा व इंग्रजांची इंग्रजी भाषा यांचें द्वंद्व आज कित्येक वर्षें चालू आहे; व तेथेंहि बोअर लोकांच्या मातृभाषाभिमानाचा विजय होऊन इंग्रजीलाच हार खावी लागली. हीं उदाहरणें देऊन गांधी यांनीं असें म्हटलें आहे कीं, " देशी भाषांवरून ज्यांचा विश्वास उडाला त्यांचा स्वतः आपल्यावरूनच विश्वास उडाला असें म्हटलें पाहिजे. देशी भाषेवरील अप्रीति हें राष्ट्रीय अधोगतीचें लक्षण होय. " पण सुदैवानें ही अधोगति हिंदी लोकांना येण्याची पूर्वी केव्हां भीति असली तरी आज तरी ती खास नाहीं, तिनें निश्चयानें उलट खाल्ली आहे, असें मुंबई येथील शिक्षण-परिषदेवरून आम्हाला म्हणण्यास हरकत नाहीं. देशी भाषावार युनिव्हार्सिट्या स्थापल्या जाव्या या तत्त्वाचा सदर परिषदेंत मान्यतेनें व स्पष्टतेनें उघड उच्चार झाल्यामुळें देशी भाषांच्या स्वराज्याचें निशाणच या परिषदेंत रोवलें गेलें असें आम्ही म्हणतों. अर्थात् या निशाणाभोंवतीं यापुढें अनेक युद्धें होतील; तथापि अखेर देशी भाषांचाच विजय होणार हें सांगण्याला कोणी ज्योतिषी किंवा भविष्यवादी नको.

[२]

सदरहू विषयावर गेल्या अंकीं आम्हीं जे विचार प्रदर्शित केले होते, त्यांचा आणखीहि कांहीं दृष्टींनीं विचार करणें अवश्य आहे. मुंबई येथें भरलेल्या शिक्षण-परिषदेंत देशी भाषांचा विषय चर्चेस निघून भाषावार युनिव्हर्सिट्या स्थापल्या जाव्या अशी सूचना पुढें येऊन ती बहुमतानें मंजूर होण्याचा रंग दिसला, तेव्हां परिषदेचे तात्पुरते अध्यक्ष मि० भाभा ह्यांनीं " ही तर शिक्षणांतील राज्यक्रांतीच म्हणावयाची " अशा अर्थाचे उद्गार काढले असें म्हणतात. याच विषयासंबंधानें नंतर मुंबईच्या ' टाइम्स ' पत्रानें अशाच अर्थाची टीका करून वरती असेंहि म्हटलें कीं, ह्या विषयाच्या चर्चेंत देशी भाषांच्या अभिमान्यांनीं म्हणजे पर्यायतः मराठीच्या अभिमान्यांनीं हुल्लड किंवा दंगल करून गर्दी—मारामारींत आपलें काम

साधून घेतलें. शिक्षण-परिषदेचा हा ठराव युनिव्हर्सिटीच्या सेनेटमध्यें मंजूर होऊन त्याला सरकारची मान्यता मिळून भाषावार युनिव्हर्सिट्या स्थापन होईपर्यंत डोळे पांढरे होतील. आजच्या परतंत्रतेमुळें राष्ट्राची अशी स्थिति असतां शंभर वर्षांपूर्वीची मराठा कानूफिडरसी—अर्थात् महत्त्वाकांक्षी मराठे सरदारांचा संघ—फिरून निर्माण झाली असून तिनें आपल्या जुन्या लुटारूपणाच्या स्वाऱ्यांना जणुं काय फिरून प्रारंभ केला आहे, अशा तऱ्हेचे उद्गार एकदम मनांत उत्पन्न झालेल्या भीतीमुळें कां होईना, पण शहाण्यासुर्त्या लोकांनीं काढलेले ऐकून कोणास हंसूं आल्यावांचून राहणार नाहीं ? राजकीय सुधारणांप्रमाणें शिक्षणविषयक सुधारणाहि हल्लींच्या परतंत्र स्थितींत मंद पावलांनींच चालत जाणार व ती अखेर पुरी अमलांत येईपर्यंत तिच्या उपयुक्ततेचें शिक्षण तिला आज विरोध करणारांनाहि अखेर मिळणार याविषयीं आम्हांस शंका नाहीं. पण एखाद्या यक्षिणीच्या कांडीनें चमत्कार घडून आल्याप्रमाणें ही सुधारणा आज ताबडतोब घडून आली असें घेऊन चाललें तरी त्यांत वावगें तें काय आहे, याचा विचार प्रतिपक्षीयांनीं शांत मनानें करावा अशी आमची त्यांस विनंति आहे.

या बाबतींत प्रथम एक गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे ती ही कीं, देशी भाषांना स्वराज्य पाहिजे आहे ह्याचा अर्थ त्यांना फक्त आपल्यापुरती स्वतंत्रता पाहिजे आहे. एका देशी भाषेनें दुसऱ्या देशी भाषेच्या प्रांतावर स्वारी करून परकीयांचा मुलूख आपल्या हस्तगत करावा अशी कोणत्याहि देशी भाषेची इच्छा आज नाहीं व तशी इच्छा जर खरोखर कोणा देशी भाषेची असेल तर इतर भाषाभिमान्यांनीं तिला विरोध करावा हें स्वाभाविक आहे. पण एका देशी भाषेनें दुसरीवर स्वारी करण्याचा हा प्रश्न नसून सर्व देशी भाषांनीं मिळून एका परकी भाषेविरुद्ध संघ करून आपापलें अंतःस्वातंत्र्य मिळविण्याचाच हा प्रयत्न आहे. मुंबई इलाख्यांत मुख्य

देशी भाषा मराठी असल्यामुळें इतर भाषांचा अभिमान बाळगणाऱ्या लोकांना सहजच अशी शंका येतें कीं, देशी भाषांच्या स्वराज्याच्या नांवा-खालीं मराठे लोक सर्व इलाखाभर आपल्याच भाषेचें स्तोम माजवूं पहात आहेत व वर्चस्व स्थापूं पहात आहेत; पण अशा लोकांना आम्ही प्रांजल-पणें व प्रामाणिकपणें असें आश्वासन देतों कीं, भाषावार युनिव्हर्सिट्या स्थापणें किंवा देशी भाषांतून शिक्षण देणें ह्या सुधारणांची तरफदारी करितांना ज्यांची मातृभाषा मराठी नाहीं असा एकाहि मनुष्यावर मराठी शिकण्याची अप्रत्यक्ष कां होईना पण सक्ति व्हावी अशी आमची बिलकूल इच्छा नाहीं. किंबहुना, आम्ही जेव्हां मराठीची बाजू पुढें मांडतों, तेव्हां उपलक्षणानें कानडी, गुजराथी, सिंधी वगैरे भाषांचीहि बाजू गर्भित रीतीनें पुढें मांडीत असतों. मराठीचे पुरस्कर्ते युनिव्हर्सिटींत किंवा लोक-मतप्रदर्शक वर्तमानपत्राच्या मुलुखांत प्रमुख आहेत ह्या गोष्टीचा आमच्या कानडी, गुजराथी, सिंधी वगैरे बंधूंनीं विशाद न मानतां उलट आनंदच मानला पाहिजे; कारण ह्या इतर भाषा बोलणाऱ्या लोकांची संख्या लहान असल्यामुळें त्यांच्याकडूनच ह्या मोठ्या सुधारणांची तरफदारी होण्यास सुरवात झाली असती तर युनिव्हर्सिटीनें किंवा सरकारानें या प्रश्नाची उपेक्षा किंबहुना उपाहासहि केला असता. पण मराठी भाषा बोलणाऱ्या दोन कोटी लोकांच्यातर्फे हा प्रश्न मांडण्यांत आला असतां त्यांचीहि वासलात वरील-प्रमाणें लावण्याची सरकारची छाती होणार नाहीं अशी आमची पक्की खात्री आहे. मराठ्यांकडे म्हणजे मराठीच्या अभिमान्यांकडे या चळवळीचें धुरीणत्व येत असलें तरी तिचा हेतु इतर सर्व देशी भाषांचा आपल्या बरो-बरीनें हक्क सांगण्याचा आहे व या चळवळीस फळ मिळाल्यास मराठी-प्रमाणें इतर भाषांनाहि तें मिळाल्याखेरीज रहाणार नाहीं. ' मातृभाषा हाच स्वराज्याचा पाया ' अशी आमची समजूत असल्यामुळेंच कर्नाटक कॉलेजसारख्या कर्नाटकाकरितां स्वतंत्र संस्था निघाल्यास आम्ही त्यांचें

अभिनंदन करितों व राजकीय स्वराज्याच्या चळवळींत सर्वस्वी एक असतां कानडी वाङ्मयाचा अभ्यास व प्रसार करणाऱ्या साहित्यसंस्था निघाल्यास या त्यांच्या स्वतंत्रपणाच्या बाण्याचें आम्हांस केव्हांहि कौतुकच वाटतें. अशाच दृष्टीनें बडोदें, ग्वाल्हेर व इंदूर ह्या संस्थानांचे राज्यकर्ते मराठे असले तरी संस्थानांतील प्रजा मुख्यतः इतर भाषा बोलणारी असल्यामुळें त्यांनीं सरकारी दप्तराची भाषा गुजराथी किंवा हिंदी केल्यास आम्हाला मनांतून त्याचें बिलकुल वाईट वाटत नाहीं. मराठी मुलखाच्या सरहद्दीला लागलेल्या व एकवार मराठीच्या अमलाखालीं असलेल्या मुलखांतील आमच्या बंधुवर्गाविषयीं आमची मनःस्थिति अशा प्रकारें निर्मळ असल्यामुळें सिंध वगैरे प्रांतांतील आमच्या बांधवांना आमच्या देशी भाषेच्या पुरस्काराच्या हेतूविषयीं यत्किंचितहि अंदेशा येण्याचें कारण नाहीं हें सांगणें नकोच.

पण देशी भाषांच्या या वादांत ज्यांना स्वतःची म्हणून भाषा आहे अशांचें समाधान वरील विचारसरणीनें थोडेंबहुत करितां येईल. पण हल्लीं सरकारदरबारीं किंवा युनिव्हर्सिटींत दुर्दैवानें अशा लोकांचें वर्चस्व आहे कीं, त्यांना हिंदुस्थानांतील कोणत्याहि देशी भाषेचा अभिमान नाहीं. व त्यांना आगंतुक कारणांनीं इंग्रजीसारख्या परभाषेचा भलताच अभिमान उत्पन्न झालेला आहे. आजपर्यंत ज्या कारणाकरितां राजकीय चळवळीच्या प्रगतीस मुंबई शहराचा जाच आम्हांला भासत होता तींच कारणें या देशी भाषेच्या सुधारणेच्या प्रगतीस अद्यापि आड येत आहेत असें कष्टानें म्हणावें लागतें. यांत दोष असला तर माणसापेक्षां परिस्थितीचाच अधिक आहे हें आम्ही जाणत नाहीं असें नाहीं. पण दोष कोणाचाहि असला तरी असला जाच दूर व्हावा याविषयीं आम्हास झगडणें सारखेंच प्राप्त आहे, व केवळ हाच झगडा करण्याकरितां शिक्षण-परिषदेंत मराठी भाषेच्या अभिमान्यांनीं पुढाकार घेतलेला होता. मुंबई शहर हें मुंबई

इलाख्याच्याच नव्हे तर एका अर्थानें सर्व हिंदुस्थानच्या राजधानीचें शहर आहे व तेथील कारखानदारी, श्रीमंती, व्यापार वगैरे गोष्टी या राजधानीस अनुरूप अशा व सर्व हिंदुस्थानांत पहिल्या प्रतीच्या आहेत ही गोष्ट आम्ही आनंदानें कबूल करितों. पण एवंगुणविशिष्ट अशा या शहरास राष्ट्रीयभावनेच्या दृष्टीनें शुद्ध बकाली असें कंगाल नांव देण्याशिवाय गत्यंतर नाहीं याचें आम्हास वाईट वाटतें. मुंबईतील सत्ता ही मुंबईतील लोकसंख्येच्या मानानें पहातां सर्वस्वीं व्यस्त प्रमाणांत असलेली आढळून येईल. मुंबईतील शेंकडा सत्तर इतकी लोकसंख्या मराठ्यांची आहे. त्याच्या खालोखाल नंबर गुजराथी व हिंदुस्थानी भाषा बोलणारांचा लागेल, व एका अर्थानें मुंबईच्या वातावरणांत दगडी कोळशाच्या धुराच्या बरोबरीनें इंग्रजी भाषा मिसळल्याचा भास होत असला तरी ज्यांची मातृभाषा खरोखरी इंग्रजी आहे अशा लोकवस्तीचा नंबर सर्वांत खालीं लागेल यांत शंका नाहीं. असें असतां मुंबई शहरांत पहावें तों अभिमान सर्व इंग्रजी भाषेविषयीं! मातृभाषा म्हणून कांहीं पदार्थ आहे किंवा मुंबई शहराबाहेर मुंबई इलाखा म्हणून कांहीं आहे अशी कल्पनाहि येथील प्रस्थप्राय बनलेल्या लोकांच्या स्वप्नांतहि कधीं येत नाहीं. व त्यामुळेंच सर्व शिक्षणविषयक सुधारणांची या शहरीं गळचेपी होते. पण त्यांतल्या त्यांत विशेष दुःखाची गोष्ट ही कीं, आपल्या धंद्याच्या निमित्तानें मुंबई शहरीं वास्तव्य घडलेल्या मराठी, गुजराथी, कानडी वगैरे लोकांनाहि इंग्रजी भाषेचा अंमल कोणत्या बाबतींत किती चालावा याचा विवेक रहात नाहीं. व्यापार व राज्यकारभार या बाबीपुरती इंग्रजी भाषा अवश्य असली तरी शिक्षणाच्या कामीं किंवा घरींदारींहि इंग्रजीचें वर्चस्व असण्याचें कारण नाहीं; हा सूक्ष्म विचार केवळ धंदेवाईक लोकांना आपल्या धंद्याच्या गर्दींत दिसून न आला तरी शिक्षकवर्ग व राष्ट्रीय भावनेच्या दृष्टीनें विचार करणारे लोक यांना अशी डोळेझांक करतां येणें शक्य नाहीं; म्हणून मुंबई

शहरीं मातृभाषांच्या स्वराज्याचें निशाण रोवण्याचें काम अत्यंत अवघड असलें तरी त्या कामास खरा प्रारंभ तेथेंच झाला पाहिजे, व तसा प्रारंभ शिक्षण परिषदेंत झाला याबद्दल आम्हास समाधान वाटतें. मुंबई शहराची परिस्थिति विशेष प्रकारची असल्यामुळें फार तर इतकें म्हणतां येईल कीं, मुंबईइलाख्यांत महाराष्ट्र, गुजराथ, कर्नाटक, सिंध हे जसे भाषेच्या दृष्टीनें स्वतंत्र पोटप्रांत होतात तसाच मुंबई शहर हाहि एक स्वतंत्र पोटप्रांत असावा व वर सांगितल्याप्रमाणें मुंबई शहरीं इंग्रजी मातृभाषा असणारांची संख्या सर्वांत थोडी असली तरी इंग्रजीच्या अभिमान्यांचे सर्व चोचले पुरविण्याला किंवा इंग्रजीला मनसोक्त धुडगूस घालण्याला मुंबई शहर हें मोकळेंच सोडून देण्यास सर्व लोकांनीं तयार व्हावें. पण सर्व इलाखा म्हणजे कांहीं मुंबईशहर नव्हे. ह्या दृष्टीनें, विद्येचें आदिपीठ जी युनिव्हर्सिटी तिचें संस्थान मुंबई शहरीं असलें तरी तिचें धोरण व तिचा कारभार मुंबई शहराच्या तंत्रानें न चालतां इलाख्याच्या तंत्रानेंच चालला पाहिजे, हा हक्क किंवा तो बजावण्याचा आग्रह आम्ही केव्हांहि सोडणार नाहीं.

मातृभाषाविषयक सुधारणासंबंधानें लिहितांना मुंबईच्या एका प्रमुख इंग्रजी पत्रानें असें ध्वनित केलें आहे कीं, देशी भाषांतून शिक्षण देणें, परीक्षा घेणें व भाषावार युनिव्हर्सिट्या स्थापन करणें या कल्पना दिसण्यांत जरी मोहक दिसल्या तरी त्या अव्यवहार्य म्हणून तरी त्याज्य होत. या बाबतींत या पत्राकडून इतकी सौम्य भाषा वापरली गेली याचेंहि कारण झालें तरी शिक्षण परिषदेंत मातृभाषाभिमान्यांनीं विशेष जोर धरून या अंध आक्षेपकांच्या डोळ्यांवर सत्य तत्वाचा प्रकाश:बराचसा पाडला हेंच होय. पण टीकेची भाषा सौम्य असली म्हणून विरोधाची अढी मोडलेली आहे असें घेऊन चालणें शहाणपणाचें होणार नाहीं. मातृभाषांच्या प्रगतीच्या मार्गांत अव्यवहार्य असें अगडबंब नांव देऊन जे किल्लेकोट

उभारण्यांत येतात त्यांच्यावर कसून हल्ला करून ते वेळींच जमीनदोस्त करून टाकले पाहिजेत. स्वराज्याच्या मागणीच्या मार्गांतहि संभावितपणानें विरोध करूं इच्छिणारे लोक हाच अव्यवहार्यतेचा अडथळा आणीत असतात ही गोष्ट आतां प्रसिद्धच आहे. पण कोणतीहि सुधारणा व्यवहार्य किंवा अव्यवहार्य हें ठरणें तिच्या पुरस्कर्त्यांच्या उद्योगावर व जोरकसपणावरच अखेर अवलंबून असतें; हें जसें स्वराज्याच्या चळवळींत आतां बरेंचसें प्रत्ययास आलें आहे, तसेंच या शिक्षणविषयक सुधारणेच्या कामींहि तें आपणांस प्रत्ययास आणून देतां येईल. मात्र देशभाषांची ही चळवळ कांहीं प्रमुख लोकांनीं स्वतःच तिला वाहून घेऊन नेटानें करीत राहिलें पाहिजे. मुंबई युनिव्हर्सिटी ही इलाख्यांतील लोकांकरितां आहे, लोक कांहीं या युनिव्हर्सिटीकरिता नाहींत हें जें या विषयांतील आद्यतत्त्व तें युनिव्हर्सिटीच्या दारावर लिहून ठेविलें पाहिजे व तें तेथें सुवर्णाक्षरांनीं लिहिण्यास सोयीनें परवानगी न मिळेल तर पूर्वीं युरोपांत ल्यूथरनें पोपला धाब्यावर बसवून आपल्या धर्मविषयक सुधारणांचीं अक्षरें वेशीवर जशीं खिळे ठोकून चढविलीं तशींच आमच्या शिक्षणसुधारकांनींहि तीं मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या दारावर निश्चयाचे खिळे ठोकून चढविलीं पाहिजेत. मातृभाषेच्या द्वारें सर्व प्रकारचा शिक्षणव्यवहार करणें ही गोष्ट कदाचित् थोड्याबहुत खर्चाची असेल किंवा या सुधारणेमुळें युनिव्हर्सिटीच्या कचेरीचा कारभार थोडाबहुत वाढेल ही गोष्ट आम्हास कबूल आहे. पण सर्व राष्ट्रीयत्वाच्या मुळाशीं असलेल्या अशा हिंदी भाषांचा विचार करीत असतां ५ । ५० हजार रुपये खर्च अधिक लागेल किंवा युनिव्हर्सिटीच्या कचेरींत १० । ५ कारकून अधिक ठेवावे लागतील, किंवा १० । २० परीक्षक आणि १००।१५० शिक्षक अधिक नेमावे लागतील अशा पोरकट सबबींवर ही सुधारणा आम्हीं मागें पडूं दिली तर त्यांत सरकारच्या शहाणपणापेक्षां आमच्या पुरुषा-

र्थांचीच परीक्षा अधिक होणार आहे. असले प्रश्न जगांत आज पहिल्यानें हिंदुस्थानांत उत्पन्न झाले आहेत असें नाहीं. राजाची भाषा एक व प्रजेची भाषा दुसरीच अशा प्रकारची भानगड यापूर्वीं कमींतकमी १०।१५ देशांत तरी उपस्थित झालेली होती व त्या प्रत्येक ठिकाणीं अखेर मातृभाषांच्या पुरस्काराचाच जय झाला ही गोष्ट मुंबईंतील धेंडांनीं व सरकारानेंहि लक्षांत वागविली पाहिजे. येथील फर्ग्युसन कॉलेजांतील एक प्रोफेसर व शिक्षाविचारमंडळाचे अध्यक्ष रा० विश्वनाथ बळवंत नाईक, एम् ए, ह्यांनीं ह्या विषयावर एक निबंध लिहून नुकताच प्रसिद्ध केला आहे. त्यांत या वादग्रस्त प्रश्नाचा निकाल इतर देशांतून लोकांनीं कसा लावून घेतला ह्याची साधार माहिती दिलेली आहे. ती या प्रश्नाचा विचार करणारांनीं एकवार अवश्य वाचावी अशी आमची शिफारस आहे. जी स्थिति आज इंग्रजी अंमलामुळें हिंदुस्थानांत उत्पन्न झाली आहे तीच पूर्वीं रशियन अमलाखालीं फिनलंडांत, ऑस्ट्रियन अमलाखालीं हंगेरींत, ब्रिटिश अमलाखालीं कानडा व दक्षिण आफ्रिका यांमध्यें उत्पन्न झाली होती. पण त्या त्या ठिकाणीं प्राथमिक शिक्षणापासून वरिष्ठ शिक्षणापर्यंत सर्व व्यवहार प्रजाजनांच्या मातृभाषेंतूनच झाला पाहिजे असा निकाल होऊन तो अमलांतहि आलेला आहे. दक्षिण आफ्रिकेंत या प्रश्नावर रणें माजून त्या वादाला राजकीय स्वरूप प्राप्त झालें होतें. पण १८८२ सालापासून पुढें १०।१५ वर्षें डच लोकांनीं जी जोराची चळवळ केली तीमुळें सरकारी कमिशन नेमण्यापर्यंत पाळी येऊन अखेर डच भाषेच्या वतीनेंच निकाल लागला व कमिशननें असा अभिप्राय दिला कीं प्रजा या नात्यानें मुलांना योग्य शिक्षण म्हणजे ज्ञान कोणतें द्यावें हें ठरविण्याचा अधिकार आपला आहे असा जरी सरकारास हक्क सांगतां आला तरी आपल्या मुलांना कोणत्या भाषेच्या द्वारें शिक्षण मिळावें हें ठरविण्याचा हक्क सर्वस्वीं आईबापांनाच असला पाहिजे. सदर कमिशननें असाहि

अभिप्राय दिला आहे कीं, परभाषेच्या द्वारें शिक्षण देण्यानें कोणत्याहि विषयांत पूर्णता अशी येत नाहीं, व विद्यार्थ्यांच्या स्मरणशक्तीवर विना-कारण दाब पडून वरती त्यांच्या बुद्धिमत्तेची मात्र हानि होते; म्हणून कोणत्याहि शाळेंत डचमधून शिकवावें किंवा इंग्रजींतून शिकवावें हें ठरविण्याचा अधिकार शाळाखात्याला बिलकुल असूं नये. हंगेरीमध्यें हा वाद अशाच रीतीनें संपून तेथें कित्येक शाळांतून दोन दोन काय पण तीन तीन भाषांतूनहि शिक्षण देण्यांत येतें. दोन भाषांतून शिक्षण देणाऱ्या शाळा १६०० असून तीन भाषांतून शिक्षण देणाऱ्या शाळा कमींत कमी १०० आहेत. हिंदुस्थानासारख्या प्रचंड देशाचा नामनिर्देश एका शब्दानें होतो. एवढ्यामुळें सर्व देशांत एकच भाषा चालावी अशी भ्रामक कल्पना कित्येकांच्या डोक्यांत येते. पण हिंदुस्थानांतील एकेक पोटप्रांत एवढा मोठा आहे कीं, तो युरोपांतील दोन दोन तीन तीन स्वतंत्र देशांहूनहि मोठा भरूं शकेल ही वस्तुस्थिति मात्र त्यांच्या लक्षांत येत नाहीं. मुंबई इलाख्यांतील मराठी तर राहोच पण गुजराथी, कानडी वगैरे भाषा बोलणारांची संख्या एवढी मोठी आहे कीं, त्या प्रत्येकाकरितां एकेक स्वतंत्र युनिव्हर्सिटी काढली तर हवी, असें असतां एकट्या मुंबई शहरांतील बकाली वस्तीच्या आग्रहामुळें त्यांच्या मातृभाषा दडपून टाकून त्यांना परकी भाषेंतून शिक्षणव्यवहार करावयास लावणें ही राष्ट्रीयदृष्ट्या जुलमाची परमावधि होय. हा भाषाविषयक प्रश्न वर सांगितलेल्या देशांतून स्वराज्याकांक्षेच्या जोरावरच सोडविण्यांत आला व त्याच आकांक्षेच्या जोरावर आपण तो येथेंहि सोडवूं अशी उमेद आम्हाला खचित वाटते.

इतिहास व इतिहास-संशोधन

" मी स्वतः कोणी मोठा इतिहासकार किंवा इतिहाससंशोधक नाहीं. तथापि या विषयाची मला विशेष आवड आहे. ज्या संस्थेच्या वाढदिवसानिमित्त आजचें व्याख्यान आहे तिचा जन्म १० वर्षांपूर्वीं झाला. त्याहिपूर्वीं ३०।३५ वर्षे इतिहास-संशोधनास सुरुवात झालेली असून या अवधींत या विषयाची जी मेहनत मशागत झाली तिचेंच फळ प्रस्तुत संस्था हें होय. इतिहास-संशोधनावर पुष्कळांचे पुष्कळ आक्षेप आहेत. एक म्हणतो नवा इतिहास बनवितां येत नसला म्हणजे जुन्याची आठवण होते! पण शनवारचा वाडा बांधतां आला नाहीं म्हणून त्याचे पाये उकरून जुनी मांडणी-मोडणी दाखविणें हेंहि एक कामच आहे. हल्लींहि इतिहास बनत नाहीं असें म्हणतां येणार नाहीं. आज घडत असलेल्या इतिहासाचेंहि पन्नास वर्षांनीं चीज होईल. सरकारी पब्लिकवर्क्स खात्याप्रमाणें एकीकडे नवी इमारत बांधणें व दुसरीकडे जुन्या इमारतींची रिपेरी करणें हीं दोनहि कामें बरोबर चाललीं पाहिजेत. ऐश्वर्यसंपन्न जिवंत राष्ट्रेंहि आपल्या जुन्या इतिहासाचें संशोधन करितात. जगांत आज आपल्या डोळ्यांदेखत नवा इतिहास कर्तेपणानें घडविण्याचें श्रेय इंग्लंडइतकें दुसऱ्या कोणत्याहि राष्ट्रास लाभत नाहीं. तथापि इंग्लंडचे लोक अद्यापि इंग्रजी इतिहासाचें संशोधन करितात. ब्रिटिश म्युझियममधील जुनींपुराणीं हजारों हस्तलिखितें, सनदा, शिक्के वगैरे पाहिले म्हणजे मनुष्य थक्क होऊन जातो. नेबूरनें रोमन इतिहासाचें संशोधन व मॅक्समुल्लर प्रभृतींनीं वैदिक इतिहासाचें संशोधन केलें त्याला स्वदेशाचा अभिमान हेंहि कारण नव्हतें. आणि खरोखरच हा निःस्वार्थी आनंद आहे. संशोधकाला हर्ष, अमर्ष, खेद हे मुळींच नसतात. त्याला पानपतच्या पराभवाचीं पत्रें सांपडोत, नारायणरावाच्या वधाचीं सांपडोत किंवा सवाई माधवरावाच्या रंगपंचमीच्या विलासाचीं सांपडोत त्याला तीं सर्वच सारखींच प्रिय असतात. मनुष्य

निःस्वार्थी असून उत्साही असला म्हणजेच त्याला विक्षिप्त म्हणूं लागतात. संशोधक हा मोठा ' रोमँटिक ' प्राणी आहे. कित्येक इतिहास-संशोधक स्वतःस या उत्साहभरांत हास्यास्पदहि करून घेतात, नाहीं असें नाहीं. याचें उत्कृष्ट वर्णन ' पिक्विक पेपर्स ' नामक इंग्रजी कादंबरींत आहे. एका खुळ्यानें एक शिलालेख आणला, त्याचीं सतरा संशोधकांनीं सतरा पाठांतरें बनविलीं तरी त्यांतून कांहींच अर्थ निघेना, तेव्हां पन्नास विद्वान् सभासदांकडून त्यावर पन्नास निबंध लिहिले जाऊन तुंबळ रणें माजलीं, व शेवटीं अकल्पित रीतीनें असें उघडकीस आलें कीं यांतील दगड तेवढा फार प्राचीन—सर्वच दगड प्राचीन असतात—पण त्यावरील लेख मात्र अगदीं ताजा. मला वाटतें विश्वगुणादर्शकाराच्या हातीं ' संशोधक ' सांपडता तर त्यानें खालच्या दोन श्लोकांतल्याप्रमाणें त्याची स्तुतिगर्भनिंदा केली असती.

" उद्ध्वस्तवर्णरुचिचित्रकलापहर्म्यः
विच्छिन्नलेखनपुराणशिलासनस्थः ।
दुष्कीटभुक्तशतपत्रपटोत्तरीयः
निर्मूल्यनाणकगणैः परिपूर्णकोशः ।
नष्टाधिकारपरिहासितगर्वमुद्रः
संदेहवृत्तिवशबृंहणयंत्रदृष्टिः ।
श्रद्धावितर्कपरिचारकवेष्टितांगः संशोधकः
खलु प्रशास्ति विशून्यराज्यम् ॥ "

यांत वर्णन केल्याप्रमाणें या संशोधक महाराजांचा वाडा रंग उडून गेलेल्या चित्रांनीं भूषित असतो, त्यांचें सिंहासन म्हणजे पुसट लेख असलेला जुना दगड, त्यांचीं राजवस्त्रें म्हणजे कंसरीनें खाल्लेले जुनाट कागदपत्र ! त्यांच्याहि खजिन्यांत नाणीं भरलेलीं असतात, पण बाजारांत एकहि चालत नाहीं. मन संशयानें ग्रासल्यामुळें डोळ्याला नेहमीं

Magnifying glass लागून राहिलेला. आसपास अंधश्रद्धा व तर्कवितर्क यांचा गराडा. अशा शून्यराज्यांत राज्य करणाऱ्या या राजाची मुद्रा म्हणजे शिक्कामोर्तबहि आहे; पण त्याच्या आज्ञापत्रानें बोटभर जमीनहि कुणाला दिली घेतली जात नाहीं आणि सैन्यदळच काय पण एखाद्या झाडाचें दळ म्हणजे पानहि तो हालवूं शकत नाहीं. मार्क ट्वेनच्या Prince and Pauper या कथानकांतील तोतया राजपुत्राला राजवाड्यांतल्या जड शिक्कामोर्तबाचा उपयोग बदाम फोडून खाण्याला तरी झाला. आमच्या संशोधकाला मिळालेल्या शिक्क्यानें आज्ञापत्र चालत नाहीं व त्यानें तो बदामहि फोडणार नाहीं!

हा सर्व विनोद झाला पण तो स्तुत्यर्थ आहे. अर्थात् जी त्यांची थट्टा म्हणून दिसते ती सर्व निःस्वार्थी व शुद्ध ज्ञानाभिलाषी इतिहाससंशोधकाची निर्भेळ स्तुतीच आहे. संशोधक हा एक कृमि आहे. पण तो भक्षक कृमि नसून रक्षक कृमि आहे. संशोधक हे काळाचे शत्रू होत. काळ मोकळा सोडला तर तो क्षणशः व कणशः सर्व नाश करीत असतो. पण संशोधक हे काळाच्या चाळणीचीं भोकें शक्य तितकीं निरुद्ध करीत असतात. इतिहास संशोधनानें राष्ट्रस्मृतीचा तंतू अखंड राहतो व स्मृतिपरंपरा ही आनंद उत्पन्न करणारी असून व्यवहारालाहि उपयोगी असते. संशोधन करून इतिहास रचण्याचा फायदा कित्येकांस समजत नाहीं. इतिहासाचा तरी उपयोग काय? तो वाचून मनुष्य शहाणा होतो या म्हणण्यांत फारसा अर्थ नाहीं. Knowledge comes but Wisdom lingers (ज्ञान धांवतें पण शहाणपण रांगतें) हीच म्हण खरी. इतिहासज्ञानानें खरोखरच मनुष्य शहाणा होता तर (History repeats itself) इतिहासाची पुनरावृत्तिच होते ही म्हण पडली नसती. पुनरावृत्ति होते याचा अर्थ पूर्वी ज्या स्थितींत मनुष्य जसा वागला त्या स्थितींत तो तसाच फिरून वागणार मग इतिहास वाचून तरी काय करावयाचें आहे? एका अर्थानें हें खरें

आहे. पण इतिहासाला व्यावहारिक (Applied) ज्ञान न म्हणतां शुद्ध (Pure) ज्ञान म्हटलें तरी त्याचें संशोधन अनिर्वाह्यच ठरतें. संशोधनाच्या परिसानें जुनें व नवें यांचें क्षणांत मधुर मीलन होतें. ययातिप्रमाणें जुना काळ हा नव्या काळापासून तारुण्य घेतो, व पुरुप्रमाणें नवी पिढी आपल्या गत इतिहासापासून वार्धक्याचें ऐश्वर्य मिळविते. संशोधन हें कधींहि फुकट जात नाहीं. त्याच्या आधारानें बनविलेले सिद्धांत पुढें-मागें खोटे ठरोत; परंतु पुराव्याचें साधन या दृष्टीनें संशोधित द्रव्य नित्य आहे. शेवटीं संशोधकांना एकच सूचना करावयाची ती ही कीं त्यांनीं निर्विकार मनानें सत्यान्वेषणाचीच दृष्टि ठेविली पाहिजे व साधनें मिळवितांनाहि महत्त्वाचीं कोणतीं व टाकाऊ कोणतीं, दुर्मिळ कोणचीं व सुलभ कोणचीं याचा विवेक ठेवला पाहिजे. Archaelogy आणि Architecture किंवा Antiquity व Art या जोड्या केवळ समानार्थक शब्दांच्या असें मानलें जाऊं नये. कालानें होणारा नाश टाळणें हें जसें अवश्य तसेंच क्षुद्र गोष्टींचा नित्य नाश करीत राहणें हेंहि अवश्य आहे. मृतांनींच जर जगाची सर्व जागा अडविली तर जित्यांनीं जावें कोठें ?

मराठेशाही कशानें बुडाली ?

ब्राह्मणांची जबाबदारी

मराठेशाही बुडविल्याचा दोष दुसऱ्या बाजीरावावर सहजच येतो, व त्या दोषास धनी होण्याइतकी त्याची लायकीहि होती यांत शंका नाहीं; पण एक तर एका रावबाजीशिवाय ज्याला सामान्यतः नादान म्हणतां येईल असा कदाचित् नारायणरावाखेरीज पेशवाईत दुसरा पुरुषच झाला नाहीं ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे. सवाई माधवराव अल्प वयांत वारला, व त्याच्या नांवानें राज्यकारभार चालत असला तरी तो

सर्व नाना फडणवीस चालवीत असे. अर्थात् राज्यरक्षणाच्या दृष्टीनें सवाई माधवरावाच्या कारकीर्दीस नांव ठेवण्यास जागा उरत नाहीं. रघुनाथराव गौण होता तरी तलवारबहाद्दर होता व या दृष्टीनें राज्यरक्षणास त्याचा उपयोगच झाला असता. या सर्वांवरून निदान एवढें खास म्हणतां येईल कीं, सतराशें चौदापासून सतराशें नव्याण्णवपर्यंत मराठी राज्याची चढतीच कमान होती, व खडर्याच्या लढाईपर्यंत मराठी दौलतीचा जो डौल होता तो तसाच पुढें टिकता तर मराठी राज्य बुडण्याचें कांहींच कारण नव्हतें. मराठ्यांच्या राज्यांत ब्राह्मण पेशवे हे जसे उदयास आले व मराठ्यांनीं त्यांस उदयास आणलें तसेच ब्राह्मण पेशव्यांच्या अमदानींत त्यांनीं शिंदे, होळकर, गायकवाड यांसारखे मराठे सरदार उदयास आणले. मराठी राज्य टिकविण्याची जबाबदारी एकट्या पेशव्यांवरच होती असें म्हणतां येत नाहीं. पेशवे, रास्ते, पटवर्धन या ब्राह्मण सरदारांइतकीच सातारकर महाराजांवर व शिंदे, होळकर, गायकवाड या मराठे सरदारांवरहि ती होती. साताऱ्च्या दरबारांत पेशव्यांस वरिष्ठ मान होता तो माधवराव पेशव्यांपर्यंत त्यांच्या कर्तबगारीमुळें सकारणच होता. शाहूमहाराज कधींहि पेशव्यांच्या कैदेंत नव्हते, व त्यांच्या मागून आलेल्या साताऱ्च्या गादीच्या धन्यास कैद झाली असल्यास तीहि त्यांच्या नादानपणामुळें सकारणच होती. साताऱचे गादीचा अभिमान शिंदे, होळकर, गायकवाड वगैरे ब्राह्मणेतर सरदारांस होता किंवा नव्हता यांपैकीं एक कांहींतरी निश्चित म्हटलें पाहिजे. त्यांना हा अभिमान नव्हता म्हटलें म्हणजे पेशव्यांवरील दोषारोपांचा सर्वच ग्रंथ आटोपला. उलटपक्षीं त्यांना हा अभिमान होता असें म्हटलें तर त्यांना पेशव्यांस बाजूस ठेवून व सातारकर महाराजांचें नांव पुढें करून राज्यकारभार चालविण्याचा उद्योग करण्यास नको कोणी म्हटलें होतें ?

मराठ्यांची जबाबदारी

पण शिंदे, होळकर व गायकवाड यांच्या मनांत साताऱ्च्या गादीचा विशेष अभिमान धरण्याचें कधीं आलें असें कागदपत्रांवरून दिसत नाहीं. शिंदेहोळकरांनीं मुलुख मिळविला तो सर्व उत्तरहिंदुस्थानांत व तेथें त्यांनीं स्वतंत्र होऊन राज्यें स्थापण्याचा प्रयत्न केला. शिंद्यांनीं तर सालबाईच्या तहाच्या वेळीं स्वतःस स्वतंत्र संस्थानिक बनवून पेशवे किंवा सातारकर महाराज यांपैकीं कोणाचाच मुलाजा ठेवला नाहीं. यावर कदाचित् कोणी असें म्हणेल कीं, शिंदे होळकर गायकवाड हे मूळ पेशव्यांच्या अमदानींत प्रत्यक्ष उदयास आले; त्यांच्या घराण्यांतील मूळ पुरुषांस पेशव्यांनींच हातांशीं धरून प्रथम सरदार बनविलें, यामुळें त्यांना पेशवे हेच आपले धनी असें वाटे, व एका अर्थानें हें खरेंहि आहे. राणोजी शिंद्यानें पहिल्या बाजीरावाचे जोडे उरावर संभाळून व इमानाची परीक्षा देऊन सरदारी मिळविली व त्याचा मुलगा महादजी यानेंहि उत्तरहिंदुस्थानांत पराक्रम करून दिगंत कीर्ति मिळविली तरीहि तो पेशव्यांच्या चरणपादुकांना विसरला नाहीं; व सवाईमाधवरावास दिल्लीच्या बादशहाकडून आणलेलीं वकीलमुतालकीचीं वस्त्रें ज्या हातानें अर्पण करून पेशवाईच्या ऐश्वर्यांत भर घातली, त्याच हातानें त्यानें सवाईमाधवरावांचे जोडे उचलले ! शिंद्यांच्या दौलतीच्या भूषणांत पेशव्यांचे जोडे राखून ठेवण्यांत आले होते असें ग्रँट डफ म्हणतो ! पण महादजीच्या वेळेपर्यंत शिंद्यांनीं पेशव्यांच्या गादीशीं जें इमान राखलें तें पुढें दौलतराव शिंद्यानें कितपत पाळलें ? दुसरा बाजीराव नादान म्हणून आपल्या धन्याला प्रतिबंधांत ठेवण्याचा हक्क जर शिंदेहोळकरांस पोहोंचत होता तर पेशवे किंवा फडणवीस यांनाहि सातारकर महाराज नादान वाटल्यास त्यांनाहि प्रतिबंधांत ठेवण्याचा हक्क कां पोहोचूं नये ? साताऱचे राजे हे शिवाजीमहाराजांचे वंशज या नात्यानेंच पहावयाचे तर शिंद्यांनीं कोल्हापुरकरांवर फौज कां

न्यावी ? कोल्हापुरकर झाले तरी शिवाजीचे वंशजच होते. तात्पर्य, इमान हें कोणत्याहि एखाद्या तत्वाच्या कसोटीस लावून त्यावरून निमकहरामपणा ठरवावयाचा तर मराठे सरदार हे, पेशवे व फडणवीस यांच्याइतकेच दोषी किंवा निर्दोषी, म्हणावे तसें, सारखेच ठरतील. शिंदे व होळकर यांनीं इंग्रजांशीं शेवटीं जे तह केले त्यांत त्यांनीं सातारच्या गादीची किंवा सर्व-साधारणरीत्या शिवाजीच्या वंशजांची आठवण ठेविली होती असें दिसत नाहीं. सर्व गोष्टींतली गोष्ट ही कीं, पेशवाई बुडाल्यानंतर छोटेंसें कां होईना, पण इंग्रजांनीं सातारकर महाराजांस स्वतंत्र राज्य दिलें होतें तें तरी सातारकरांनीं कोठें टिकविलें ? पेशवाईच्या नाशानंतर अवघ्या ३० वर्षांत हेंहि राज्य बुडालेंच कीं नाहीं ? बरें, इंग्रज सर्वच बुडवावयास निघाले होते असें म्हणावें तर शिवाजीच्या वंशजांचें एक राज्य अद्याप कोल्हापुरास व पेशव्यांचे सरदार शिंदे व होळकर यांचीं राज्यें उत्तर हिंदु-स्थानांत अद्यापि जिवंत आहेत ! या सर्व गोष्टींचा विचार करतां मराठे-शाही बुडण्यास अमुक एकच पुरुष किंवा अमुक एकच घराणें अथवा जात कारणीभूत झाली असें म्हणतां येत नाहीं. इंग्रजी सत्तेचा पूर आला म्हणून कोणत्या तरी निमित्तानें त्या पुरांत मराठी राज्यें वाहून गेलीं; व पुरांत झालें तरी सर्वच झाडें उन्मळून पडतात असें नाहीं, कांहीं टिक-तातही. या न्यायानें वर दर्शविल्याप्रमाणें कांहीं मराठी राज्यें अद्यापि टिकून आहेत.

मराठी पातशाही बुडविली असा आरोप करून ब्राह्मणांना दोष देणारे जसे कांहीं असमंजस लोक आढळतात, तसेच पेशवाईच्या अखेर इंग्रजांशीं परस्पर राजकारण करून आपली बंधमुक्तता करूं पाहण्याचा प्रयत्न केल्याचा दोषारोप सातारच्या दरबारावर करून पेशवाई बुडविण्यास त्यांनीं मदत केली असें म्हणणारे असमंजस लोकहि कांहीं आढळतात. पेशवे नोकर व सातारकर महाराज धनी हें नातें लक्षांत घेतां पेशव्यांनीं त्यांना कैदेंत ठेवणें

अयोग्य होतें असें एका दृष्टीनें म्हणतां तरी येईल; पण आपणास कैदेंत टाकणाऱ्या नोकराविरुद्ध व तीहि स्वतःच्या बंधमुक्ततेकरितां इंग्रजांपाशीं दाद मागण्यानें सातारकर धन्यास बेइमानीचें लांछन कसें लागूं शकतें हें समजणें कठिण आहे.

व्यापारी धोरण चुकलें काय ?

इंग्रज लोक हिंदुस्थानांत प्रथम व्यापारी वेषानें आले व नंतर हळूहळू त्यांनीं राज्य स्थापन केलें. या गोष्टीस अनुलक्षून पुष्कळांस कदाचित् असा प्रश्न सुचत असेल कीं, " मराठ्यांची मूळ चूक हीच झाली नाहीं काय कीं, त्यांनीं इंग्रजांना आपल्या देशांत व्यापाराची परवानगी दिली ?" पण असला प्रश्न समजंसपणाचा आहे असें आम्हांस वाटत नाहीं. आजचे विचार जुन्या काळाला लावण्याची चूक मनुष्य नेहमीं करीत असतो. ज्या वेळीं इंग्रज लोक व्यापार करण्यास प्रथम हिंदुस्थानांत आले त्या वेळीं हे आपल्या देशांत न आलेले बरे असें वाटण्यास कांहींच कारण नव्हतें. पुढें हे लोक आपणांस भारी होऊन आपलें राज्य घेतील असें दुःस्वप्न मराठ्यांना त्या वेळीं पडलें नाहीं. कारण, त्यांच्या वेळच्या व त्यांना माहीत असलेल्या जगाच्या पूर्वीच्या इतिहासांत हातांमध्यें प्रथम तागडी घेऊन येऊन मागाहून तख्त बळकावल्याचें उदाहरण घडलेलें नव्हतें. वैश्यवृत्ति व क्षात्रवृत्ति या वेगळ्या आहेत, त्यांची अदलाबदल होऊं शकत नाहीं, किंबहुना वर्ण हा वृत्तिनिष्ठ असल्यामुळें वृत्तिसंकर म्हणजे तो एक वर्णसंकरच अर्थात् पाप होय; व हें पाप कोणी म्हणजे परके लोकहि करीत नसतात, असें चातुर्वर्ण्यावर विश्वास ठेवणाऱ्या हिंदी लोकांस वाटलें असल्यास नवल नाहीं ! महाराष्ट्र देशांत मारवाडी वगैरे वैश्यवृत्तीचे लोक अनेक झाले व त्यांनीं व्यापाराकरितां देशांतरही केलें; पण त्यांच्यापैकीं कोणी राज्याची आकांक्षा धरल्याचा अनुभव नव्हता. मोंगल वगैरे यवन इकडे येऊन त्यांनीं राज्यें स्थापिलीं ही गोष्ट खरी, पण ते उघड उघड जेते

म्हणूनच आले, व्यापारी म्हणून आले नव्हते. अर्थात् व्यापाऱ्याची जात वेगळी व राज्य करणाराची जात वेगळी, तिची अदलाबदल होऊं शकत नाहीं, असाच त्या वेळच्या मराठ्यांचा विश्वास असावा असें वाटतें; आणि तसा तो असल्यास चूक म्हणतां येत नाहीं !

आपल्या हातांतून तागडी गळून पडली केव्हां, तलवार तेथें आली केव्हां व आपल्या बुडाखालीं तख्त बसलें केव्हां हें स्वतः इंग्रजांचें इंग्रजांनाच जर कळलें नाहीं, सर्व प्रकार जर त्यांनाहि स्वप्नसाक्षात्काराप्रमाणें झोपेंतच झाला तर मराठ्यांना तरी टोपीकर पहिल्यानें डोळ्यांस दिसतांच हे पुढें आपलें राज्य घेणार असें कसें वाटावें ? व त्यांना आपल्या राज्यांत राहूं देण्यास प्रतिबंध करण्याची बुद्धि त्यांना कशी व्हावी ? उलटपक्षीं, ते आपल्या राज्यांत आले तर बरें असेंच वाटलें असावें. ' स्वदेशी ' च मंत्र मनुष्याला फक्त प्रसंगविशेषींच म्हणजे आपत्तीच्या किंवा विपत्तीच्या विशेष प्रसंगींच आठवतो, सुस्थितींत आठवत नाहीं हें प्रसिद्धच आहे. मूर्तिमंत समंद पुढें येऊन उभा राहिला म्हणजे मग तोंडांत रामनाम येतें ! हिंदी लोकांना बंगालच्या फाळणीनंतर ' स्वदेशी ' आठवली व इंग्रजांना ती सांप्रतच्या महायुद्धानंतर आठवली ! इंग्रज हिंदुस्थानांत आले तेव्हां हिंदी लोक सुस्थितींत होते, तेव्हां त्यांना आजच्या अर्थानें ' स्वदेशी ' कशी सुचणार ? मनुष्य हा स्वभावतः विलासप्रियच असतो. सांपत्तिक सुस्थिति असली म्हणजे विलासबुद्धि सहजच बळावते. शिवाय असा कोणताहि देश नाहीं कीं, ज्याला सर्व प्रकारच्या कारागिरीचा किंवा कलाकौशल्याचा मक्ता ईश्वरानें दिला आहे. म्हणून चैनीचे व विलासाचे पदार्थ मिळतील तेथून, आपपरभाव न ठेवतां मनुष्यास विकत घ्यावे लागतात. एरवीं चैन किंवा विलासबुद्धि पुरी होत नाहीं. हिंदुस्थानांत इंग्रज हेच कांहीं पहिले विदेशी व्यापारी आले नव्हते. त्यांच्यापूर्वी पोर्तुगीज, त्यांच्यापूर्वी डच, त्यांच्यापूर्वी यवन असे अनेक परकीय लोक इकडे व्यापारा-

करितां येत असून परदेशी माल विकत घेण्याचा परिपाठ इकडे सर्रास पडलेला होता. बरें, मराठे कांहीं एकच सर्वसत्ताधारी नव्हते. त्यांचा मुलुख आधींच थोडा, त्याला समुद्रकिनाऱ्याची एकच पट्टी व या पट्टींत इंग्रजांचा व्यापार फारच थोडा होता. त्यांचा व्यापाराचा भर मराठ्यांच्या हातीं नसलेल्या मुलखांतच विशेष होता. व या इतर मुलखांतच, ते आधींच इतके बळावले होते कीं, मराठ्यांनीं त्यांना आपल्या मुलखांत येऊं न दिल्यानें हिंदुस्थानांतून त्यांना आपला गाशा गुंडाळावा लागता अशी स्थिति नव्हती. तात्पर्य, इंग्रजांच्या व्यापाराला प्रतिबंध करून त्यांना सुरवातीस आपल्या राज्यांत बहिष्कार घालणें हें त्या वेळीं स्वाभाविक किंवा शक्य नव्हतें.

पण याच्याहि पलीकडे जाऊन असें म्हणतां येईल कीं, इंग्रज व्यापाऱ्यांस प्रतिबंध न करितां त्यांना उत्तेजन व सवलती देऊन आपल्या राज्यांत बोलावणें हेंच अधिक स्वाभाविक असून त्या वेळच्या मराठ्यांना इष्टहि वाटलें असलें पाहिजे. व्यापारी म्हटला कीं, तो आपणाकडे ओढावा, त्यापासून त्याचा फायदा असला तरी आपलाहि आहे, हें मनुष्यमात्राला उपजत बुद्धीचें अर्थशास्त्रच शिकवतें. घरीं चालत आलेला सौदागर घालवून दिला असें जगाच्या चरित्रांतील कोणत्याहि राष्ट्राच्या इतिहासांत आढळणार नाहीं. आपल्या कारागिरांस उत्तेजन देणें वेगळें व परकी व्यापाऱ्यांवर बहिष्कार घालणें वेगळें. किंबहुना स्वदेशी कारागिरीचें चीज व फैलाव होण्यास परकी व्यापाऱ्यांची मदत घेणेंच जरूर असतें. आपला कारागिरीचा माल परदेशांत गेला तरच त्याला भारी किंमत येते; कारण त्याची अपूर्वाई तेथेंच विशेष. तसेंच आयात मालावरील जकातीचें उत्पन्नहि बरेंच असतें. तें सुखासुखी कोण गमावणार ? या नियमास अनुसरून त्या काळीं परक्या व्यापाऱ्यांची हिंदुस्थानांत चहा होत असे. कारण त्यांच्या हातून कोट्यावधि रुपयांचा देशी कारागिरीचा माल परदेशास

जाऊन त्याच्या मोबदला मौल्यवान् सोनें रुपें वगैरे हिंदुस्थानांत येई. शिवाय इकडे पैदा न होणारे उपयुक्त व चैनीचे असेहि अनेक जिन्नस त्यांच्या मार्फत मिळत; अशा प्रकारें त्यांच्यापासून दुहेरी फायदा होई तो कोण टाकून देणार ? व तो टाकावयाचा कां, तर हे व्यापारी पुढें-मागें शिरजोर व सत्ताधीश होऊन आपला व्यापार बुडवितील आणि आपले राजकीय स्वातंत्र्य हिरावून घेतील म्हणून ? आमच्या पूर्वजांना भावी सर्व इतिहास करपुतळींत दिसणाऱ्या भविष्याप्रमाणें कोणी दाखविला असता तर त्यांनीं व्यापारी पेषाच्या इंग्रजांचें उंटाचें पिल्लूं तेव्हांच घरांत घुसूं दिलें नसतें ! पण तसें भविष्यचित्र त्यांना दिसलें नाहीं, व तें जर दिसलें नाहीं तर त्यांना परकी व्यापाऱ्यांवर बहिष्कार न घातल्याबद्दल दोषहि देतां येत नाहीं. " कां न सदन बांधावें कीं, त्यांत पुढें बिळें करिल घूस ?" हाच न्याय या कामीं लागूं पडतो. शिवाय इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं हिंदुस्थानांत राज्य स्थापणें हें घरांत घूस शिरण्याइतकेंहि स्वाभाविक मानतां येत नाहीं. तो केवळ दैवगतीचा फेरा होय; पण ती तत्कालीन मराठ्यांच्या व्यापारी धोरणाची चूक नव्हे.

नाशाचीं खरीं कारणें

इंग्रजांना आपल्या राज्यांत व्यापार करण्याची परवानगी दिल्यानें किंवा केवळ प्रसंगविशेषीं त्यांची मदत घेतल्यानेंच मराठ्यांचें राज्य गेलें असें म्हणवत नाहीं. या दोन गोष्टी करून देखील राज्य राहिलें असतें; पण राज्य जाण्याचीं खरीं कारणें आमच्या मतें मुख्य अर्शीं दोनच आहेत. पहिलें, मराठ्यांमधील सवत्या सुभ्याची आवड आणि जुटीचा, शिस्तीचा व राष्ट्राभिमानाचा अभाव; आणि दुसरें, कवाइती लष्कर आणि सुधारलेली युद्धसामग्री यांचा अभाव. पहिल्या कारणासंबंधानें इतकेंच सांगितलें असतां पुरें होईल कीं, रघुनाथराव किंवा गाइकवाड यांनीं घरच्या भांडणांत इंग्रजांचा हात शिरूं दिल्यानंतरहि जरी मराठे उमजते व एक होते

तरी इंग्रजांचें कांहीं चाललें नसतें; पण एकजुटीनें व एकदिलानें काम करण्याची मराठयांना संवयच नव्हती असें म्हटलें तरी चालेल. इंग्रजांशीं लढला नाहीं असा वास्तविक एकहि मराठा सरदार नाहीं; पण ते सर्व मराठे सरदार मिळून—फार काय ? दोघे दोघे तिघे तिघे असे मिळून देखील—एकदम इंग्रजांविरुद्ध लढले नाहींत; व याच गोष्टीचा इंग्रजांस सर्वांत फायदा झाला. राघोबाच्या कलहाच्या वेळीं पेशवे, शिंदे, होळकर हे सर्व एकजुटीनें वागले म्हणून इंग्रजांचें त्यांच्याविरुद्ध कांहीं चाललें नाहीं. वडगांवास त्यांना मराठयांस शरण येऊन अपमानास्पद तह करावा लागला; व तो तह अपमानास्पद म्हणून मोडून फिरून जरी त्यांनीं युद्धाला आरंभ केला तरी शेवटीं त्यांना हार खावी लागलीच. आणि 'जो इंग्रजांना शरण येऊन पाठीस पडला त्याला अभय देणें हेंच इंग्रजांचें ब्रीद' अशी जी अभिमानाची भाषा प्रथम ते बोलत होते ती सोडून देऊन रघुनाथरावाला त्यांना अखेर नाना फडणविसाच्या स्वाधीन करावेंच लागलें. तसेंच ज्या निजामाचें मराठयांपासून संरक्षण करण्याचा विडा इंग्रजांनीं उचलला होता व ज्याच्या साहाय्यामुळें त्यांना टिपूचा पाडाव करितां आला, त्या निजामावर मराठयांनीं १७९६ त स्वारी केली तेव्हां इंग्रजांना हालचाल न करितां निमूटपणें बसावें लागलें. याचें कारण, सर्व मराठे तेव्हां एक होते, त्यांच्यांत फाटाफूट झाली नव्हती हेंच होय ! पुढें बाजीराव गादीवर बसण्याचा प्रश्न निघाला तेव्हांहि शिंदे व होळकर एकविचारानें वागते तर बाजीरावाची इंग्रजांकडे जाण्याची छाती झाली नसती. ते म्हणतील त्याला ते गादीवर बसवितें. कारण, नाना फडणविसाजवळ शहाणपण असलें तरी लष्करी सामर्थ्य नव्हतें; आणि बाजीरावास पदच्युत केल्यानें तो जरी इंग्रजांकडे गेला असता तरी वसईचा तह होताना. इंग्रजांना रघुनाथरावाचा पक्ष धरल्याचा परिणाम माहीत होता, म्हणून त्यांनीं बाजीरावास पाठीशीं घातलाच नसता; व घातला

असता तरी शिंदेहोळकरांच्या एकजुटीपुढें त्यांचें कांहीं एक चाललें नसतें. बरें, वसईचा तह नापसंत पडून, व आपल्या हातचा पेशवा इंग्रजांनीं स्वतःच्या हाताखालीं घातला या रागावर शिंदे होळकर हे दोघेहि इंग्रजांशीं लढले. त्यांचें इतर भांडण कांहींहि असो, पण वसईचा तह फिरवून पेशवा मराठयांच्या हातीं ठेवावयाचा इतक्यापुरती तरी त्यांची एकवाक्यता होती. अर्थात् दोघेहि मिळून इंग्राजांशीं लढते तर वसईचा तह दुरुस्त झाला असता; पण आधीं शिंदा लढून पुरा पराभूत झाल्यावर मग होळकरास लढण्याची हौस आली. अर्थात् एकेकट्याशीं निरनिराळें लढायला सांपडल्यानें इंग्रजांची सोयच झाली. शिंद्याचा पराभव कसा होतो ही मौज पहात होळकर बसला होता. बरें, शिंद्याचा पराभव झालेला पाहून बोध घेऊन गप्प बसावें, तेंहि नाहीं ! एकट्यानेंच लढाईस सुरवात करून त्यानें विनाकारण आपला नाश मात्र करून घेतला. हीच संधि फिरून १८१७–१८ सालीं आली होती. इंग्रजांनीं आपल्यावर इतके उपकार केले, सर्वांनीं आपला पक्ष सोडला असतांहि त्यांनीं आपणास पाठीशीं घालून राज्यावर बसविलें, आपल्या बापाला न कां मिळेना पण आपणाला तरी इंग्रजांनीं गादी दिली, व अशा ना अशा रीतीनें आपला पूर्वींचा शब्द खरा केला, ही गोष्ट लक्षांत ठेवून बाजीरावानें इंग्रजांविरुद्ध लढण्यास तयार होऊं नव्हतें; पण वसईच्या तहाची लाज किंवा इंग्रजांचा जाच वाटून तो लढाईस तयार झाला. तेव्हां शिंदेहोळकरांच्या दृष्टीनें फिरून १८०२ ची स्थिति प्राप्त झाली. तेव्हां तरी त्यांनीं पुढें जोडीनें येऊन बाजीरावास सहाय्य करावयाचें होतें; पण तेंहि केलें नाहीं. व बाजीराव शरण आल्यावर होळकरानें एकट्यानेंच फिरून हातपाय हलवून ते अधिक जखडून मात्र घेतले ! पण इंग्रजांचें वर्चस्व मराठी राज्यांतून कमी व्हावें अशी शिंदे, होळकर व भोसले यांच्या मनांतून इच्छा असली तरी तींत बरीचशी भेसळ होती. इंग्रजांबरो-

बरच आपणांखेरीज इतर मराठे सरदारांचें वर्चस्व कमी झालें तर हवें —इंग्रजांच्या हातून तें घडून आल्यानें इंग्रज मधल्यामध्यें प्रबळ झाले तरी तें चालेल—अशी प्रत्येकाच्या मनांत गुप्त भावना असल्यानें कोणाचें कांहींच साधलें नाहीं. इतरांचा तर नाश झालाच; पण अखेर त्यांचा स्वतःचाहि नाश झाल्याशिवाय राहिला नाहीं !

मराठ्यांतील दूरदर्शी मुत्सद्द्यांना इंग्रजांचें धोरण दिसत नव्हतें किंवा त्यांच्या मुत्सद्दीगिरीचे डावपेंच कळत नव्हते असें नाहीं; पण त्यांना त्यांच्याशीं टक्कर देतां आली नाहीं हीच गोष्ट खरी. मोगलांची पातशाही औरंगजेबाच्या मरणाबरोबरच ढासळली आणि साम्राज्यसत्तेच्या बुद्धि-बळाचा डाव हिंदुस्थानच्या प्रचंड पटावर एका बाजूनें इंग्रज व दुसऱ्या बाजूनें मराठे खेळावयास बसले होते. दोघांशीं मोहरीं प्रथम सारखींच व त्या मोहऱ्यांचीं वर्गेंहि सारखींच होतीं. दोघांनाहि आपल्या मोहऱ्यां-कडून सर्व पट आक्रमावयाचा होता व दुसऱ्याचीं मोहरीं होतील तितकीं निकामी करून डावांतून काढून टाकावयाचीं होतीं. डावांत कोण कोणतें मोहरें कोणत्या हेतूनें पुढें टाकतो याची कल्पना एकमेकांस अगदींच नसते असें नाहीं; पण सुरवातीस उभयपक्षीं खेळणारे गडी समबल अस-तांहि दुसरा पाहत असतां त्याच्या बुद्धीस आकलन न होणारे, किंवा आकलन करितां येत असूनहि प्रतिकार करितां न येण्यासारखे, डाव टाकणें यांतच काय तें ‘ बुद्धिबल ’ असतें. जेथें हें बुद्धिबल एकापेक्षा दुसऱ्यास अधिक असतें तेथेंच कांहींतरी प्यादी मातेसारखा डाव होतो साम्राज्यपटावरचा डाव मराठ्यांना खेळावयास मुळींच येत नव्हता असे नाहीं. इंग्रज दाक्षिणहिंदुस्थानांत जितके घुसले त्यापेक्षां पुष्कळच अधिक मराठे उत्तर हिंदुस्थानांत घुसले होते. पण नाक्याचीं घरें घेऊन बसण्यां इंग्रजांनीं अधिक शहाणपणा दाखविला; व शेवटीं मोहऱ्यांच्या गर्दी मारामारीची वेळ आली तेव्हां मराठ्यांचीं मोठमोठीं मोहरीं बिनजो सांपडून मारलीं गेलीं !

इंग्रज व्यापारांतून निघून राजकारणांत पडले ही गोष्ट मराठ्यांना १७६५ च्या सुमारासच दिसून आली होती. तसेंच त्यांचा प्रयत्न हिंदी राजेरजवाड्यांच्या भांडणांत पडून आपला फायदा करून घ्यावयाचा आहे हेंहि त्यांना लवकरच दिसून आलें. पण उतरणीवर उभें असतां भरला गाडा अंगावर आलेला जसा सांवरून धरतां येत नाहीं, तसेंच मराठ्यांचें इंग्रजांसंबंधीं झालें. इंग्रजांना इमानी असें कोणींच मानलें नाहीं. सर्व मराठे त्यांना मनांत बेमान समजत. " इंग्रजांचें मानस आहे कीं, हैदरखान, श्रीमंत व नबाब तिघांच्याहि दौलता घ्याव्या. त्यांस कोणेहि प्रकारें एकाशीं शकटभेद करून एकास खालीं पाडावें, असें करतां एक राहील त्यास आपण शेवटीं गुंडाळावें. " असलें हें इंग्रजांचें धोरण पुण्याच्या दरबारास विदित होतें; पण असें असतांहि पेशव्यांनीं टिपूविरुद्ध इंग्रजांस मदत दिलीच कीं नाहीं ?

बळी तो कान पिळी हीच दृष्टि ठेवली तर मराठेशाहीचा शेवट इंग्रजांचे हातून झाला याबद्दल त्यांना दोष लावितां येत नाहीं. इंग्रज हिंदुस्थानांत कांहीं मोक्षसाधनाकरतां आले नव्हते. त्यांना व्यापार करून संपत्ति मिळवावयाची होती, आणि व्यापार करतां करतां त्यांना जर राज्यहि मिळालें तर तें त्यांनीं कां घेऊं नये ? राजसत्तेच्या बळावर व्यापार वृद्धिंगत करतां येतो हा नियमच आहे. शिवाय राज्य म्हणून मिळालेल्या मुलखापासून प्रत्यक्ष वसूल मिळतो तो वेगळाच. या दृष्टीनें पहातां ज्यांनीं आपला हात चालवून नवें राज्य मिळविलें त्यांना दोष न देतां, ज्यांनीं हातीं असलेलें राज्य गमावलें त्यांनाच दोष दिला पाहिजे. एकदां राज्य मिळविण्याच्या मागें मनुष्य लागला म्हणजे मग न्यायान्यायाचा सूक्ष्म विवेक तो करीत बसत नाहीं. मराठ्यांना तरी उत्तर हिंदुस्थानांत राज्य संपादण्याचा काय हक्क होता ? त्यांनीं दक्षिणेंत मोंगलांच्या हातून जुनें स्वराज्य परत मिळविलें येथपर्यंत न्यायाची बाजू ठीक होती. पण साम्राज्यसत्ता

स्थापण्याच्या नादीं लागून जेव्हां त्यांनीं उत्तर हिंदुस्थानांत धुमाकूळ माजविला तेव्हां न्याय कोठें राहिला होता ? मोंगलाकडून सनद मिळाल्यानें मराठयांना रजपुतांवर तरवार चालविण्यास जितका न्याय्य हक्क प्राप्त झाला असेल तितकाच मोंगलांचे दिवाण म्हणून साधेल त्या प्रयत्नानें दक्षिणेंतील मराठी राज्यें जिंकण्याचें मोंगलांचें उरलेलें काम पुरें करण्याचा हक्क इंग्रजांनाहि मिळाला होता, असा युक्तिवाद कोणी लढविला तर त्याला उत्तर देणें कठिण जाईल. केवळ सामर्थ्य व महत्त्वाकांक्षा यांच्या दृष्टीनें बोलावयाचें तर मराठयांचें राज्य इंग्रजांनीं घेतल्याबद्दल त्यांचा राग न येतां हातचें राज्य गमावण्याचा जो नादानपणा मराठयांनीं दाखविला त्याचा मात्र राग येतो खरा.

मराठ्यांच्या मानानें इंग्रजांना राज्य मिळविण्याला किती तरी अधिक अडचणी होत्या हें कोणींही कबूल करील. इंग्रज सहा हजार मैलांवरून हिंदुस्थानांत आले; मराठे आपल्या देशांत आपल्या घरींच होते. इंग्रजांना सर्व मुलुख परका होता; त्यांना मुद्दाम प्रत्यक्ष प्रवास करून माहिती मिळवून नकाशे काढल्याशिवाय त्या मुलखाचा परिचय होणें शक्य नव्हतें; मराठ्यांना सर्व मुलुख खडानूखडा माहीत होता. ज्या अवघड वाटा, दऱ्या, खोरीं, जंगलें मराठयांच्या नित्य पायाखालच्या तीं हुडकून काढणें व त्यांतून फिरणें हें इंग्रजांना जवळ जवळ अशक्य होतें. इंग्रजांचा पायच मराठी मुलखाला लावूं देऊं नये असा मराठयांनीं प्रथम निर्धार केला असता तर इंग्रजांच्या सत्तेचें बीज इकडे रुजलें नसतें; मग त्याचा एवढा मोठा प्रचंड वृक्ष होण्याचें तर दूरच ! विलायती मालच मुळीं आपणास नको असें मराठ्यांनीं प्रथमपासून ठरविलें असतें म्हणजे इंग्रज व्यापार कसचा करिते ? निदान त्यांच्या व्यापारावर जबरदस्त जकाती बसविल्या असत्या तरी व्यापार किफायतशीर होत नाहीं असें पाहून त्यांनीं लवकरच गाशा गुंडाळला असता. इंग्रज व्यापारी पदरीं

फौज ठेवूं लागले असें आढळून येतांच तरी मराठे सावध कां झाले नाहींत? इंग्रजी सत्तेच्या उंटाचें पिल्लूं त्यांच्या डोळ्यांसमोर वाढत होतें तें त्यांना कां दिसूं नये? आणि दिसल्याबरोबर त्यांनीं त्याला घरांतून घालवून देण्याचा कां प्रयत्न करूं नये? इंग्रजांच्या जवळ बंदुकी, तोफा वगैरे लष्करी सरंजाम जमत चाललेला पाहून मराठ्यांनींहि तावडतोब असा सरंजाम आपला आपण तयार करण्याचे कारखाने कां काढूं नये? हत्यारांचा कायदा तेव्हां खचित नव्हता! युरोपियन राष्ट्रें हिंदी लोकांस हत्यारें विकण्यास एका पायावर तयार होतीं, व इंग्रजांशिवाय इतर अनेक युरोपियन लोक मराठ्यांच्या पदरीं नोकर म्हणून राहून त्यांचें सैन्य कवाईत शिकवून तयार करण्यास व तोफा–बंदुकांचे कारखाने काढून चालविण्यास तयार होते. इंग्रज सहा हजार मैलांवरून हिंदुस्थानास आले तसें त्यांचें उदाहरण पाहून धाडस करून मराठ्यांना युरोपास जाऊन हिंदुस्थानांत उपलब्ध नसणाऱ्या विद्या शिकण्यास, स्नेही मिळविण्यास व व्यापार संपादण्यास नको कोणी म्हटलें होतें? इंग्रजांच्या मनांत राज्यलोभ कितीहि प्रबळ असता तरी त्यांच्या पदरीं लष्करभरतीला हिंदी-लोकच मिळाले नसते तर ते काय करणार होते? इंग्रज जर इंग्रजांविरुद्ध लढण्याला मराठ्यांना मिळाले नाहींत तर मराठे तरी मराठ्यांविरुद्ध लढण्याला इंग्रजांना कां मिळावे?

इंग्रजांच्या फौजेंत शेंकडा विसांहून अधिक इंग्रज शिपाई केव्हांहि नव्हते; शेंकडा ऐंशी हिंदीच होते. इंग्रजांना एकमेकांविषयीं आपलेपणा वाटत होता तसा हिंदी लोकांविषयीं हिंदी लोकांना, निदान हिंदूंविषयीं हिंदूंना, त्यांतूनहि निदान मराठ्यांविषयीं तरी मराठ्यांना, कां वाटूं नये? पण सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट ही कीं, मराठ्यांच्या भांडणांत जर मराठ्यांनीं आपण होऊन इंग्रजांना घेतलें नसतें तर नसतें भांडण उकरून काढून, किंवा विनाकारण म्हणजे केवळ विजिगीषेनें मराठ्यांच्या राज्यावर स्वारी

करून त्यांचें राज्य जिंकण्यास इंग्रजांना आणखी तीनचारशें वर्षेंहि कदाचित् पुरलीं नसतीं ! उत्तरहिंदुस्थान मोंगलांनीं वेडेपणामुळें इंग्रजांना दिलें असें जरी घेऊन चाललें तरी अठराव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत यमुनानदीच्या दक्षिणेस इंग्रजांचा एक वीतभर देखील मुलुख नव्हता. येऊन जाऊन पश्चिमकिनाऱ्यावर एक मुंबई सुरत वगैरे ठाणीं आणि पूर्वकिनाऱ्यावर थोडासा मुलुख इतकाच काय तो त्यांच्या हातीं होता. असें असतां टिपूविरुद्ध मदत करून इंग्रजांना शेंकडों मैलांचा मुलुख कोणीं मिळवून दिला ? मराठ्यांनींच ना ? निजाम व मद्रास इलाख्यांतील मुसलमान यांनीं इंग्रजांस घरांत घेतल्याचें आपण एक वेळ सोडून देऊं; पण उत्तरेस यमुना नदी, ईशान्येस कटक संबळपूर, पूर्वेस पूर्वसमुद्र, आग्नेयीस कावेरी नदी, दक्षिणेस म्हैसूर, नैर्ऋत्येस मलबार, पश्चिमेस पश्चिमसमुद्र, व वायव्येस राजपुताना एवढ्या प्रचंड क्षेत्रांत अगदीं अठराव्या शतकाच्या मध्यभागापर्यंत इंग्रजांना पाय ठेवण्यास तरी जागा काय होती ? अशी स्थिति असतां त्यांना आपल्या भांडणांत न्यायाधीश किंवा मदतनीस म्हणून मराठ्यांनीं कां घेतलें ?

या प्रचंड मुलखांत सर्व मराठ्यांचें राज्य होतें. सर्व मुलुख एकाच छत्रपतीखालीं होता असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. पेशवे, शिंदे, होळकर, गायकवाड, भोसले आणि पटवर्धन वगैरे मराठे ब्राह्मण सरदार औपचारिकरीत्या कां होईना पण एकाच राजाचा अम्मल मानीत होते. ते सर्व एकाच दौलतीचे आधारस्तंभ असून दौलत एकदां कां ढांसळली तर ती सर्वांच्याच अंगावर कोसळून पडणार अशी भीति असतां व ती सांवरून धरली तर त्यांत सर्वांचेंच कल्याण व सर्वांचीच कीर्ति हें माहीत असतां, मराठ्यांनीं आपल्या राज्यांत इंग्रजांचा प्रवेश कां होऊं दिला ? एखादा इंग्रजांकडे गेला असतां बाकीचे सर्व जरी मिळून वागते तरी सर्व बंदोबस्त झाला असता. इंग्रजांना मुंबई, मद्रास, कलकत्ता अशा दूरदूरच्या तीन

ठिकाणांहून कारस्थान करावें लागे. मराठे सरदार यापेक्षां एकमेकांच्या पुष्कळच जवळ होते. मराठे जर एकमतानें वागते तर इंग्रजांचें नुसतें टपालहि या मुलखांतून फिरूं शकलें नसतें. ते एकमतानें वागते तर इंग्रजांना मुळीं सैन्यच मिळालें नसतें; त्यांनीं परक्या लोकांचें सैन्य जमविलें असतें तरी त्याचा प्रवेश मराठी मुलखांत झाला नसता; प्रवेश झाला असता तरी त्याला रसद मिळाली नसती व छापे पडून सैन्य कापून निघालें असतें! कलकत्त्याहून मुंबईकडे किंवा मद्रासेहून मुंबईकडे इंग्रजांचें सैन्य यावयाचें तें समुद्र मार्गानें फारसें कधीं आलें नाहीं. जहाजांचा एवढा मोठा काफिला त्यांच्याजवळ कधींच नव्हता. त्यांच्या सैन्याच्या सर्व हालचाली मराठ्यांच्या मुलखांतून खुशाल होत व मराठे त्या होऊं देत! पण तेच सर्व मराठे एकविचारानें वागते तर इंग्रजांचें सैन्य काय पण चिटोरेंसुद्धां मराठ्यांच्या मुलखांतून जाऊं शकलें नसतें. असें झालें असतें तर इंग्रज मराठ्यांचें राज्य घेण्याच्या भानगडींत न पडतां, राज्य मिळविण्याच्या भानगडींत आपण पडूं नये असें म्हणणारा ईस्ट इंडिया कंपनीच्या डायरेक्टरांत जो एक पक्ष होता त्याचाच विजय झालेला दिसला असता. पण इंग्रजांनीं मराठ्यांच्याच साहाय्यानें मराठ्यांस जिंकलें! त्यांनीं थोडासा विलायती माल व पुष्कळशी अक्कल यांच्या भांडवलावर हिंदुस्थानचा व्यापार व हिंदुस्थानचें सर्व राज्य मिळविलें! त्यांनीं मोंगलासारख्या जीर्ण झालेल्या राज्यावरच घाला घातला असें नाहीं; तर तरतरीत, नव्या दमाच्या, महत्वाकांक्षी व उदयोन्मुख अशा मराठ्यांचेंहि राज्य जिंकून घेतलें तें फक्त दोन गोष्टींच्या जोरावर; एक स्वतःची अक्कल व हिंमत, आणि

चंद्रगुप्त

अंक २; प्रवेश ४.

स्थळः—आनंद भुवनजावळचा बगीचा

[स्त्री–वेषधारी हरनंद प्रवेश करतो]

हरनंद—हा लज्जास्पद स्त्री-वेष घेऊन अज्ञातवासांत राहण्याचा प्रथम-प्रथम मला मोठा वीट आला खरा. पण आतां तोच वेष मला फार आवडूं लागला आहे. आणि हा अज्ञातवास जितका अधिक लांबेल तितका अधिक बरा असंही मला वाटतं. मी पुरुष वेषांत असतों तर तारिणीच्या इतक्या जवळ माझा प्रवेश कसा झाला असता ? पण तेंच आतां पहा, तिचा हस्तस्पर्शही मला एकादे वेळीं चुकून होतो; आणि तिच्या सुगंधी उच्छ्वासाचा आस्वादही मला कित्येक वेळां घडला आहे! अहाहा! काय तें सुख! तरी मी आपला आपणाकडून जपून लांब लांब राहतों. फारशी लगट म्हणून करीत नाहीं. कारण न जाणों, अतिशय जवळ गेल्यानें चुकून एखादे वेळीं माझा तिला संशय आला तर फजिती व्हाव-याची. माझं खरं स्वरूप तिला कळलं तरी तिच्याकडून म्हणजे मला कसली भीति आहे असं नाहीं. कारण या राजनिष्ठ कुटुंबाच्या सहवासांत येऊन पडल्यापासून, मी एखाद्या अभेद्य किल्ल्याच्या आंत केवळ वज्रमय कवचांत गुरफटून राहिलों आहे कीं काय, असा मला सुरक्षितपणा वाटतो. पण माझा कपटवेष प्रगट झाल्यानं तारिणीच्या सानिध्यसुखाला मी अंत-रेन इतकीच काय ती भीति वाटते! सुवर्णकेतकीच्या जाळींत सर्प दिवस-भर वेटाळं घालून बसतो तो केतकीच्या बचावाकरतां नव्हे किंवा स्वतःच्या बचावाकरितांही नव्हे; तर त्या केतकीच्या सुगंधि आस्वादाला मोहून, हेंच खरं. मीं आज बागेंत फिरायला जाण्याची इच्छा प्रदर्शित केली ती तारिणीनें तेव्हांच मान्य केली. माझ्या सुखासमाधानाकरतां ती

किती तरी जपत असते आपणाकडून ! आणि मी जितका अधिक उदास आणि दु:खी दिसतों, तितका ती माझं मन रिझविण्याचा प्रयत्न अधिक करते. म्हणून लवंगीशीं वागतांना मी जरी हसूनखेळून वागतों, तरी तरिणीशीं बोलतांचालतांना, मला उदासपणाच अधिक उपयोगीं पडतो. मी स्वतः अबोला धरणं हें तारिणीला पुष्कळसं बोलायला लावायला एक बिनचूक साधनच सांपडलं आहे मला. आणि ती बोलूं लागली कीं, तिचं तें मंजूळ भाषण ऐकतां ऐकतां, मला स्वत:ला बोलतां येतं हेंही मी विसरून जातों. तारिणीचं माझ्याशीं वर्तन अत्यंत ममतेचं आहे; पण त्या ममतेंत प्रेम किती आहे हें आज पाहण्याचा मीं निश्चय केला आहे. आणि तें कळायला मला दु:खीच बनलं पाहिजे. प्रेमाची मूर्ति विराजमान करून बसवायला दु:खभावनेची बैठक चांगलीच शोभते. पण ही तारिणीच आली.

[तारिणी प्रवेश करते]

तारिणी—माधवीबाई, मला यायला उशीर नाहींना झाला फारसा ?

हर०—(उदासपणानें) उशीर झाला कीं नाहीं हें मला कळलंच नाहीं! मी आपली इकडं आल्यापासून आभाळाकडं पहात बसलें होतें, तों इतक्यांत तुमची हांक ऐकली.

तारि०—खरंच, तुमचं लक्ष आभाळाकडं इतकं वेधलं त्यांत कांहीं नवल नाहीं. हा पाहिलात का सूर्य अस्ताला चालला आहे ! त्याची शोभा या झाडांतून किती उत्तम दिसते ती !

हर०—ताईसाहेब, अस्ताला जाणाऱ्या सूर्याची शोभा आपण कोणत्या अर्थानं म्हटलीत ?

तारि०—हें काय ? त्या बिचाऱ्याला मी लावून कशाला बोलूं ? मी उपरोधिक बोलत नाहीं. खरंच, मावळत्या सूर्याचा हा देखावा सुंदर दिसत नाहीं काय ?

हर०—मी तर म्हणतें कीं हा देखावा फारच भेसूर, भयंकर दिसतो.

तारि०—विकास पावलेलं हें सूर्यबिंब तुम्हांला गोड वाटत नाहीं काय?

हर०—(सुस्कारा टाकून) दिवा सुद्धां मालवतांना अशाच मोठा होतो. विकास होणं हें कांहीं ऐश्वर्याचं सुचिन्ह असंच कांहीं म्हणतां येत नाहीं. छेः छेः ! मला तर हे सूर्यबिंब पाहून भयच वाटतं. शिरच्छेद केल्यामुळं आपल्याच रक्तानं माखलेल्या एखाद्या राजपुत्राच्या मुंडक्या-सारखं तें मला भासतं.

तारि०—बरं; तें सूर्यबिंब राहिलं. पण हा संध्याप्रकाश पश्चिम दिशेला कसा काय शोभतो?

हर०—अगदीं एखाद्या रणभूमीवरच्या रक्ताच्या सड्याप्रमाणं !

तारि०—पण हीं नक्षत्रं पाहिलींत का कशीं ठिकठिकाणीं उगवून लखलखताहेत तीं !

हर०—होय. ताईसाहेब, मला वाटतं कीं, हाडांचं पीठ करून त्यानं घातलेली आकाशांगणांतली ती उदंड रांगोळीच जशी कांहीं !

तारि०—किती ही शांत वेळ !

हर०—दिवसभर आकाशांत स्वच्छंदानं विहार केलेल्या पशुपक्षि-गणांवर रात्रीनं प्राणसंकट आणलं; तेव्हां हे बिचारे भयानं जागा सांप-डेल तिथं दडूनलपून माना खालीं घालून बसले. म्हणून शांतता अवतरली आहे खरी ! स्मशानांत सुद्धां सर्व काळ शांतताच नांदत असते. पण ताईसाहेब, या अशा शांततेंत सुख किंवा समाधान का आहे?

तारि०—पण सर्व प्राणिमात्रावर अमृतवर्षाव करणारी निद्रा त्यांना सूर्यास्तामुळंच मिळते ना?

हर०—त्यांना निद्रा सूर्यास्तानंतर मिळते खरी. पण त्यामुळं सूर्य हा जर त्यांच्या निद्रेचा वैरी म्हणावा तर तो मावळतांना ते मौन कां धर-तात? आणि दुःखविलाप कां करतात? पण तेच, सूर्य उगवतांना आनं-

दानं किलबिल करून नाचूं बागडूं कां लागतात ? प्राणिमात्रांचं सुखदुःख लोकांनीं आपल्या मनावरून ठरविण्यापेक्षां प्राणिमात्रांच्या कृतीवरूनच ठरवावं हें बरं नाहीं काय ?

तारि०—(स्वगत) कोणत्याच देखाव्यानं यांना समाधान वाटत नाहीं, काय करावं ? (उघड) खरं म्हणतां माधवीबाई तुम्ही ! दुःख आणि सुख हें सहसा ज्याच्या त्याच्या मनोभावनेप्रमाणंच असतं. पण पूर्वेकडं हें चंद्रबिंब उगवलं आहे नुकतंच, तें पाहिलंत का ? मला वाटतं कीं, वाटेल त्या मनःस्थितींतल्या मनुष्याचं मन रमण्याकरतांच परमेश्वरानं चंद्र हा उत्पन्न केला असावा. चंद्रबिंब पाहून आनंद होणार नाहीं असा एक तरी जीव मिळेल काय ?

हर०—ताईसाहेब, हा आपणाला भ्रम आहे. चंद्र उगवलेला पाहून सुख होतं, कीं दुःख होतं तें त्या पलीकडच्या तळ्यांतल्या कमलिनींना विचारा. त्या सांगतील त्याचं उत्तर आपणाला. पण मी, हो चुकलें. त्यांचं तोंड दुःखावेगानं मिटलेलं, त्या तुमच्याशीं आपलं मनोगत कसं बोलणार ?

तारि०—त्या आपलं मनोगत बोलल्या नाहींत तरी मला तें कळणार का नाहीं ! त्यांचंच कशाला ? पण माधवीबाई, तुमचंही बोलणं स्पष्ट नसलं तरी तुमच्या मनांत कोणते विचार घोळत आहेत, हें मला नाहीं का कळत ?

हर०—(स्वगत) माझ्या मनांत घोळणारे विचार इनं ओळखले असं ही म्हणते, यांत तिचा हेतु काय असावा बरं? (उघड) काय म्हणतां ताईसाहेब ? माझ्या मनांतले विचार तुम्हीं ओळखले ? सांगा ! सांगा पाहूं माझ्या मनांतले विचार ! ते तुमच्या तोंडून ऐकायला मिळाले तर त्या गोड प्रतिध्वनीनं मनाला किती तरी समाधान होईल !

तारि०—सांगूच का ? नंदराजघराण्याच्या संहाराचं दुःख तुमच्या

मनांतून अजून जात नाहीं ! आणि म्हणूनच शुभदर्शन असे देखावे पाहून तुम्हांला अशुभ गोष्टींची आठवण होते.

हर०—(सुस्कारा टाकून) होय ताईसाहेब. पण तें दुःख आठवून तरी काय उपयोग? किती झालं तरी मी पडलें स्त्री, माझ्या हातून रडण्यापेक्षां अधिक तें काय होणार ? त्या दुष्ट चाणक्याचा आणि चंद्रगुप्ताचा सूड उगविणं माझ्या हातून कसं होणार ? सूड घेण्याचं सुख पुरुषांनाच लाभतं !

तारि०—खरंच माधवीबाई, ईश्वरानं तुम्हांला स्त्री न करतां पुरुषच केलं असतं तर फार चांगलं झालं असतं.

हर०—(उत्सुकतेनें) तें कसं बरं ताईसाहेब ?

तारि०—म्हणजे नंद महाराजांच्या बाजूनं लढणाऱ्या शूर वीरांच्या संख्येंत आणखी एकाची भर पडली असती; आणि सुदैवानं वांचलेल्या कुमार हरनंदाच्या बचावाला आणखी एक सहाय्यकर्ता मिळाला असता !

हर०—अहाहा, ताईसाहेब ! तुमच्या भाषणांत खरोखरच कांहीं जादू असली पाहिजे. कारण मला स्त्री न करितां पुरुष केलं असतं तर बरं झालं असतं, ही तुमची इच्छा ईश्वरानं खरोखरच मान्य केली असावी असं मला वाटतं !

तारि०—या जगांत मनुष्याच्या सर्व इच्छा तोंडांतून शब्द निघाल्याबरोबर जर अशा सफळ होऊं लागल्या, तर मग भूलोक आणि स्वर्ग यांत अंतर तें काय राहिलं ? कल्पवृक्षाचं बीज पृथ्वीवर रुजल्याचं आजवर मीं कधीं ऐकलं नाहीं !

हर०—आजवर ऐकलं नसेल. पण प्रत्यक्षच पहायला सांपडलं तर मग काय म्हणाल ? ताईसाहेब, तें पाहिलंत का तिकडं कोण आहे तें ?

(तारिणी वळून पाहते तोंच हरनंद झटकन् स्त्री वेष टाकून देऊन पुरुषवेष घेतो.)

तारि०—(दुसरीकडे पहात) तिकडे कुणीच नाहीं. इथं तुम्ही आणि मी दोघंच आहों.

हर०—होय तारिणी, तुझ्यामाझ्यामध्यें तिसरं कधींच कोणी येऊं नये अशी माझी ईश्वराला प्रार्थना आहे!

तारि०—(परत वळून आश्चर्यानें) काय? हें काय मी पहातें आहें!

हर०—तारिणी, तुझ्याच इच्छेप्रमाणें ईश्वरानं मला स्त्रीचा पुरुष केला. खरोखरच कल्पवृक्षाचं बीज पृथ्वीवर आज उगवलं. सुंदरी! खचित हा तुझ्या प्रेमाचाच प्रभाव!

तारि०—(दूर होऊन) खचित या ठिकाणीं कांहीं तरी कपट असलं पाहिजे. बोला, बोला, माधवीबाई कुणीकडं गेल्या? आणि तुम्ही कोण? या ठिकाणीं अवचित कुठून आलां?

हर०—तारिणी, रागानं असा चित्तक्षोभ होऊं देऊं नकोस. माझ्याकडं नीट बघ. माझ्याकडं डोळे भरून पहा. म्हणजे ज्याप्रमाणं तुझा संशय फिटेल त्याप्रमाणं मलाही धन्यता वाटेल.

तारि०—छे: छे: ! मला कांहींच कल्पना करवत नाहीं.

हर०—तारिणी, तुला कल्पना होत नसली तर मी सांगतों. ज्याला तूं आजवर 'माधवी' अशा गोड नांवानं हांक मारीत होतीस तोच मी. स्त्री-वेषाचं लांछन मला कांहीं कारणानं लागलं होतं खरं. पण तो वेष मला अलीकडं फार दु:सह झाला होता. तुझ्या सहवाससुखामुळंच मीं तो सोसला. शेवटीं तो टाकून देण्याची सूचना तुझ्या तोंडून मला आली. हे तुझे माझ्यावर केवढे तरी उपकार आहेत!

तारि०—(भिऊन) अगबाई, खचित आपण कांहीं तरी कपटाचा लपंडाव खेळतां आहां माझ्याशीं!

हर०—होय, आजवर कपटाचा लपंडाव खेळलों खरा. पण त्याची क्षमा कर. तो लपंडाव आजपासून मात्र संपला! आणि मीं हा जो

माझा पुरुषवेष फिरून धारण केला, तो झाला तरी हा लपंडाव संपावा म्हणून ! तारिणी, प्रेमाचा उदय ज्या हृदयांत झाला, त्यांत त्यापुढं कपटाला थारा कसा मिळणार ? यापुढं माझे तुझ्या विषयींचे मनोभाव मी गुप्त ठेवीन तर मात्र निःसंशय तें कपट होईल. म्हणून मला ते बोलून दाखविण्याची परवानगी दे.

तारि०—(त्रासून) बोला ! बोला ! काय असेल तें लवकर बोला. माझ्या मनाची फारच चमत्कारिक स्थिति झाली आहे.

हर०—तारिणी, माझा वेष बदललेला पाहून तुझ्या मनाची स्थिति या घटकेला चमत्कारिक झाली असेल. पण सुंदरी, मी स्त्रीवेषानं माधवाबरोबर या आनंदभुवनांत तुझ्या जवळ येऊन राहिल्यापासून, आज इतके दिवस माझ्या मनाची स्थिति किती चमत्कारिक झाली असेल याचा तूंच विचार कर. लोहचुंबकाशेजारीं राहून आपलं आकर्षण झालं नाहीं, असं दाखविणं ही गोष्ट लोहाला किती परिश्रमाची असेल बरं ! तारिणी, तुझा मुखचंद्र नित्य जवळ असतां माझ्या हृदयसमुद्राला आलेली भरती मला आंतल्याआंत दाबून ठेवावी लागली, त्यामुळं मला किती कष्ट पडले असतील याची तुला कल्पना तरी आहे काय ?

तारि०—असलं हें तुमचं अलंकारिक भाषण मला समजत नाहीं व आवडतही नाहीं. बोला, तुम्ही कोण ? आणि तुमचा खरा वेष तरी कोणता ? स्त्रीचा कीं पुरुषाचा ?

हर०—तारिणी, तुला यांपैकीं माझा जो वेष आवडेल तोच माझा खरा वेष. मीं फिरून पुरुषवेष घेतला आहे खरा. पण माझा स्त्री-वेषच तुला पसंत असेल तर मी तोही घेण्याला तयार आहें.

तारि०—दुष्टा, तुझ्या निर्लज्जपणाची आतां मात्र सीमा झाली. पुरुषासारखा पुरुष होऊन स्त्री-वेष धारण करण्यांत तुला भूषण वाटतं ! धिक्कार तुझ्या चारित्र्याला ! पण तूं आपलं चारित्र्य मातींत लोळवायला तयार

झालास म्हणून तूं माझा अपमान केलास तो मुळींच कमी होणार नाहीं! (त्वेषानें) अरेरे! माझा माधवदादा या ठिकाणीं नाहीं. नाहींतर तुझ्या अपराधाचं इथल्या इथं योग्य प्रायश्चित्त मीं दिलं असतं.

हर०—तारिणी, हा तुझा भ्रम आहे. माधवानंच मला आपल्या बरोबर आणून तुझ्या स्वाधीन केलं हें विसरलीस वाटतं?

तारि०—मग काय, तुम्ही त्याच्यावरही आपलं कपटजाल पसरलंत कीं काय?

हर०—नाहीं. मीं त्याच्यावर कपटजाल पसरलं नाहीं. इतकंच नव्हे तर त्याच्याच आग्रहावरून हा स्त्री-वेष मीं घेतला. पण जाऊं दे. तारिणी, तुला मी भ्रमांत कशाला ठेवूं? मी कोण, आणि हा स्त्री-वेष धारण करण्याचं कारण मला का पडलं हें तुला एका शब्दात सांगतों. म्हणजे तुला माझं हें कपट वाटणार नाहीं! ऐक तारिणी! तुझ्यापुढं उभा आहे तो नंदनवंशापैकीं सुदैवानें वांचलेला एकटा एक राजपुत्र मीच हरनंद!

[आपली नाममुद्रा दाखवितो.]

तारि०—(आश्चर्यानें) काय महाराज, आपण हरनंद? अहाहा! आनंदभुवन आज धन्य झालं! जाऊं दे, बाबांना ही बातमी जाऊन सांगूं देच!

हर०—(तिला अडवून) पण तारिणी, मला तूं आपला असं म्हणून धन्य केल्याशिवाय मी तुला जाऊं देणार नाहीं. [तिचा हात धरतो] तारिणी, माझ्या प्रेमाचा तूं अव्हेर करूं नको. त्याचा तुला पश्चात्ताप होईल. राजे लोक प्रजाजनांजवळ याचना करीत नाहींत. पण हा याचना करण्याचा कधींही कुणाला न मिळणारा मान आज तुला मी उदार मनानं देतों. तो स्वीकारण्यांत तुला भूषणच आहे!

तारि०—(रागानें) अरेरे! राजभक्तीच्या भरांत मी माझा अपमान विसरून गेलें होतें. त्याची आठवण, महाराज, आपणच करून दिलीत. नंदवंशांतल्या राजपुत्राला असलं आचरण शोभत नाहीं!

हर०--मी तुझ्यावर प्रेम करतों यांत वावगं तें काय करतों ? मी क्षत्रिय कुळांतला राजपुत्र झालों म्हणून कुलीन, सद्गुणी, उपवर सुंदरीवर प्रेम करण्याचा माझा हक्क कसा नाहींसा होतो ? राजा या नात्यानं प्रजाजनांचं करग्रहण करणं हें माझं कर्तव्यच आहे. तुझा राजा आणि तुझा वल्लभ या दोन्ही नात्यानं मी—

तारि०--पण प्रजेपासून कर घेण्याबद्दल राजांनीं प्रजेचं अन्यायापासून रक्षण करणं हेंही त्यांचं कर्तव्य आहे, नव्हे काय ?

हर०--अलबत ! तारिणी, बोल ! तुला कोण अन्यायानं त्रास देत आहे ? त्याचं मी आतां पारिपत्य करितों.

तारि०--महाराज, आपणच. दुसरा कोण ?

हर०--तें कसं सांग पाहूं ?

तारि०--महाराज, माझं मन–माझ प्रेम–माझ्या स्वाधीन राहिलेलं नाहीं. त्याचं आधींच दान होऊन चुकलं आहे. म्हणून आपण अभिलाष बुद्धीनं माझ्या अंगाला स्पर्श करून अनेकांचा अनेक परीनं अपराध करीत आहां !

हर०—काय ? तुझ्या प्रेमाचं दान आधींच होऊन चुकलं आहे ? हं ! समजलों. पण तारिणी, तुझी चूक मी दुरुस्त करून देतों. कारण, राजाला दुरुस्त करितां येत नाहीं, अशी चूकच कोणती नसते. ईश्वराच्या खालोखाल सर्व शक्तिमत्व असेल तर तें राजालाच !

तारि०--राजे लोकांनीं सर्व शक्तिमत्तेवर वाटेल तर हक्क सांगावा. तो योग्य कीं अयोग्य हें मला अज्ञान बायकोमाणसाला काय सांगतां येणार ? पण मला एक गोष्ट कळते. ती ही कीं, स्त्रीच्या प्रेमावर मात्र राजाचीही सत्ता नाहीं खास. स्वच्छंदानं क्रीडा करणारा वारा, सृष्टिनियमाप्रमाणं वाढणाऱ्या व फलपुष्प धारण करणाऱ्या वृक्ष वेली; उताराकडं वळणानं वाहणारा जलप्रवाह, यांच्यावर राजाचाही हुकूम चालूं शकत नाहीं. तीच गोष्ट स्त्रीच्या प्रेमाची.

हर०—राजे लोक हे ईश्वराचाच अंश आहेत हें तूं विसरलीस वाटतं! ईश्वराची जशी पंचमहाभूतांवर सत्ता चालते, तशीच राजांची प्रजाजनांच्या प्रेमावर चाललीच पाहिजे. तशी न चालली तर मग ते राजे कसले?

तारि०—पण आजपर्यंत कोणाही चांगल्या राजांनीं अशी सत्ता गाजविल्याचं मीं ऐकलं नाहीं. आणि ज्या अधम राजांनीं ती गाजविण्याचा प्रयत्न केला त्यांच्या राज्यमंदिरावर ईश्वरी कोपाचा विद्युत्पात झाल्याशिवाय राहिला नाहीं हें मात्र मीं ऐकलं आहे. चला, दूर व्हा.

हर०—तूं वेडी आहेस. ईश्वरानं पृथ्वीवरच्या कारभाराचं सर्व काम राजेलोकांकडं सोपविलेलं असतं. आपल्या प्रतिनिधींच्या कामांत तो अशी ढवळाढवळ कशाला करील?

[तिचा हात धरण्याचा प्रयत्न करतो, इतक्यांत बळिराम प्रवेश करतो.]

बळि०—(रागानें) हे कामांध राजपुत्रा! ईश्वर राजेलोकांच्या कारभारांत ढवळाढवळ करतो कीं नाहीं, याची प्रचीति तुला अजून आली नाहीं काय? खचित तुझे ज्ञानचक्षुच काय पण चर्मचक्षुही फुटले असले पाहिजेत! एरवीं तुझ्या स्थितीचा तुला विसर पडला नसता! हरनंदा, तुझा बाप आणि त्याचं सर्व कुळ एका क्षणांत नष्ट झालं! ऐश्वर्यपर्वताच्या शिखरावरून अधःपात होऊन दुःख-समुद्राच्या तळाला जाऊन मिळालं! तें काय ईश्वरी कोपाशिवाय? राजेलोकांच्या कारभारांत ईश्वरानं ढवळाढवळ करण्याची आणखी ती काय उरली! असं असतां अजून तूं शुद्धीवर येत नाहींस? तेव्हां धिक्कार असो तुला! तुझ्या वाडवडिलांचे दुर्गुण तुझ्या अंगीं चांगलेच उतरले आहेत! त्यांच्याच बरोबर तुझाही संहार व्हायचा, पण केवळ ईश्वराच्या कृपेमुळं तूं वांचलास आणि या थोर मनुष्यांच्या आश्रयाला आलास. पण अजून तुझी पापवासना जात नाहीं. तस्मात् धिक्कार असो तुला!

हर०—अरे हा कोण ?

तारि०—बळिदादा ! [त्याजवळ जाते.]

बळि०—तारिणी, भर राजसभेंत चाणक्याच्या आज्ञेवरून राजा चंद्रगुप्त हरनंदाला मारण्याची प्रतिज्ञा करीत होता, त्याला मीं आपणाकडून प्रतिबंध केला. पण हरनंदाचे हे पापविषयक चाळे पाहून असं वाटतं कीं चंद्रगुप्ताला मीं व्यर्थ प्रतिबंध केला. पण अजूनही कांहीं बिघडलं नाहीं. चंद्रगुप्त इकडंच यायला निघाला आहे, असं मला समजलं आहे. ईश्वराची इच्छाच असेल तर राजधानींत जें संहाराचं काम थांबलं तें अजून इथंही पुरं होईल.

तारि०—नको, नको. बाळिदादा, असं बोलूं नको ! मला तें ऐकवत नाहीं. महाराज, झालं तें झालं. तें आपण विसरा. मीही विसरून जातें. चला, आपलं रक्षण करण्याच्या पवित्र कर्तव्याची मला फिरून आठवण झाली. आपण आतां आनंदभुवनांतच जाऊं या. आपणाला इथं कुणी एखादा ओळखील कदाचित् !

हर०—तारिणी, माझ्या डोळ्यांत अंजन घालण्यालाच ईश्वरानं या ब्रह्मचारीबुवाला इथं पाठविला असावा. तारिणी, यांच क्षणापासून माझी दृष्टि निवळली. चल, आपण आनंदभुवनाकडे जाऊं.

[सर्व जातात.]

जगद्गुरूंची गादी

आचार्यपीठाची पूर्वपरंपरा उज्ज्वल व अभिमानास्पद आहे; परिस्थितीमुळें येणारा कमजास्तपणा किंवा होणारा चढउतार लक्षांत घेतला तरी ह्या संस्थेची परंपरा पुढें सतत चालावी अशी लोकांस मनापासून इच्छा आहे; आणि अशा प्रकारची आकांक्षा सफळ होणें ही गोष्ट इतिहास व युक्तिवाद या दोहोंनाहि धरून असल्याची मनास खात्री पटते. आजमित्तीस गादीची स्थिति खालावलेली दिसण्यासारखी आहे यांत शंका नाहीं. ज्या धर्मसंस्थेच्या आत्म्यास व्यावहारिक उपाधींचा दोष जडत गेल्यामुळें गादीच्या अधिकारास निर्जीवपणा व कर्तव्यबुद्धीस मलीनता येते, तिच्या शिष्यवर्गाचा अगत्यवादहि कांहींसा शिथिल पडावा हें स्वाभाविक व अपरिहार्य होय. जशीं राष्ट्राच्या सांसारिक इतिहासांत तशीं त्याच्या धार्मिक इतिहासांतहि युगांतरें होत असतात. तथापि, बाह्य स्वरूप जरी निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळ्या स्वरूपाचें भासलें तरी, जरेंतूनच फिरून तारुण्य मिळविण्याची धर्मबुद्धीस जी अलौकिक शक्ति आहे तिच्यामुळें तिचा कायम नाश असा केव्हांहि होत नाहीं. प्रकाश व उष्णता यांची गति आंदोलनाकृति म्हणजे लाटाकृति असल्यानें भौतिकशास्त्रानें सिद्ध झालेलें आहे; आणि धर्मबुद्धिहि उष्णता व प्रकाश यांच्याप्रमाणेंच चित्‌शक्तीची एक कला असल्यामुळें तिचीहि गति आंदोलनात्मक असावी असें अनुमान सयुक्तिकच होईल. धार्मिक भावना ही प्रवाहपतित असली तरी नदीच्या धबधब्याप्रमाणें प्रतिक्षणीं उत्तरकालीं अधिकाधिक अधोगति पावणारीच असते असें नाहीं. धर्मबुद्धीच्या ऱ्हासाची तक्रार आजकालची का आहे ? प्रत्येक युगांत व प्रत्येक पोटयुगांत जुन्या पिढीनें नव्या पिढीविषयीं अशीच तक्रार केलेली आढळते. पण एक तर ऐतिहासिकदृष्ट्या धर्मबुद्धीच्या सतत अधोगतीची तक्रार खोटी ठरते;

शिवाय परमेश्वरास जर न्यायी म्हणावयाचें तर, खऱ्या धर्मबुद्धीचा सर्व सांठा कोणा एका जुन्याकाळीं विशिष्ट पिढीपुरताच निर्माण करून त्याच्या उपभोगाचा मक्ता त्या युगांतील लोकांसच देवानें दिला होता, आणि—मृत्युपत्रानें वारसाईचा हक्क समूळ रद्द करणाऱ्या श्रीमंत पण स्वेच्छाचारी बापाच्या अभागी मुलाप्रमाणें—आमच्या या नवीन पिढीच्या वांट्यास धर्म-बुद्धीच्या दैवीसंपत्तीचा एक अंशहि न आल्यामुळें तिला भीक मागत उपाशीं फिरणें भाग पडलें आहे, असें म्हणणें सर्वस्वीं अप्रयोजकपणाचें होईल.

ईश्वरविषयक आदरबुद्धीच्या खालोखाल गुरुविषयक आदर येतो, पण तोहि ईश्वरविषयक पूज्यबुद्धीप्रमाणें नित्य व सनातन आहे. गुरुमहात्म्य-वर्णनांत साधुसंतांनीं क्वचित् प्रसंगीं गुरूस परमेश्वराच्याहि वर नेऊन बस-विलेलें आढळतें. चरित्रवर्णनकार नेहमीं करितात तशा प्रकारचीच जरी ही एक अतिशयोक्ति असली तरी, ईश्वरास मिळणारा मान व उपचार मनुष्यमात्र गुरूस आजवर देत आले आहेत यांत शंका नाहीं. आपल्या अंगचे दोष व अपूर्वता यांमुळेंच दुसऱ्याच्या अंगचे गुण व सापेक्ष पूर्णता यांजविषयीं मनुष्यास आदर वाटतो म्हणून म्हणा, किंवा जगांत जें जें विभूतिमत् सत्व निर्माण होतें त्याच्या अंगीं सामान्य जनास अंकित ठेवून त्यांजकडून सेवा घेण्याची शक्ति स्वभावसिद्धच असते म्हणून म्हणा, सेव्य-सेवक भाव हाच सर्व व्यवहारास अधिष्ठानभूत होऊन राहिला आहे. याच्यामुळेंच राजे निर्माण होऊन अधिकार चालवितात; आणि धर्मगुरू हे पीठें व परंपरा स्थापित करूं शकतात. पण या दोहोंत राजपरंपरेपेक्षां आचार्यपरंपरा हीच अधिक टिकाऊ आहे असें आढळून येतें, व मानवी धर्मबुद्धीवरील सतत अधोगतीचा आरोप खोटा ठरविण्यास हा एक उत्कृष्ट पुरावा आहे. क्षात्रतेज किती झालें तरी भौतिक उपाधीवरच अवलंबून राहतें व म्हणून तें ब्रह्मतेजाहून अधिक डळमळीत असतें. धर्मगुरूंच्या

गादीचा पाया मुख्यतः मनुष्यमात्राच्या अंतःकरणांत असतो; आणि भौतिक उपाधी त्याला अवश्य नसतात, इतकेंच नव्हे तर त्यांच्या योगानें धर्मपीठाच्या सुवर्णास हिणकसाचा डाग लागतो. दोहोंच्या सापेक्ष कमी अधिक टिकाऊपणाचें हेंच कारण होय. युरोपांत खिस्तानंतर सुमारें ४० वर्षांनीं पीटर यानें जें धर्मपीठ रोम येथें स्थापित केलें त्याच्या एकोणिसशें वर्षांच्या इतिहासांत उत्कर्षापकर्षांचीं, चढउताराचीं, भलेबुरेपणाचीं दहा वीस युगांतरें होऊन गेलीं तरी तें पीठ व त्याची परंपरा अद्यापि कायम आहे. उलट रोमच्या राजधानींत त्याच अवधींत किती निरनिराळीं राजकुलें होऊन गेलीं याची गणती करणेंच बहुधा कठीण. गेल्या ५०–६० वर्षांत प्रॉटेस्टंट धर्मपंथानें कांहीं विशेष दिग्विजय केलेला नाहीं; आणि या ५०–६० वर्षांपूर्वी या खिस्ती धर्मगुरूसंबंधानें लिहितांना मेकॉले यानें असें जोरानें प्रतिपादिलें आहे कीं, रोमन क्याथलिक चर्च म्हणजे रोम येथील धर्मगुरूंचा सांप्रदाय क्षीण झालेला नसून उलट तो सतेज व पुष्टच झाल्यासारखा दिसतो. तीच गोष्ट आमच्या धर्मगुरूंच्या गादीची आहे. आद्य शंकराचार्यांनीं मठांची स्थापना केल्यास जवळ जवळ १२०० वर्षे झालीं! या अवधींत राजकीय सत्तेच्या वाळूचे प्रचंड पर्वत दैवगतीच्या झंझावातानें इकडचे तिकडे करून टाकले. पण भरतखंडाच्या चार कोपऱ्यांत, केवळ सुईच्या अग्रावरील मातीप्रमाणें अल्पाधार अशा अधिष्ठानावर, त्या महात्म्यानें रोवलेले आचार्यमठाचे हे अंकुर १२०० वर्षांच्या वावटळास न जुमानतां व त्यांना तोंड देऊनहि अद्याप जिवंत राहिले आहेत; आणि ते यथाकालीं पल्लवितहि होतात. या १२०० वर्षांत लहानसहान राजकुलें तर राहोतच, परंतु हिंदु, मुसलमान व आंग्ल अशा तीन प्रचंड व सर्व भरतभूमीस आक्रमिणाऱ्या राजक्रांत्या होऊन गेल्या. राज्यैश्वर्याचे उल्कापात तर नित्य चाललेच होते; परंतु राजसत्तेचे सूर्यचंद्रहि नाहींसे झाले! तथापि, श्रीशंकराचार्यांनीं स्थापिलेल्या मठांच्या मशाली,

मिणमिण कां होईनात, पण अजून पूर्वींच्या त्याच पाजळत व प्रकाश देत आहेत ! हा कांहीं अंशीं लोकोत्तर चमत्कार नव्हे काय ? व या चमत्कारास धर्मबुद्धीच्या नित्यत्वाखेरीज दुसरें कारण कोणतें असणार ? या मठांनीं फौजा बाळगिल्या नाहींत, लढाऊ जहाजें बांधिलीं नाहींत, स्वाऱ्या लढाया केल्या नाहींत, तहनामे गुंफले नाहींत, फार काय पण पेढ्याहि वसविल्या नाहींत ! तथापि मठांची परंपरा केव्हांहि नष्ट झाली नाहीं !

पण धर्मपीठाच्या चिरस्थायित्वासंबंधानें रोमच्या गादीपासून जसा आपणास बोध मिळेल, तसाच धर्मपीठांविषयीं अश्रद्धा उत्पन्न होण्यास— किंवा त्यांची उपयुक्तता आणि लोकप्रियता वास्तविक आहे याहूनहि अधिक असावी तशी ती नसण्यास—काय काय कारणें घडूं शकतात, याचाहि बोध आपणास मिळण्यासारखा असून तो घेणें आजच्या काळीं जरूर आहे. रोमची गादी स्थापित झाली तेव्हां ख्रिस्ती धर्मगुरूंच्या अंगीं जें वैराग्य व जो करारीपणा होता तो पुढें फार काळ टिकला नाहीं. तिसऱ्या चवथ्या शतकांत ख्रिस्ती धर्माचा छळ होण्याचें थांबलें. पण हा छळ थांबून स्वस्थता व शांतता येतांच पोपची गादी हें एक संस्थानच बनूं लागलें. धर्मगुरूंना नुसत्या धार्मिक सत्तेचीच नव्हे तर ऐहिक संपत्ति व बडेजाव यांचीहि हाव सुटली. धर्मदंडाचा मार राजदंडापेक्षांहि अधिक लागण्याचा तो जुना काळ असल्यानें, पोप लोकांनीं बहिष्काराचा उपयोग मनमुराद केला, आणि राजकारणांतील शिरजोरपणाची हौस फेडून घेतली. पारमार्थिक कल्याणाच्या भांडारखान्याच्या किल्ल्या कमरेस लावून त्यांचें समाधान झालें नाहीं. पराक्रमी चक्रवर्ती राजांनीं दिग्विजय केला तरी, धर्मगुरूंच्या वरदहस्तानें आपल्या अंगाला अभ्यंगस्नान घडल्याशिवाय व मस्तकावर मुगुट चढल्याशिवाय आपण खरे कृतकृत्य होत नाहीं अशा प्रकारची भावना भोळे किंवा कपटी क्षत्रिय राजे दाखवीत गेल्यानें धर्मगुरूंना सहजच अहंकार उत्पन्न झाला. पृथ्वीवरील ईश्वराचे आपण प्रति-

निधी आहों, अशा आढ्यतेच्या भावनेनें राजे लोकांस पृथ्वीचीहि वांटणी करून देण्याचा अधिकार त्यांनीं आपल्या हातीं घेतला. शास्त्रीय ज्ञानाचा प्रदेश खालसा करण्याकरितां त्यावर त्यांनीं स्वारी केली. खगोलस्थ ग्रहांनीं कोणच्या कक्षेंत कसें फिरावें याविषयीं आमचा परवाना काढला पाहिजे, असा हुकूम जरी पोप महाराजांनीं कधीं फर्माविल्याचें ऐकिवांत नाहीं, तरी सूर्य पृथ्वीभोंवतीं न फिरतां पृथ्वीच सूर्याभोंवतीं फिरते असें मत प्रतिपादन करण्याबद्दल त्यांनीं ग्यालिलियोस तुरुंगवास घडविला हें तरी निर्विवाद आहे. सरहद्दीबाहेरच्या प्रांतांत इतकी ढवळाढवळ करणारांनीं स्वराज्यांत नुसता धुमाकूळ माजवून दिल्यास त्यांत काय आश्चर्य? ख्रिस्त हा ईश्वराचा मानसपुत्र, आणि रोमच्या गादीचा पहिला अधिकारी ख्रिस्ताचा पट्टशिष्य; तेव्हां परंपरेच्या साखळीच्या एका टोंकास ईश्वर व दुसऱ्या टोंकास आपण स्वतः असा युक्तिवाद त्यांनीं केल्यास नवल कोणतें? मोक्षाचा मक्ता तर त्यांना ईश्वरी सनदेनेंच मिळालेला होता. अर्थात् त्यांनीं मोक्षपदवीच्या पायऱ्या आणि चलनी नाण्यांचें कोष्टक यांचा मेळ घालून दिला. पोपच्या तिजोरींत मोहरा पडल्याबरोबर 'पेनी इन दि स्लॉट' यंत्राप्रमाणें, स्वर्गद्वारकपाटाशीं दिव्य घंटानाद व्हावा व तेथून मुक्तीचा परवाना सुटून पापी आत्म्याच्या ओंजळींत येऊन अचुक पडावा अशी कांहीं विलक्षण तारायंत्राची योजना पोपमहाराजांनीं केली होती! पापापासून मुक्तता होणारांना ही सोय ठीकच होती. पण पुण्यवान् निरुपद्रवी शिष्यवर्गाच्या मागचीहि धर्मगुरूंची उपाधी सुटत नसे. बायबलाचें देशी भाषेंत नुसतें भाषांतर करणारासहि देहांत शिक्षा व अधोगतीचा दंड होत असे; आणि धर्मवेड्या माथेफिरूंनीं पोपास विरोध करणाऱ्या प्रबळ राजांचा खून केला असतां हे धर्मगुरू तें अवतारकृत्य मानीत व अशा कृत्यांचे अभिनंदनार्थ देवळांचीं शिखरें पाजळीत! कित्येक पोप तर धर्मशास्त्रापेक्षां कामशास्त्रांतच अधिक प्रवीण

होते असें म्हणतात; आणि मध्ययुगांतील युरोपच्या इतिहासांत, कोणा एका पोप महाराजांच्या गुप्त संततीनें केलेल्या अमानुष कृत्यासारखीं भयंकर व खंतिकारक कृत्यें रेनॉल्डच्या कादंबऱ्यांतहि वाचावयास सांपडत नाहींत!

पोपमहाराजांच्या गादीचे तुकडेहि होण्याच्या वेळा आल्या होत्या. अकराव्या शतकांत कांहीं दिवसपर्यंत एका पोपचे तीन पोप झाले होते; व चवदाव्या शतकाच्या अखेरीस सुमारें ४० वर्षेंपर्यंत रोम येथें एक गादी व ॲव्हिगनॉन येथें एक गादी असे प्रत्यक्ष दोन तुकडे पडून, शिष्यवर्गांना शुभाशीर्वाद देण्याचें गादीचें काम बाजूस राहून, या दोन धर्मगुरूंनीं परस्परांवर शिव्याशाप बहिष्कार यांची नुसती धुळवड चालविली होती. पूर्वीं पोपमहाराज जसें आपलें वर्चस्व कायम राहण्याकरितां राजे लोकांत कलागती लावून देत त्याचप्रमाणें युरोपांतील राजे लोकांनींहि कांहीं काळ धर्मगुरूंच्या या दोन शकलांचें झुंज लावून दिलें होतें. एका पोपच्या बाजूस इंग्लंड, जर्मनी, इटली, हंगेरी वगैरे राष्ट्रें असून, दोतया धर्मगुरूच्या बाजूस फ्रान्स, स्पेन, स्कॉटलंड वगैरे राष्ट्रें होतीं. पण अखेर पंधराव्या शतकाच्या प्रारंभीं पिसा येथें सर्वराष्ट्रीय खिस्ती परिषद् भरून तिनें दोघांहि धर्मगुरूंना पदच्युत केलें आणि नवीनच एक पोप निवडून गादी पुढें चालविली, म्हणून ती टिकली. या भांडणाच्या काळांत 'दोघे कुत्रे एकाच हाडाकरितां भांडतात तसे हे दोन पोप अधिकाराकरितां भांडत होते' असें खिस्ती ग्रंथकारांनींच वर्णन केलें आहे. पण स्वत: धर्मगुरू व त्यांचे असत् शिष्य यांच्या अंगीं संमजसपणा राहिला नाहीं असें पाहून समाज जातीनें मध्यें पडला; आणि पोप निवडण्यास नवीन मतदार संघ व नियम यांची रचना त्यांनीं केली, यामुळें गादी बचावली. एकोणिसाव्या शतकाअखेरपर्यंत राजकीय अधिकाराची पोपमहाराजांची हाव समूळ नष्ट झाली नव्हती, आणि इटालियन राष्ट्रास

स्वातंत्र्य व स्वराज्य मिळण्याच्या बाबतींत रोमच्या धर्मपीठाकडून कांहीं थोडा अडथळा झाला नाहीं ! पण त्यानंतर अलीकडे या धर्मपीठाची ऐहिक व राजकीय सत्तेची बहुतेक सर्व उपाधी परेच्छेनें कां होईना पण नष्ट झाल्यामुळें गादीशीं विरोध करण्याचीं कारणें लोपलीं; आणि गादीविषयीं खिस्ती समाजामध्यें पूर्वींहून थोडासा अधिकच अगत्यवाद उत्पन्न झाल्याचीं चिन्हें दिसत आहेत !

ऐहिक गोष्टींविषयीं सर्वस्वीं वैराग्य दाखवून केवळ समाजाच्या पारमार्थिक कल्याणवृद्धीकडे धर्मगुरू लक्ष घालूं लागल्यास त्यांच्या हातीं केवढी प्रचंड सत्ता आपोआप येते, हें युरोपांतील पोपच्या गादीप्रमाणें आपल्याकडील धर्मपीठांच्या उदाहरणांवरूनहि कळून येण्यासारखें आहे. साधूसंतांसारखे फटिंग लोक समाजास जितका अधिक दूर लोटतील तितका समाज आपण होऊन अधिक जवळ येतो, हें नेहमींच आढळतें. तसेंच खुद्द आद्य श्री शंकराचार्यांना सर्व भरतखंड वश होऊन मठसंस्थापना करतां आली ती वैराग्यपूर्ण अशा कडकडीत संन्यासाच्या बळावरच. सुदैवानें खिस्ती धर्मपीठापेक्षां आमच्या धर्मगुरूंच्या मठास राजकीय उपाधींची जोड एकंदरीनें कमी झाली असल्यामुळें त्यांच्या परंपरेच्या इतिहासप्रवाहांत रोमच्या गादीच्या इतिहासाहून गढूळपणा कमी आहे. गेल्या १२०० वर्षांत, म्हणजे आद्य श्री शंकराचार्यांनीं दिग्विजय करून मठांची संस्थापना केल्यापासून दरम्यान, माधवाचार्य ऊर्फ विद्यारण्य यांसारखे केवळ सर्वज्ञ व प्रतिशंकराचार्यच असे उज्ज्वल कीर्तीचे आचार्य होऊन गेले आहेत; आणि ऐहिक उपाधींत न गुरफटतां केवळ सद्धर्मप्रवर्तनावर नजर ठेवून चालल्यास हे मठ व ह्या गाद्या पुढेंहि शेंकडों वर्षें टिकतील, आणि मधून मधून तरी अलौकिक व्यक्ती गादीवर येऊन पूर्वींची उज्ज्वल परंपरा कायम ठेवतील, अशी अभिमानपूर्ण उमेद बाळगण्यास हरकत नाहीं. कोणत्याहि धर्मांतील मनुष्यास ईश्वरापाशीं जाण्यास

धर्मगुरूची मध्यस्थी नको असली तरी, समाजामध्यें विशिष्ट धार्मिक आचार व विचार कोणत्याहि नियमांनीं कां होईना परंतु चालू राहण्यास एखादी मध्यवर्ती सुव्यवस्थित घटना असल्याशिवाय भागत नाहीं. थिऑसफिकल पंथ झाला तरी त्यास सोसायटी, प्रेसिडेन्ट, सभासद या गोष्टी लागतातच. आर्यसमाजानें तर हें घटनेचें तत्व कबूल करून यशस्वीहि करून दाखविलें आहे. प्रार्थनासमाजास सुद्धां घटनेची अवश्यकता भासते; व सर्व परंपरा सोडून देणाऱ्या ब्रह्मसमाजासहि अध्यक्ष प्रचारक वगैरे सर्व सोंगें लागतातच. समाजाच्या धार्मिक व सामाजिक आचारविचारांत यथाकाल योग्य सुधारणा होणें इष्ट असतें, पण त्या घडवून आणण्याच्या सुधारकी दृष्टीनेंहि धर्मपीठांची आवश्यकता आहेच आहे. कोणच्या म्हणून धर्माचारांचें कसलेंच बंधन न मानतांहि समाजांत मनुष्य नांदू शकतो, नाहीं असें नाहीं. पण हें वर्णन लागू पडणाऱ्या व्यक्ती केव्हांहि फारच थोड्या असतात. बहुजनसमाजास नियमबद्धता प्रायः आवडते आणि ज्याच्यावर आपली श्रद्धा आहे असा कोणी तरी मार्गदर्शक असल्याशिवाय त्यांचें चालत नाहीं. या दृष्टीनें पाहतां, ऐहिक उपाधींचा संसर्ग तोडून टाकून धर्म व विद्या यांच्याच केवळ परिपोषाकडे लक्ष घालणें हें जसें आमच्या धर्मपीठांचें आजचें कर्तव्य आहे, तसेंच हीं धर्मपीठें संभाळून ठेवणें व त्यांची परंपरा अखंड चालू देणें हेंहि समाजाचें कर्तव्य आहे. शांकरदिग्विजयांतील कथा सर्वांस माहित आहेच. शंकराचार्य व मंडनमिश्र यांच्या वादानंतर श्री शारदेनें कांहीं सांसारिक सवाल टाकल्यावरून आचार्यांनीं अमरक राजाच्या मृत शरीरांत प्रवेश केला तेव्हां तो पवित्र आत्मा फिरून स्वदेहांत प्रविष्ट व्हावा म्हणून आचार्यांच्या मृत शरीराचें रक्षण शिष्यांनीं जसें आस्थेनें केलें, तसेंच पुढील आशेवर भिस्त ठेवून आचार्यांच्या पीठांचें रक्षण करणें हें आजच्या शिष्यसमाजाचें कर्तव्य आहे यांत शंका नाहीं. संस्था राहिल्यास तिची सुधारणा होईल व तिजकडून चांगलें कार्य होईल, अशी आशा तरी बाळगितां येईल.

हीन जाति व त्यांची उन्नति

हीन जातींच्या उन्नतीच्या प्रश्नासंबंधानें निवळ तात्विक विवेचनाचा फारसा उपयोग होत नाहीं. तात्विक विवेचनास आम्ही कमी किंमत देतों असें नाहीं. परंतु आज तात्विक वाद निघाला असतां पुष्कळ लोक या भेदभावाचें समर्थनच करूं इच्छितील; व कित्येक थोड्या लोकांनीं हा भेदभाव समर्थनार्ह नाहीं असें उत्तर दिलें, तरी त्या नुसत्या उत्तराचा फारसा व्यावहारिक उपयोग नाहीं. रणांगणांतील युद्धाप्रमाणें वादांतहि धर्मसमजुतींवर तोंडासमोरून हल्ला करणें कधींही श्रेयस्कर होत नाहीं; बाजूनें हल्ला चढवून प्रतिपक्षाला तोंड फिरवावें लागेल असें केल्यानें यश मिळण्याचा अधिक संभव असतो. धर्मशरीराचे पाय म्हटले म्हणजे रूढ आचार हेच होत, आणि पायच फितुर झाले म्हणजे ते नेतील तिकडे देहास जावें लागतें. अर्थात् स्पृश्यास्पृश्यविचार करतांना या बाबतींतील धर्मसमजूत पालटण्याचा वाद माजवीत न बसतां हा भेदभाव आचारांत नाहींसा होण्याची रूढी कशी पडेल, याचाच विचार अधिक अगत्याचा आहे. रूढी हा लोकसंमत व्यवहाराच्या पुनःपुनरुक्तीचा परिणाम आहे. अस्पृश्य मानलेल्या जातींस इतर जातींनीं स्पृश्य करण्यास त्या दोहोंमधील व्यवहार वाढला पाहिजे; व व्यवहारसंबंध वाढण्यास अनुयोगि-प्रतियोगीभूत ज्या व्यक्ति त्यांची परस्पर आकर्षणशक्ति वाढली पाहिजे. अर्थात् ही आकर्षणशक्ति कशी वाढेल या प्रश्नाचें जें उत्तर तेंच, हा स्पृश्यास्पृश्य भेद नाहींसा कसा होईल या प्रश्नाचेंहि आहे असें समजावें.

हीं आकर्षणकारणें अमुक एकाच प्रकारचीं असतात असें नाहीं, हें निरनिराळीं उदाहरणें देऊन दाखवितां येण्यासारखें आहे. सौंदर्य, स्वच्छता, बुद्धिमत्ता, सत्ता, संपत्ति, सच्छील, धार्मिकपणा, मान्यता व

व्यावहारिक उपयुक्तता हीं या आकर्षक कारणांचीं उपलक्षणात्मक उदाहरणें म्हणून देण्यास हरकत नाहीं. शरीरसौंदर्य हें आकर्षकतेचें कारण होऊन कृत्रिम भेदभावाच्या मर्यादा नाहींशा करण्यास कारणीभूत कसें होतें याचें उदाहरण पुराणांतरीं मत्स्यगंधेचें होय. ही मासे मारणाऱ्या व मासे खाणाऱ्या कोळ्याची कन्या; परंतु ती अप्रतिम लावण्यवती असल्यामुळें क्षत्रिय राजाच्या राज्ञीपदास योग्य झाली. दुसरें एक चमत्कारिक उदाहरण रावबहादूर चिंतामणराव वैद्य यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या 'संडाच्या इतिहासा'च्या पुस्तकांत दिलेलें वाचकांस आढळून येईल. झाशी येथील एका दशग्रंथी विद्वान् ब्राह्मणास अत्यंत नीच मानलेल्या अशा एका जातींत उत्पन्न झालेल्या पद्मिनीगुणविशिष्ट स्त्रीसंबंधानें अनिवार मोह उत्पन्न होऊन त्यानें तिला स्त्रीप्रमाणें घरांत वागविल्याबद्दलची हकिकत सदरहू पुस्तकांत दिलेली आहे. हीं उदाहरणें देण्यांत, एखाद्या अलौकिक शरीरगुणाच्या अंगींहि धर्मबंधनाहून अधिक बळ कसें येऊं शकतें, व यामुळें स्पृश्यास्पृश्य भेद नाहींसा कसा होऊं शकतो, हें फक्त तात्विक रीत्या सुचविण्याहून दुसरा हेतु नाहीं. राजसत्तेच्या अंगीं स्पृश्यास्पृश्य भेद समूळ नष्ट करण्याचें नसलें तरी तो पुष्कळसा शिथिल करण्याचें सामर्थ्य आहे, यांत शंका नाहीं. महाराचा स्पर्श झाला असतां स्नान करणारे सर्वच कर्मठ लोक गव्हर्नरसाहेबांचा हस्तस्पर्श झाल्यावर स्नान करतील असें नाहीं. संपत्ति ही वाटेल तें करूं शकते; व अस्पृश्य मानलेल्या जातींतील एखाद्या मनुष्यावर लक्ष्मीची जर कृपा भरपूर झाली, तर त्याला सामाजिक अपमानाचे दुःख फारसें सोसावें लागत नाहीं. धार्मिकपणा अंगीं असल्यास अस्पृश्य मानलेल्या व्यक्तीचा आपल्यास स्पर्श होणें हा एक आपल्यावर उलट अनुग्रहच आहे, असेंही उच्च वर्णांतील लोकांस वाटणें संभाव्य आहे, हें चोखामेळा व रोहीदास या दोन संतांच्या उदाहरणांवरून कबूल करावें लागेल. मनुष्याचे अंगीं मान्यता

इतर अनेक प्रकारांनींहि येऊं शकते. समजा, एखादा अंत्यज उद्यां मोठा कवि निर्माण झाला, अगर त्याचे अंगीं कल्पकतेचा विकास होऊन इकडील सृष्टि तिकडे करण्यासारखा त्यानें एखादा शोध लाविला किंवा यंत्र निर्माण केलें तर, त्याजवरील निव्वळ अपृश्यतेचें लांछन फार दिवस टिकणार नाहीं, हें म्हणणें कोणासहि संमत होईल. एवढा मोठा अलौकिक गुण बाजूस राहो, पण साधारण सुशिक्षणाचे अंगींहि मान्यता उत्पन्न करून देण्याची शक्ति पुष्कळच आहे. याचा अनुभव आपणास नेहमीं येतो. एखादा अशिक्षित अंत्यज दाराशीं आला असतां त्यास आपण दाराशींच उभा करितों. परंतु तोच सुशिक्षित अंत्यज असला तर त्यास आपण घरांत घेऊन खुर्ची देतों.

सुशिक्षणाचा असाच कांहीं विलक्षण प्रभाव असतो कीं, त्याच्या योगानें उच्चनीच व लहानथोर हे सर्व कृत्रिम भाव लोपून जातात. व मनुष्यामनुष्यांमध्यें एक प्रकारचा बंधुभाव उत्पन्न होतो, शिवाय सुशिक्षित मनुष्य सहसा अस्वच्छ रहात नाहीं; त्याजमध्यें बुद्धीचा विकास व विद्येचें तेज निर्माण होतें, व त्याची उपयुक्तताहि वाढते. अर्थात् एका सुशिक्षणानें इतकीं सर्व आकर्षण–कारणें उत्पन्न होतात. यास्तव अयोग्य स्पृश्यास्पृश्य भेद नाहींसा करावयाचा असेल तर अंत्यज जातीचें सुशिक्षण वाढणें हाच मुख्य व खरा उपाय आहे. अस्पृश्यता जाऊन स्पृश्यता येण्यानेंचसें काय, पण अन्य रीतींनेंहि त्यांची सामाजिक व सांपत्तिक स्थिति सुधारण्यास विद्या हीच उपयोगी पडणारी आहे; म्हणून अस्पृश्य मानलेल्या जातींनीं व त्यांच्या पुरस्कर्त्यांनीं शिक्षणावरच मुख्य भिस्त टाकली पाहिजे. कारण शिक्षण, सत्ता, संपत्ति अगर इतर (कोणताहि विशेष गुण अंगीं नसतां अस्पृश्य जातीस जवळ घ्या असें म्हणणें यांत जरी मोठासा गुन्हा नसला) तरी तें फारसें शक्य नाहीं. कारण हा प्रश्न किरकोळ एक दोन किंवा थोड्याशा व्यक्तींचा नसून सर्व समाजाचा आहे. केवळ

दांडगाईनें स्पृश्यास्पृश्य भेद मोडून दाखविणें हें समाजांतील फक्त दहा-पांच तत्वज्ञानी अगर पांचपंचवीस बाडग्या लोकांस शक्य आहे; परंतु एकंदर समाजांतील बहुमतानें जोंपर्यंत कोणतीहि सुधारणा स्वीकृत केली जात नाहीं, तोंपर्यंत ती रूढ होत नाहीं. तोंपर्यंत या दहापांच तत्व-ज्ञान्यांनीं हा भेद मोडला व त्यांस लोकांनीं विशेष नांवें ठेविलीं नाहींत तरी त्यांस समाजबाह्य होऊन राहावें लागतें. ज्यांस आम्हीं बाडगें हें नांव दिलें आहे, त्यांच्या उपद्व्यापानें तर तत्वज्ञान्यांच्या खटपटीपेक्षां केव्हांहि कमीच फलप्राप्ति होणार. कारण समाज त्यांस बाडगे मानणार, एवढेंच नव्हे तर त्यांनीं केलेल्या कृत्यांचें समर्थन करण्याचें धैर्य त्यांच्या स्वतःच्या अंगीं नसल्यामुळें ते आपलें कृत्य उघडपणें कबूल करण्यास कचरणार; व त्याच्या कृत्याबद्दल गवगवा झाला असतां ते आपल्यास प्रायश्चित्त वगैरे घेऊन आपल्या कृतीचें आपणच खंडण करणार. व सर्वांत वाईट गोष्ट असते ती ही कीं, ज्यांना आम्ही बाडगे ही संज्ञा दिली आहे, त्यांच्या कृत्यास उदात्त असा कोणताहि मूळ हेतु नसून केवळ सुखाची लालसा हाच त्यांचा हेतु असतो! स्पृश्यास्पृश्य भेद हा अयुक्तिक आहे, हें सिद्ध करण्याकरितांच केवळ तो भेद जो मोडून दाखवितो, त्याची गोष्ट वेगळी; त्याला तत्ववेत्ता म्हणण्यास तरी हरकत नाहीं. परंतु केवळ सौख्याच्या लालुचीनें जे तसें करितात त्यांनीं तत्वज्ञानाचा कितीहि आव आणिला तरी तो व्यर्थ होय.

तात्पर्य, बहुजनसमाजानें स्पृश्यास्पृश्य भेद नाहींसा करावा अशी जर इच्छा असेल तर अस्पृश्य मानिलेल्या जातीमध्यें वर वर्णन केलेले गुण आले पाहिजेत. ते गुण येईपर्यंत, हा भेदभाव मोडत नाहीं असा गव-गवा करणें फुकट आहे. विशेषतः तोंपर्यंत अस्पृश्य मानिलेल्या जातींनीं स्वतः स्पृश्यास्पृश्यतेचा वाद काढणें श्रेयस्कर नाहीं. हा भेदभाव आज-कालचा नाहीं, तर शेंकडों वर्षांच्या संस्कारपरंपरेनें तो दृढ झालेला आहे;

व तो नाहींसा होण्यासहि कदाचित् शेकडों वर्षें लागतील, असें म्हणणें वावगें नाहीं. लाट उठण्यास जितका वेळ लागतो, तितकाच ती लाट उठल्यावर खालीं बसण्यास लागतो. भांडें तापण्यास जितका उशीर लागतो, तितकाच तापलेलें भांडें निवण्यास लागतो, हीहि अनुभवसिद्ध गोष्ट आहे. शिवाय दुसरें असें कीं, अस्पृश्य मानलेल्या जातीसुद्धां अशा प्रकारच्या भेदभावापासून स्वतः सर्वस्वी अलिप्त असतात असेंहि नाहीं. ज्यांना कोणतीच गोष्ट अस्पृश्य अशी नाहीं, त्या लोकांनीं सर्वच गोष्टीं-संबंधानें स्पृश्यास्पृश्य भेदभाव नाहींसा करून टाकावा, असें म्हणण्यांत फारसा अर्थ नाहीं. 'वरच्यास हात व खालच्यास लाथ' हा प्रकार मध्यम जातीमध्यें दिसून येतो. ज्यांना वरची म्हणून एखादी जात अगर वर्ग असतो, त्यांस आपला समावेश त्या वरिष्ठ वर्गांत होण्याविषयीं जितकी उत्कंठा असते तितकी आपल्या खालच्या वर्गास आपणांमध्यें समाविष्ट करून घेण्याबद्दल असते काय, याचा ज्याचा त्यानें आपल्या मनामध्यें विचार करून पाहावा. सर्व मजले मोडून एकच मजला व्हावा, असें प्रतिपादन करण्याची व त्या प्रतिपादनाप्रमाणें आचरण करण्याची जों-पर्यंत आपल्या स्वतःच्या मनाची तयारी झालेली नाहीं, तोंपर्यंत विश्व-बंधुत्वाच्या गोष्टी दुसऱ्यांशीं वायफळ बोलण्यांत व वरिष्ठ वर्गास ते आप-मतलबी म्हणून नांवें ठेवण्यांत अर्थ तो कोणता ? मराठे लोक ब्राह्मणांस नांवें ठेवतील, परंतु अंत्यजांचे पंक्तीस बसण्याची स्वतः मराठ्यांची तयारी नसते. महार लोक ब्राह्मण व मराठे या दोघांसहि नांवें ठेवतील; परंतु ते स्वतः धेड वगैरे लोकांच्या हातचें पाणीहि घेत नाहींत, असें म्हणतात. धेडांना अस्पृश्य अशी जात कोणतीच नसेल तर त्यांना मात्र वरील आक्षेप न लागतां आपल्याहून वरच्या सर्व जातींस नांवें ठेवितां येतील ! परंतु केवळ विश्वकुटुंबित्वाच्या उदार बुद्धीनें ते तसें करितात, असें कोणीहि म्हणणार नाहीं.

स्पृश्यास्पृश्यतेचा विचार करतांना अंत्यज जातींचे लोक कोणते धंदे करतात, हेंहि साधारणतः पाहणें जरूर आहे. विश्वकुटुंबित्वाच्या कितीही गोष्टी सांगितल्या तरी गंध्याचा धंदा व खाटकाचा धंदा, हे दोन्हीहि धंदे सारखेच मानावे अगर दोन्ही धंदे करणारांच्या अंगीं समाजाकर्षकशक्ति सारखीच आहे, असें कोणीहि समंजस मनुष्य म्हणणार नाहीं. कित्येक लोक असा युक्तिवाद करितात कीं, अंत्यज लोक जे धंदे करतात ते जर कोणी तरी केलेच पाहिजेत, तर अंत्यजांनींच ते केले तर काय वावगें ? व ते तसे करीत असतांहि त्यांना स्पृश्य मानण्यास काय हरकत आहे ? आमच्या समजुतीनें हा युक्तिवाद बरोबर नाहीं. कृतज्ञतेनें स्वच्छतेची जागा भरून येऊं शकत नाहीं, व आपल्या पोटाकरितां अस्वच्छ धंदा करणारांबद्दल कृतज्ञताहि पण वाटत नाहीं. तसेंच हे अस्वच्छ धंदे केवळ सांपत्तिक अडचणीमुळें ते करितात असेंहि म्हणणें बरोबर नाहीं. इतर—म्हणजे असले धंदे न करणारे—लोक उपाशी मरतात असें थोडेंच आहे ! अंत्यज लोकांइतकेंच अशिक्षित असून त्यांच्याहून अधिक स्वच्छ धंदे करून पोटास मिळविणारे लोक किती तरी आहेत ! वरिष्ठ वर्गांनीं धर्म या नांवाखालीं मोडणाऱ्या कोत्या समजुती व मिथ्या अहंकारबुद्धि सोडून देऊन अस्पृश्य मानिलेल्या वर्गांबद्दल सहानुभूति व प्रेम बाळगलें पाहिजे, यांत तर शंका नाहीं; परंतु अंत्यज वर्गानेंहि वरिष्ठ वर्गास आपल्या पदवीस ओढूं अशी हांव धरण्यापेक्षां, स्वच्छता, शिक्षण वगैरे गुणांनीं आपण त्यांच्या बरोबरीचे होऊं, अशी महत्त्वाकांक्षा बाळगणें अधिक श्रेयस्कर होईल. अशा तऱ्हेची महत्त्वाकांक्षा बाळगून त्याप्रमाणें जेव्हां त्यांच्या हातून वर्तन घडून येऊं लागेल त्या वेळीं वरिष्ठ वर्गाच्या कोत्या समजुतीबद्दल त्यांस नांवें ठेवण्याचा हक्क आपोआपच त्यांस प्राप्त होईल.

दुसरीही एक गोष्ट अस्पृश्य मानलेल्या जातींच्या पुढाऱ्यांनीं आमच्या मतें लक्षांत ठेवावयास पाहिजे. ती ही कीं, आजच्या स्थितींत हजारों

अंत्यज लोक ख्रिस्ती धर्म स्वीकारतात, ही गोष्ट हिंदु पुढाऱ्यांच्या डोक्यावर हाणून ' तुम्ही यापुढेंहि आमची उपेक्षा कराल तर आणखीहि हजारों लोक हिंदुधर्म सोडून जातील, ' असें दटावतात. परंतु हें बरोबर नाहीं. धर्मांतरामुळें हिंदु समाजाची फार हानि होत आहे यांत शंका नाहीं; व हिंदुसमाजाच्या पुढाऱ्यांचे अद्यापिहि डोळे न उघडतील तर ती अशीच होत जाईल, हीहि गोष्ट निर्विवाद आहे. तथापि, ज्यांना शिक्षण नाहीं अशा लोकांच्या हातून ऐहिक फायद्याच्या हेतूनें धर्मांतर झालें तर त्यांना फारसें नांव ठेवतां येणार नाहीं; परंतु अस्पृश्य जातींचे पुढारी या नात्यानें जे बोलूं इच्छितात, त्यांना तरी ऐहिक फायद्याकरितां धर्मांतर करण्यामध्यें कमीपणा किती आहे हें कळावें, अशी लोकांची अपेक्षा असते. अंत्यज लोकांनीं धर्मांतर करणें हें हिंदु समाजावर आपल्या दुःस्थितीबद्दल सूड घेण्याचा उत्तम उपाय या दृष्टीनें कदाचित् समर्थनीय होईल. परंतु जर ते हिंदुसमाजांतील अवयव असें स्वतःस म्हणवून घेतात व हिंदुधर्माचा आपणांस अभिमान आहे असें म्हणतात, तर केवळ ऐहिक फायद्याकरितां धर्मांतर करणें हें लांछनास्पद आहे, असें त्यांस कबूल करावें लागेल. शिवाय हेंहि लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, केवळ धर्मांतर केल्यानें ख्रिस्ती समाजांत अंत्यज लोकांस विशेष मान मिळतो असें नाहीं. धर्मांतर केल्याबरोबर धर्मदीक्षा देणारा पाद्री अंत्यजास आपली मुलगी विवाहास देण्यास तयार होईल तर कदाचित् गोष्ट वेगळी; परंतु तशी वस्तुस्थिति नाहीं. ख्रिस्ती समाजांतहि खरी मान्यता मिळण्यास सुशिक्षण किंवा मान्यतेचीं वर सांगितलेलीं इतर कारणें असल्याशिवाय चालावयाचें नाहीं. उलटपक्षीं, हें सुशिक्षण अंगीं आल्यास ती मान्यता त्यांस हिंदुसमाजांत आजहि मिळण्यास कांहीं प्रत्यवाय आहे, असें आम्हांस वाटत नाहीं. अकोला येथें एका सुशिक्षित अंत्यजानें शाळा काढली आहे, तेथें लो० टिळक हे तीन वर्षांपूर्वीं मोठ्या खुषीनें पानसुपारीस गेले होते. तसेंच

थोड्या दिवसांपूर्वी वऱ्हाडांतील मोहप्पा गांवचे एक सुशिक्षित महार गृहस्थ पुण्यास आले, त्यावेळीं त्यांचें व्याख्यान सार्वजनिक सभेनें आपल्या मार्फत आपल्या दिवाणखान्यांत करविलें असून, ते अगर इतर वक्ते यांजमध्यें कोणत्याहि बाबतींत यत्किंचितही फरक करण्यांत आलेला नव्हता. व सदरहू प्रसंगीं कित्येक महार लोक श्रोतृवृंदांत येऊन नेहमींच्या श्रोतृवृंदाच्या जागीं बसलेले होते; व व्याख्यानानंतर एक दोघां महार गृहस्थांचीं भाषणेंहि झालीं ! सन १९०८ च्या मे महिन्यांत पुणें शहरांत मद्यपाननिषेधाची चळवळ झाली; त्या वेळीं पिकेटिंगच्या खटल्यानंतर सरकारी अधिकाऱ्यांच्या धोरणाचा निषेध करण्याकरितां रेमार्केटांत जी जाहिरसभा भरली, तिजमध्यें लष्करच्या एका महार गृहस्थाची वक्ता या नात्यानें योजना करण्यांत आली होती. शिवाय सर्व साधारणपणें असेंहि म्हणतां येईल कीं, सुशिक्षित असा कोणताहि अंत्यज आजकाल कोणाहि समंजस हिंदु गृहस्थाचे घरीं गेला असतां त्यास घरच्या बैठकीवर बसवून घेऊन अगर खुर्ची देऊन संभाषण करण्यास तो माघार घेणार नाहीं.

वास्तविक काल हा सर्व जातींना व वर्गांना समान पदवीस आणून पोंचविण्यास समर्थ आहेच. कारण गेल्या पन्नास वर्षांत सामाजिक व धार्मिक चालीरीतींत आपोआप बराच फरक पडलेला आहे. खरें म्हटलें तर ह्या अवधींत कोणी नवीन स्मृतिकार उत्पन्न होऊन त्यानें स्पर्शास्पर्शाचीं बंधनें जीं आज इतकीं शिथिल झालीं आहेत, तीं तशीं करण्यास अनुज्ञा दिली आहे, असें मुळींच नाहीं. तथापि फरक मात्र पुष्कळच पडलेला आहे यांत शंका नाहीं. परंतु हें सांगून सर्व हवाला कालावरच द्यावा, असें म्हणण्याचा आमचा मुळींच हेतु नाहीं. आम्ही असेंच म्हणतों कीं, हरतऱ्हेच्या सुधारणा प्रत्येक व्यक्तीनें आपली जबाबदारी ओळखून घडवून आणून काळास आपल्या कृतीनें कलाटणी दिली पाहिजे. समाजांतील ' व्यक्तिस्वातंत्र्य ' व ' व्यक्तिकर्तृत्व ' हीं दोन्ही वगळलीं

असतां, ' काल ' म्हणून बहुधा कांहींच राहत नाहीं. कालास कोणतीहि गोष्ट करणें इष्ट असलें तरी व्यक्तिसत्तेच्या आधीन तो सर्वस्वी आहे. काल येतो हें खरें; परंतु व्यक्तींनीं आणल्याशिवाय तो येऊं शकत नाहीं. पण वरिष्ठ जातींच्या लोकांस स्पृश्यास्पृश्य भेदाचे कामीं त्यांच्या कर्तव्याची आठवण करून देणें हें जितकें जरूर आहे, तितकेंच अंत्यज जातींनाहि त्यांच्या उन्नतिमार्गाची खरी दिशा कोणती व ती दिशा लावण्यास वरिष्ठ वर्गाच्या प्रेमबुद्धीची अपेक्षा न धरतांहि त्यांनीं काय केले पाहिजे, याविषयीं त्यांना उपदेश करणें जरूर आहे.

भविष्यकथन

भोंदूंनीं फसवावें आणि दुधखुळ्यांनीं फसावें, असले जे अनेक प्रकार जगांत आहेत, त्यांतलाच एक प्रकार ' भविष्यकथन ' हा होय. वास्तविक भूतकाल हा भविष्यकाळाइतकाच समृद्ध आहे. तथापि, एखादें ऐतिहासिक सत्य पूर्वी माहीत नसलेलें असें—जरी कोणी खात्रीलायक पुराव्यानिशीं सिद्ध करून दिलें, तरी त्यामुळें कित्येकांस जो आनंद होणार नाहीं, तो भविष्यकाळची एखादी साधी गोष्ट सांगितली असतांहि होतो; मग ती खरी न ठरली तरी चालेल. बाजारांत नेहमीं उधारीचा प्रकार असा असतो कीं, माल आधीं कांहीं दिवस गिऱ्हाइकानें ताब्यांत घ्यायचा व त्याचे पैसे दुकानदारास मागाहून द्यायचे. पण अर्धवट धर्मबुद्धीनें मांडलेल्या तामसी श्रद्धेच्या बाजारांत सर्व सट्टयाचाच व्यापार चालतो. म्हणजे विश्वासाचे दाम आज पटवावयाचे, आणि वायद्यावर खरेदी केलेलें भविष्य—कथन पुढें कधीं काळीं खरें ठरेल म्हणून वाट पहात बसावयाचें आणि तें खरें न ठरलें तरी काय हरकत! विश्वासाचे दाम भविष्यवाद्याला तोंपर्यंत फुकट वापरायला मिळतातच. शिवाय भविष्य खोटें ठरलें तरी

हे दाम सहसा कोणी परत मागत नाहीं व कोणी देतांहि नाहीं. कारण श्रद्धाळु मनुष्य अशा बाबतींत मोठा दिलदार व उदार असतो! भविष्यकथन खोटें ठरलें तरी पुष्कळ वेळां त्याचा दोष भविष्यवाद्याचे माथ्यावर न लादतां आपल्या नशिबाला बोल लावून स्वत:च्या डोक्यावर घेण्यास तो तयार असतो. 'भविष्य आयत्या वेळीं खोटें ठरलें तरी काय हरकत? कारण तें प्रथम सांगितलें तेव्हां तरी खरें होतेंच कीं नाहीं? पुढें खरें न ठरलें तर आपलें नशिब! त्याला भविष्यवादी काय करणार?' रोग बरा झाला तर आपल्या औषधानें, बरा न झाला तर रोग्याच्या कुपथ्यानें, असा जो दुहेरी पेंच 'कलिविडंबना'त वर्णन केलेला वैद्य रोग्याला घालतो, तोच भविष्यवादी आपल्या ताब्यांत आलेल्या दुधखुळ्या लोकांनाहि घालतो. किंबहुना, ते लोक तसला पेंच आपण होऊन आपणांवर करून घेतात, असेंहि म्हणतां येईल. हा अलौकिक उधारीचा प्रकार जगाच्या प्रारंभापासून सुरू आहे. भविष्यवाद्यांचा कुलक्षय होण्याची भीति कधींच नाहीं; कारण त्यांचे पोशिंदे जे श्रद्धाळु लोक त्यांचाहि कुलक्षय कधीं होत नाहीं. जगाच्या उत्पत्तीपासून या दोन्ही कुळांची परंपरा अखंड चालू आहे. कालमानाप्रमाणें त्या त्या पिढीचे पुरुष जरी नूतन पोषाख व पेहराव धारण करितात, तरी आंतून त्यांची शरीररचना व त्याचा रंग हीं कायमच असतात.

भविष्यकथनाच्या अंगाला इतकें जें सोनें लागलें आहे, त्याचें कारण काय? हा प्रश्न सहजच उत्पन्न होतो. वर्तमानकाळ तर बोलून चालून रुक्ष व नीरस; त्यांत अद्भुतत्व असें कोणास कांहींच वाटत नाहीं. पण भूतकालाबद्दलहि मनुष्यमात्राला भविष्याइतकें प्रेम वाटत नाहीं, ही जराशी चमत्कारिक पण अनुभवसिद्ध गोष्ट आहे. मनुष्याचें तोंड नेहमीं पहावें तों पुढच्या काळाकडे फिरविलेलें! आगगाडींत आपण बसलों असतां मागें किंवा पुढें वाटेल त्या बाजूस तोंड करून बसण्याची सोय असते.

शिवाय पुढच्या बाजूस तोंड करून बसलों असतां जो भूभाग व देखावा केवळ क्षणभर आधीं पाहावयास आपणास सांपडणार तोच, क्षणभर उशिरा कां होईना पण मागें तोंड वळवून बसलों असतांहि, पहावयास सांपडणारच. असें असतां शेंकडा नव्याण्णव मनुष्यें पुढच्या बाजूस तोंड वळवून बसलेलींच आढळून येतील. या चमत्काराचें एक कारण असें असावें कीं, आपण मागें तोंड वळवून बसलों असतां जरी तोच भूभाग व देखावा डोळ्यापुढून जातो, तरी तो हातांतून निसटून पळून गेल्यासारखा वाटतो. म्हणजे त्याच्या दर्शनानें आपल्या बलसंपन्नतेची भावना मनांत न येतां, कमकुवतपणाची भावनाच येते. देखावा निघून जातो त्याला अटकाव करून धरून ठेवण्याची शक्ति आपणांत नाहीं याचें आपणास नकळत वाईट वाटतें. पण तेंच पुढच्या बाजूस तोंड करून बसलों असतां, व दूर असलेला देखावा हळुहळु आपल्या डोळ्यापुढें येत असतां त्याचें आपण आक्रमण केलें—तो आपण हस्तगत केला—अशी अभिमानाची भावना मनांत येत असावी. भूतकाळ हा मृतकाळ, तो आपल्या पायांशीं मरून पडलेला; अर्थात् मेलेल्याला मारण्यांत किंवा काबीज करण्यांत कसला पुरुषार्थ? भविष्यकाळ हें श्वापद मात्र भयंकर असून ते अंधाऱ्या दरींत बसून राहिलेलें असतें. त्याला जर आपणाला हुसकून काढून जिंकतां आलें, तर तो मात्र पुरुषार्थ खरा असें मनुष्याला वाटतें. तात्पर्य अशा रीतीनें पराक्रमाची आकांक्षा हें एक कारण होय.

दुसरेंहि एक कारण आहे. तें हें कीं, मनुष्य ज्ञानाच्या बाबतींत नेहमीं अतृप्त असतो, नुसती क्षितिजापलीकडेहि आपली दृष्टि जात नाहीं, जाग्यावर उभें राहून आपणांस सगळें जग दिसत नाहीं, ही परमेश्वराविरुद्ध मनुष्यमात्राची एक कायमचीच तक्रार आहे. तथापि, भविष्यज्ञानाची आवड ही केवळ ज्ञानसंग्रहाच्या सात्विक भावनेनें मनुष्य धरीत असेल तर तिला कोणी नांवें ठेवणार नाहीं. पण ज्ञानवृद्धीची ही लालसा बहुशः

सात्त्विक नसते. कारण भविष्यकाळ सोडून दिला तरी वर्तमानकाळीं कोणाहि मनुष्याच्या कक्षेंत, किंवा कक्षेबाहेर पण जवळच, ज्ञानभांडार इतकें खच्चून भरलेलें असतें कीं, त्यानें हा जन्मच काय पण पुढचे अनेक जन्म घालविले तरी तें सर्व त्याला संपादितां येणार नाहीं. असें असतां केवळ एका क्षणानंतर घडून येणारी गोष्ट जर क्षणभर आधीं त्याला समजण्यासारखी असेल, तर तिच्याकरितां तो हें सर्व ज्ञानभांडार बाजूला सारील. बरें, क्षणभर आधीं कळलेल्या गोष्टीचा हटकून फायदा करून घेईल इतका तो खरा विचारी असेल तरीहि चालेल; परंतु भविष्यज्ञानाला हपापलेलीं मनुष्यें सहसा इतकीं विचारी असलेलीं आढळत नाहींत. त्यांना भविष्यज्ञानाची गोडी वाटते ती ज्ञानाकरितां नव्हे, तर एक क्षणानंतर कळणारी गोष्ट आगाऊ कळली एवढ्याच करितां. चमत्कार किंवा अद्भुतपणा एवढ्याचाच त्यांना आनंद ! उठल्या सुटल्या ज्योतिष्यापुढें पत्रिका टाकून किंवा हात पसरून भविष्यकथनाची याचना करणाऱ्या शंभर लोकांपैकीं एक मनुष्य तरी ज्योतिषापासून होणाऱ्या भविष्यज्ञानामुळें सन्मार्गास लागलेला सांपडेल कीं नाहीं, याची शंकाच वाटते. पण लहान मुलांना समोर दिसणाऱ्या जिनसापेक्षां तोच जिन्नस कुलुपांत असला तर अधिक हवासा वाटतो; किंवा बायबलांत सांगितल्याप्रमाणें मनुष्याच्या आद्य जनक-जननींना ज्ञानवृक्षाचें फळ खाण्याचा प्रतिबंध झाला म्हणूनच तें खाण्याची इच्छा त्यांना अनिवार झाली, तोच प्रकार भविष्यज्ञानाकरितां हपापलेल्या लोकांचा असतो. भविष्यज्ञान हें सहसा होऊं शकत नाहीं; सामान्य नियमांच्या बंधनामुळें हें अप्राप्य किंवा प्रतिषिद्ध, एवढ्याच करितां तें मिळवावें असा त्यांस मोह पडतो. निसर्गदेवतेनें घालून दिलेली मर्यादा ओलांडणें किंवा नियम मोडणें यांतच विशेष पराक्रम आहे, अशी मनुष्याची कदाचित् बुद्धि असेल; किंवा त्याच्या बुद्धींत असली महत्त्वाकांक्षाहि नसून, केवळ अनपेक्षितांची अपेक्षा करणें किंवा अनुभव घेणें

इतकी पोरकटच कल्पना त्याची असूं शकेल. हजारों लहान मुलांना फटाकडीचा झालेला बार ऐकून मौज वाटते; पण त्या आवाजाचें कार्य-कारण हुडकून काढण्याकडे एकाचेंहि मन वेधत नाहीं. आवाज ऐकल्या-पासून झालेला त्यांचा आनंद वांझोटा असतो, तो जिज्ञासेला प्रसवत नाहीं. त्या आनंदाची उत्पत्ति व लय हीं समकालीनच असतात. याच्या उलट, फटाकडीचा आवाज ऐकल्यामुळें ज्याची जिज्ञासा जागृत झाली असा एखादा मुलगा आढळला, तर त्याबरोबर हेंहि आढळून येईल कीं, त्या प्रौढबुद्धीच्या मुलाला तो आवाज ऐकून होणारा आनंद इतर पोर-कट पोरांच्या आनंदासारखा नसतो. खऱ्या जिज्ञासेशिवाय भविष्य-ज्ञानाची आवड धरणें पोरकटपणाचें आहे; उलट जिज्ञासाप्रेरित मनु-ष्याला भविष्यकथनाचा पोरकट आनंदहि होत नाहीं, व त्याचा त्याला चाळाहि लागत नाहीं.

भविष्यकथनाचा खेळ सर्व देशांत सर्व काळीं अनेक प्रकारचे लोक खेळत आले आहेत. पण भविष्यकथनाची म्हणून जीं उदाहरणें आढळ-तात, तीं एक काल्पनिक तरी असतात; किंवा खरी असल्यास त्यांत अद्भुत असें मुळांत फार थोडें असतें, म्हणजे तीं फक्त विशिष्ट अनु-मानें असून अनुमानांच्या रीतीप्रमाणेंच खरीं ठरलेलीं असतात. पैकीं पहिल्या प्रकारचीं म्हणजे काल्पनिक भविष्यकथनेंच फार. अशांना मुळांत कांहींच आधार नसतो; पण विवक्षित गोष्टी घडून आल्यानंतर मग त्या-संबंधानें पूर्वीं भविष्यें झालीं होतीं अशी भाविक लोक आपल्या व दुस-ऱ्याच्या मनाची समजूत करीत बसतात. भारत–भागवतांत सुवर्णयुगें व प्रलय यांविषयींचीं भविष्यें ठिकठिकाणीं आढळतात. ज्याचें पूर्वीं भविष्य झालें नव्हतें–म्हणजे ज्याचें भविष्य झाल्याविषयीं लोक मागाहून बोलूं लागले नाहींत–असा एकहि अवतार सांपडणार नाहीं! रामचरित्राचें भविष्य शब्दशः आगाऊच झालें होतें! ख्रिस्ताचें भविष्य त्याच्या जन्माच्या

पूर्वीं झालें होतें कीं नाहीं कोणी सांगावें? पण ख्रिस्तानंतर झालेल्या बायबलांत मात्र त्याचा उल्लेख हटकून सांपडतो. कलंकीपुराण, गर्गसंहिता व भविष्यपुराण यांत भविष्यंच भविष्यें सांगितलीं आहेत! पण त्या त्या वेळीं जिवंत असून जुन्या भविष्यांचे उल्लेख पाहून त्यां बरहुकूम ज्यास अनुभव येईल तो खरा! हिंदू लोकांच्या 'कलंकी' प्रमाणें ज्यू लोकांचा 'मेसाया' अद्याप यावयाचा आहे; आणि ज्या वेळीं ख्रिस्त फिरून जन्माला येणार, त्या वेळीं अनंत भूतकाळ व अनंत भविष्यकाळ यांतले सर्व मनुष्यप्राणी आपापल्या थडग्यांतून उठून देवाच्या सिंहासनापुढें उभे राहणार असें भविष्य आहे! असलें भविष्य अर्थात् खोटें ठरण्याचा संभव नाहीं; कारण खोटें ठरण्याचा प्रसंग जग बुडेल तेव्हां! संतुष्ट मनानें दिलेला आशीर्वाद किंवा संतापानें दिलेला शाप हा केव्हां केव्हां केवळ काकतालीय न्यायानें खरा होतो; व फुलाबोलास गांठ पडून मूळच्या उद्गारांना भविष्यकथनाचें स्वरूप येतें! अशा तऱ्हेचीं भविष्यें तर कित्येक सांपडतील. रासमालेमध्यें असलीं भविष्यकथनें अनेक आहेत. दिल्लीच्या बादशहानें शीख धर्मगुरु तेखबहादूर याचा छळ केला, तेव्हां त्यानें मोंगलपातशाही नष्ट होऊन इंग्रज येतील असें भाविष्य केल्याचें आतां सांगतात! पण तेंच जर खरें मानावयाचें तर 'Akbar's dream' या काव्यांत टेनिसन कवीनें इंग्रज येण्याविषयीं अकबरच्या वेळचें म्हणून काव्यपूर्ण भविष्य लिहिलें, तेंहि गंभीरपणानें खरें कां मानूं नये?

याचप्रमाणें व्हर्जिलच्या 'इलिअड काव्यांतील' "Over every shore the house of Aeneas shall reign' या वाक्यावरून रोमन बादशाहीचें भाविष्य, तसेंच सेनेका याच्या नाटकांतील "There shall come a time in later ages when Ocean shall relax his chains and a vast continent appear, and a pilot shall find new worlds and Thule shall be no more earth's

bound" या एका वाक्यावरून अमेरिकेचा शोध लावण्याचें भविष्य झालें होतें, असें कित्येक भाविक लोक म्हणतात. पण अशा रीतीनें काव्यांतील तुटक शब्द घेऊन त्यांचीं भविष्यें बनवूं लागल्यास वाटेल तीं भाविष्यें सिद्ध करितां येतील! असल्या भविष्यांची उपपत्ति काकतालीय न्यायानेंच ठरविली पाहिजे. कारण भविष्यगर्भ असे इतर शेंकडों हजारों उद्गार फुकट जातात, तेव्हां त्यांकडे कोणी लक्ष देत नाहीं; व जेव्हां एखादी गोष्ट कशी तरी इकडून तिकडून जुळवून दाखवितां येते, तेव्हां मात्र तिच्या बोकांडी बसून तिला 'भविष्यकथन' असें गंभीर नांव देतात! भविष्यांची दुसरी एक उपपत्ति अशी लावितां येते कीं, कल्पनेची मजल अनुभवापुढें नेहमीं कांहीं थोडी तरी असतेच; आणि प्रतिभाशाली मनुष्य रेम्याडोक्या मनुष्याच्या पेक्षां पुढें जाऊन, घडून येणाऱ्या गोष्टी-संबंधानें सहजच अधिक चतुराईनें तर्क करितो; व यामुळें त्याच्या उद्गा-रांतून भावी वृत्तांताचें रूप किंचित् पुसट पुसट प्रतिबिंबित होणें शक्य असतें. पण चतुराईचा तर्क किंवा 'Intelligent anticipation' याहून अधिक अलौकिक किंवा दिव्य असें स्वरूप त्याला देतां येत नाहीं. ज्याला गृहीतार्थानें 'भाविष्यकथन' हें नांव दिलें पाहिजे, असले चमत्कार क्वचित् होतात असें घेऊन चालून त्यासंबंधानें ही वरील कैफियत आम्ही दिली आहे. पण अनुभवी, चतुर दूरदर्शी व प्रतिभासंपन्न अशा लौकिक व्यक्तींना अनुमानाच्या रूपानें करितां येणार नाहींत, अशीं मुळीं भविष्यकथनेंच नसतात, असेंच आमचें म्हणणें आहे. व जीं जीं भविष्यकथनाचीं उदा-हरणें म्हणून देण्यांत येतात किंवा येतील, त्या घडलेल्या खऱ्या गोष्टी असल्या तरी, वरील वर्णनाखालींच आल्या पाहिजेत.

'भविष्यकथन' या शब्दानें जरी अद्भुत भावना मनांत उत्पन्न होते, तरी तें एक प्रकारचें अनुमानच आहे, व अनुमान हें ज्ञानाचें एक नेहमीं-चेंच साधन होय. ज्ञानाचे दोन प्रकार असतात; प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष.

इंद्रियार्थ-सन्निकर्षानें होणारें तें प्रत्यक्ष; पण असें ज्ञान फार थोडें व थोडा वेळ टिकणारें असतें. आतां स्मृतिजन्य ज्ञानाचाहि प्रत्यक्ष ज्ञानामध्येंच समावेश करितां येईल, कारण स्मृति हा ज्ञानेन्द्रियांच्या धर्माचाच एक परिणाम आहे. परंतु प्रत्यक्ष व स्मृतिजन्य दोन्ही मिळून होणारी ज्ञानाची भरती आपल्या एकंदर अनुमानजन्य ज्ञानाच्या भरतीपेक्षां कमीच असते. उपमिति व शाब्द असे प्रमाणांचे आणखी दोन प्रकार मानण्यांत येतात. पण त्या दोहोंचाहि अंतर्भाव अनुमानांतच केला पाहिजे. कारण, उपमानांत—म्हणजे दाखला देतांना—आपण कित्येक मूलभूत गोष्टी म्हणून गृहीत घेतों, व त्यांवरून झालें तरी अनुमानच काढतों. शाब्दप्रमाणांतील आप्तवचन झालें तरी पुष्कळ वेळाच्या अनुभवानेंच तें खरें वाटत गेल्यामुळें, आप्तवचनाची यथार्थता आपण अनुमानितच करितों. असो; अनुमान म्हटलें म्हणजे त्याची रीत येथून तेथून सारखीच; व ज्या गोष्टी आपण अनुमानाच्या मार्गानें न जातांहि आपणांस समजतात असें वाटतें, त्यांचेंहि ज्ञान खरोखर अनुमानाच्या सहाय्यानेंच झालेलें असतें. अनुमान करण्याची नित्य संवय लागल्यानें केवळ पाटीवर आंकडे मोडून सोडविलेल्या उदाहरणाप्रमाणें अनुमानाची कृति आपणास दर वेळेस करावी लागत नाहीं. पण तेवढ्यानें अनुमानाची म्हणून कांहीं कृतीच करावयाची नसते, असें मात्र होत नाहीं. ज्याची स्मृति धड असते तो तोंडानें हिशेब करितो, व ज्याची धड नसते त्याला आंकड्यांचा सर्व तपशील मांडावा लागतो.

पण आंकडे प्रत्यक्ष मांडले किंवा न मांडले तरी रीतीचा कांहीं तरी कारभार करूनच उदाहरण सोडवावयाचें असतें ही गोष्ट निर्विवाद आहे. तोंडानें उदाहरण सोडविणारा मनुष्य रीतीशिवाय सोडवितो, आणि पाटीवर आंकडे मोडणारा मनुष्य मात्र तें रीतीनें सोडवितो असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. कारण, दोघांसहि उदाहरण सोडविण्यास रीत ही अवश्य

वं अनिवार्यच आहे. आणि कोणचीहि रीत म्हणजे अनुमानपरंपरेपेक्षां दुसरें कांहींएक नाहीं. स्मृतीप्रमाणें कमीअधिक बुद्धीमुळेंहि फरक पडतो. तथापि बुद्धिवान् मुलाला अनुमानपरंपरेची स्फूर्ति लवकर झाली म्हणून त्याचें झालें तरी अनुमानपरंपरेशिवाय चालतें असें म्हणतां येत नाहीं. बुद्धिबळें मध्यम खेळणाराला दोन डाव टाकून होणारा तिसरा डाव आधीं दिसतो; पण तोच खेळणारा निष्णात असेल तर पांच सातहि डाव आधीं लक्षांत घेऊन त्या धोरणानें तो मोहोरीं चालवितो. पण असा भेद असला तरी मधल्या डावांच्या पायऱ्यांवरूनच दोघांनाहि जाणें आहे. सदरेवरून माडी चढण्याचा मार्ग एक म्हणजे जिना हाच; त्यावरून चढणारें मूल असेल, तर दोन पायांच्या भरतीला दोन हात लावून, चार चार पायांनीं प्रत्येक पायरी चढेल; प्रौढ मुलगा असेल तर तो एका पायरीवर एक पाय तर दुसरीवर दुसरा पाय असा चढेल; व मोठा मनुष्य असेल, तर एका पायरीआड एक पायरी ओलांडून उडया मारी-तहि त्याला जिना चढतां येईल. पण सोपानपरंपरा ही त्याला कांहीं चुकणार नाहीं. अनुमान म्हणजे तीहि अशी एक सोपानपरंपराच असते.

मनुष्याचा अनुभव व बुद्धि जितकी ज्यास्त, त्या मानानें त्याला अनु-मानसोपानाच्या पायऱ्या—म्हणजे मुख्य अनुमानांतील कांहीं कांहीं पोट-अनुमानें—उडया मारून ओलांडितां येतील. परंतु अनुमान—सोपाना-वरूनच सिद्धांताकडे गेलें पाहिजे हें त्याला टाळतां येत नाहीं. अनुभव किंवा बुद्धि विशेष असली तर मनुष्याला पोटअनुमानांच्या पुरचुंडया बांधून नेहमीं तयार ठेवितां येतात इतकेंच. गणितशास्त्रांत असे 'फॉर्म्युले' तयार असतात, किंवा महिन्यावरून दिवसांचे पगार आकारण्याचीं, अथवा इंजीनियर खात्यांत इमारती बांधण्याचे कामीं लाकूड—लोखंड वगैरेंवर पडणारा भार व त्या मानानें त्यांचीं रुंदीजाडीचीं मापें ठरवि-णारीं कोष्टकें असतात, तशीं अनुमानविषयांतील कोष्टकें अनुभव व बुद्धि

यांचे योगानें मनुष्याच्या डोक्यांत तयार होऊन राहतात; आणि मग त्यांच्या सहाय्यानें कोणत्याहि प्रश्नास मनुष्याला कमी जास्त जलदीनें उत्तरें देतां येतात. पुष्कळ गोष्टी मनुष्य हा आंगच्या उपजत बुद्धीनें करितो असें म्हणतात; परंतु, उपजत बुद्धि अशी फार थोडी असते. व जी असते तिचेंहि पृथक्करण केलें असतां, तो त्याच्या स्वतःच्या अनुमानांचा परिणाम नसला तरी, ज्यांच्या शरीरापासून तो निर्माण झाला, त्या एक अगर अनेक पिढ्यांच्या मातापितरांनीं आपापल्या जन्मांत मिळविलेल्या अनुमानजन्य ज्ञानाचा परिणाम होय, असें दाखवितां येतें. सहजस्फूर्तीचेंहि स्वरूप असेंच आहे. चकमक झडल्याबरोबर ठिणगी पडली किंवा बटन दाबल्याबरोबर विजेचा दिवा लागला, तरी त्या ठिणगीचा व त्या ज्योतीचाहि एक रासायनिक वृत्तांत म्हणून असतोच. या चमत्काराचा कार्यकारणभाव, त्याचे नियम, व तो चमत्कार उत्पन्न होण्यास लागणारी पूर्वतयारी यांचा वृत्तांत इतका मोठा असतो, कीं तो घडून येण्यास जरीं कित्येक वर्षेंहि लागलीं असतील तसा तो समजून घेण्यास कित्येक तासहि लागतील.

इतका प्रपंच करण्याचें कारण हेंच कीं, 'भविष्यकथन' हें नांव जरी प्रायः गहनार्थप्रतिपादक आहे, तरी ती वस्तु केवळ 'अनुमान' या सदराखालींच पडेल. अनुमान हें नीरस व तर्करुक्ष नांव दिल्यामुळें भविष्यकथनाचें सर्व स्वारस्य, त्याची सर्व रम्यता आम्ही काढून टाकतों, असा कदाचित् आक्षेप आमचेवर येईल. परंतु तो आक्षेप सोसूनहि यथार्थ वस्तुरूप दर्शन करविलेंच पाहिजे. भविष्यकथन हें केवळ दिव्यस्फुरणाचें कार्य आहे, असें गौरवयुक्त शब्दांनीं त्याचें वर्णन कोणी वाटेल तर करो; पण भविष्यकथनास केवळ अनुमानाखालीं ओढणाराला आपल्या पदरीं नास्तिकपणाच पत्करावा लागेल असें नाहीं. कारण याच स्फुरणांतील दिव्य तेज तेवढें ईश्वरी चित्कलेंतून आलें, असें मानण्यास

काय कारण? व हें तेज तर चित्कलेंतून आलें, तर भविष्यकथन सोडून वर्तमानकाळीं होणाऱ्या इतर लोकोत्तर मानसिक स्फुरणाचे जे प्रकार आपणास दिसतात, त्यांनाहि कारण ईश्वरी चित्कलाच असें कां मानूं नये? ईश्वर मनुष्याला चित्कला उसनी देत असेल, तर ती भविष्यकाळासंबंधीं सवाहात गप्पा मारण्यापुरतीच देतो असें कां मानावयाचें? वर्तमानकालींहि बुद्धीचे किंवा मानसिक स्फुरणाचे चमत्कार आपणास दिसत असतां, त्यांना मात्र लौकिक गोष्टी हें नांव देऊन त्यांची योग्यता आपण कमी कां करावी? जें वर्तमान तेवढें लौकिक व जें भविष्य तेवढें अलौकिक; जें प्रस्तुत तेवढें मानुष व जें अप्रस्तुत तें सारें दिव्य, असलें वर्गीकरण अन्यायमूलक नव्हे काय? तें करणारांनीं भगवद्गीतेंत सांगितलेल्या 'विभूतिपूजना'च्या सिद्धांताचें मर्मच जाणलें नाहीं असें म्हणावें लागतें.

स्वतः बुद्धि हीच मुळीं जर ईश्वरदत्त आहे, तर वर्तमानकाळीं किंबहुना आपल्या डोळ्यादेखत घडणाऱ्या तिच्या अनेक साक्षात्कारांनाहि आपण दिव्य चमत्कार कां म्हणूं नये? ज्याच्या डोक्यांतून लोकोत्तर उज्ज्वल काव्य निघतें, ज्याच्या हातानें अलौकिक सुंदर चित्र निर्माण होतें, ज्याची बुद्धि सराफकांट्यावर किंवा शेअरबाजारांत इतकी प्रभावशाली होते, कीं त्याच्या पुढें सर्व प्रतिपक्षी कोलमडून जाऊन त्यालाच तेवढें अव्याहत यश मिळतें—त्या सर्वांच्या मनःस्फुरणाला दिव्यच कां म्हणूं नये? व आमच्या या युक्तिवादानें चिच्छक्तीची व्याप्ति जगांत जर अधिक सिद्ध झाली, तर आम्ही नास्तिक न ठरतां उलट अधिक आस्तिकच ठरत नाहीं काय? अमुक इतक्या इयत्तेपलीकडे मनःस्फुरण गेलें म्हणजे त्याला दिव्य किंवा ईश्वरी असें नांव द्यावयाचें, तर आमच्या कवीला, आमच्या चिताऱ्याला, व आमच्या यशस्वी सट्टेवाल्यालाहि तुमच्या भविष्यवाद्याप्रमाणें चित्कलेचे अंशभागी मानून त्यांना तें गौरव

तुम्ही देणार नाहीं, तर तुमच्या भविष्यवाद्यालाहि तें मिळणार नाहीं ! ईश्वरी कृपेची वांटणी मनुष्यमात्रांत इतक्या सढळ हातानें करावयाची कीं नाहीं—कारण तशी केल्यानें त्या कृपेची दुर्मिळता जाऊन तिची योग्यता कमी झालीशी तुम्हांला वाटेल—हें तुम्ही वाटेल तसें ठरवा. पण वांटणीचा प्रश्न उपस्थित झाला असतां, न्यायाचा आग्रह आम्ही सोडणार नाहीं, इतकेंच कायतें आमचें येऊन जाऊन म्हणणें.

'पुढें काय ? ' हा प्रश्न बहुधा प्रत्येक मनुष्याच्या पुढें उभा असतोच. उन्हांत चालणाऱ्या मनुष्याला ज्याप्रमाणें आपल्या सावलीच्या टोंकाला केव्हांहि गांठतां येत नाहीं, त्याप्रमाणें ' पुढें काय ?' या प्रश्नाच्या समाप्तीलाहि तो केव्हांच गाठूं शकत नाहीं. हिमालय पर्वतावर चढणाऱ्या प्रवाशानें एक शिखर ओलांडलें कीं दुसरें शिखर त्यामागें उभें असलेलें त्याला दिसतें; व तो तेंहि चढून गेला कीं तिसरें ! क्षितिजावर पृथ्वी आणि आकाश एकमेकांस चिकटून पृथ्वीची सीमा पोंचली असें वाटतें. पण तेथें एखादी खूण ठेवून त्याच क्षितिजप्रदेशावर आपण जावें, तों फिरून क्षितिज पहिल्या इतकेंच दूर दिसतें. ' पुढें काय ? ' या प्रश्नाचें उत्तर वास्तविक ' अनंत ' असेंच आहे हें सर्व अनंतच्या अनंत मनुष्याच्या हस्तगत झाल्यास तें त्याला हवेंसेंच वाटेल; कारण खुद्द ईश्वराशीं समव्याप्ति लाभली, तर ती कुणाला नको ? आतां मनुष्यमात्र महत्त्वाकांक्षी असला तरी ही समव्याप्ति अशक्य कोटींतली म्हणून सोडून देण्यास तो तयार असतो. तथापि, भविष्यावरचा सर्व हक्क मात्र सोडून देण्यास तो तयार नसतो. इतकेंच नव्हे, तर आपापल्या शक्तीप्रमाणें भविष्याचा कांहीं थोडा तरी प्रांत हस्तगत केल्याशिवाय त्याला चैनच पडत नाहीं. हावरा शेतकरी जसा आपलें कुंपण थोडें तरी शेजारच्या शेतकऱ्याच्या हद्दीमध्यें ढकलून त्याची निदान हात दोन हात जागा तरी बळकावतोच, किंवा एखादा लोभी सम्राट् आपल्या राज्याच्या सरहद्दीवरचा प्रांत एकदम खालसा करण्यास नच

मिळाला, तरी त्यावर आपलें कोरडें वर्चस्व (Sphere of influence) तरी प्रस्थापित करूं पाहतो, त्याप्रमाणें मनुष्यालाहि भविष्याच्या दुर्भेद्य प्रांतांत चंचुप्रवेश केल्याशिवाय समाधानच वाटत नाहीं.

एका अर्थानें त्याचें हें करणें बरोबरहि असतें. कारण 'वर्तमान-काळा'चा विस्तार फारच संकुचित म्हणजे क्षणमात्र असतो. तेवढ्यावर त्याचें कसें भागणार ? काळ हा डमरूसारखा किंवा एखाद्या वाळूच्या घड्याळासारखा आहे. या घड्याळांत दोन बाजूंला दोन मोठे समान आकाराचे पारदर्शक फुगे असतात. त्यांतला एक भूतकाळ व दुसरा भविष्यकाळ. भूतकाळच्या फुग्यांतले क्षणरूपी वाळूचे कण भविष्यकाळच्या फुग्यांत हळुहळू पडत असतात. व युगांची कल्पना आपण ध्यानांत घेतली तर, तास भरला म्हणजे पहारेकरी जसा भरलेला फुगा वर व रिता फुगा खालीं करून वाळूचें घड्याळ उलटें टांगून ठेवतो, त्याप्रमाणें युगांतराच्या प्रारंभीं लीलाप्रिय परमेश्वरहि हें कालाचें घड्याळ पुनःप्रवृत्ती-करितां उलटें टांगून ठेवतो ही कल्पनाहि चांगली शोभेल. पण ही दुसरी कल्पना पटण्यासारखी असली किंवा नसली, तरी भूतकाळ व भविष्य-काळ हे वाळूच्या घड्याळांतील फुग्यांप्रमाणें असून वर्तमानकाळ हा फक्त त्या दोहोंना सांधणाऱ्या बारीक छिद्रासारखा असतो यांत शंका नाहीं. त्या छिद्रांतून एका वेळीं एकच वाळूचा कण खालीं पडूं शकतो, व ज्याला आपण वर्तमानकाळ म्हणतो, तो वास्तविक इतकाच स्वल्प-प्रमाण असतो. म्हणून, मनुष्याला केवळ वर्तमानकाळावरच नजर पुरवून चालत नाहीं, भविष्यकाळावरहि थोडी तरी नजर पुरवावी लागतेच. उचललें तें पाऊल भूतकाळांतून, व टाकायचें तें पाऊल भविष्य काळांत; आणि दरम्यानची जी संधि ती मात्र वर्तमानकाळ. अशी स्थिति असल्यामुळें मनुष्यानें भविष्याची थोडीबहुत उठाठेव केली, तर ती अगदींच वावगी नव्हे. तथापि, भविष्यकाळाविषयीं मनुष्यानें उठाठेव करावी, ती कित-पत आणि कशी करावी हाच मुख्य प्रश्न आहे.

केवळ संसारी मनुष्य घेतला तर त्याला ' पुढें काय ? ' हा प्रश्न ब-याच महत्त्वाचा असतो. कारण, संसारांत आजची तयारी काल व उद्याची तयारी आज करावी लागते. ' श्वःकार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाण्हे चापराण्हिकम् । नहि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमस्य न वा कृतम् ॥ ' अशी नीतिच आहे. उद्यांची तरतूद आज करून ठेवणाराला ' पुढें काय ? ' हा प्रश्न अडचणीचा वाटत नाहीं, कारण तो त्याच्या पुढें भयप्रद रीतीनें उपस्थित होत नाहीं; व झालाच तर त्याचें उत्तर देण्याची त्याची तयारी असते ! पण जे दूरदर्शी नसतात, त्यांना हा प्रश्न फार भयप्रद होतो, आणि म्हणून ते तो प्रश्न सुचला तरी टाळूं लागतात. पावसाळ्याकरितां धान्याचे कण वारुळांत सांठवून ठेवणाऱ्या मुंग्या, बाहेर धो धो पाऊस पडत असतां आपल्या घरांत सुखानें राहतात; आणि ज्या त्या दिवसापुरता मध मिळाला कीं तेवढा खाऊन टाकून, उन्हाळ्यांत चैनीनें दिवस काढणाऱ्या माशा पावसाळ्यांत उपाशी मरतात; हा साधा दाखला संसारी मनुष्याला नेहमीं लावतां येण्यासारखा आहे. यामुळें संसारी मनुष्य ' पुढें काय ? ' या प्रश्नाचा नेहमीं जितका विचार करील व तो सोडविण्याची तयारी ठेवील तितकें चांगलेंच. असो, जी गोष्ट खासगी व धाकट्या संसाराची, तीच सार्वजनिक व मोठ्या संसाराची. संस्था चालविणारांना उद्यांची तजवीज आजच्यापेक्षांहि आधीं पाहावी लागते. एक पोट भरणें किंवा एका शरीराला कपडालत्ता पुरविणें, हें कुणालाहि फारसें कठिण जात नाहीं. पण संस्था ही व्यक्तीपेक्षां ज्या मानानें मोठी त्या मानानें तिच्या तरतुदीची काळजीहि मोठी. व संस्थेचे चालक खासगी व्यक्तीपेक्षां अधिक दूरदर्शी असावे लागतात ते याचकरितां. तात्पर्य, या दृष्टीनें भविष्याच्या तोंडावरचा पडदा दूर सारून आंत नजर फेंकणें हें सर्वथा समर्थनीय आहे एवढेंच नव्हे, तर तें एक कर्तव्यहि आहे.

भविष्यकथनाचा दुसराहि एक समर्थनीय प्रकार आहे; व तो असा कीं,

पोटापाण्याचा सांसारिक प्रश्न कांहीं एक नसतां, समाजाच्या भावी स्थिती-विषयीं शक्याशक्य निर्णय करून अनुमान ठरविणें, कोणची गोष्ट अधिक संभवनीय आहे व कोणची कमी संभवनीय आहे याचा तपास करणें. अशीं अनुमानें करीत बसणें हा रिकामा खेळसा वाटला तरी त्यापासून बुद्धीला जें एक प्रकारचें वळण किंवा शिक्षण मिळतें, तें फारच उपयोगी असतें. कारण जगांत दोन शक्ति नेहमीं वावरत असतात, एक स्वेच्छा-शक्ति व दुसरी परेच्छा–शक्ति. या दोहोंच्या खेचाखेचींत जो मध्यम मार्ग निघतो तोच नियतिमार्ग–तीच परात्परेच्छा. या मध्यम मार्गाचें वळण कसकसें जाण्याचा संभव आहे, याचा अंदाज करण्यास समाजधुरीण अशा मनुष्यानें शिकलें पाहिजे. आकाशांत दिसणाऱ्या तेजोराशीवर कोणाला चिमुटभर तांदूळ शिजवून भात करून खातां येत नाहीं, किंवा चहाला लागणारें पेलाभर पाणीहि तापवितां येत नाहीं; तथापि समुद्रावर सफर करणाऱ्या नावाड्याला लक्षावधि कोसांवरून दिसणाऱ्या तारकांचा उप-योग मार्ग बिनचूक दाखविण्याला होतो, व तो त्यानें करून घेतलाच पाहिजे. याच न्यायानें समाजाला कांहीं तरी विवक्षित ध्येय योजून तिकडे जावयाचें असतें. व त्याकरितां भविष्यकाळची उठाठेव केल्याशियाव त्याला गत्यंतरच नाहीं. म्हणून सामाजिक व राष्ट्रीय स्थितीविषयीं भविष्यकथन करण्याचा प्रयत्न करणें हें अत्यंत हितावह होय.

कारण, आपल्या मनची गोष्ट खरी पण ती कितपत साधेल हें पाहणें अगदीं जरूर असतें. मला मनांतून राजा व्हावेसें वाटत असेल. पण खरोखर मी राजा न होतां पाणक्याच होणार नाहीं कशावरून ? किंवा राज्यपदाची महत्त्वाकांक्षा धरून मी इच्छाशक्ति खूप प्रबळ केली तर माझा पाणकेपणा तरी चुकेल, आणि राज्यपद न मिळालेंच, तर निदान प्रधान-पद तरी मला कां मिळणार नाहीं ? अर्थात् माझ्या इच्छाशक्तीचा मार्ग तोच कांहीं नियतिमार्ग नव्हे. म्हणून मनांत इच्छा धरायची तीं धरून

जर मला माझें वास्तविक भविष्य ठरवितां आलें तर तें इष्टच आहे. पत्ते खेळावयास बसलेल्या प्रत्येक मुलाला प्रत्येक डावांत आपला कोट व्हावा अशी इच्छा असते, पण त्याच्या इच्छेप्रमाणें दर डावीं निकाल कसा लागणार ? कारण, पत्त्यांचीं पानें चौघां गड्यांमध्यें सरसनिरस अशीं वांटून जातात, व यामुळें एकाचेच सर्व हात होणें अशक्य असतें. अशा स्थितींत स्वतःची इच्छा कितीहि असली तरी, पानांची वांटणी लक्षांत घेऊन ज्यास्तींत जास्त किती हात आपणाला करितां येतील, याचा अंदाज करून जो ' सवाल ' टाकील, व तितके हात करून दाखवील—हात कमी भरून बाजू अंगावर घेणार नाहीं—त्याचेंच भविष्यकथन खरें ठरेल. तसाच कोणताहि समाज घ्या. त्यामध्यें मतवैचित्र्य किती तरी असतें ! अर्थात् त्यांतील सर्व घटकांच्या मतांप्रमाणेंच समाजाचें भविष्य कसें सिद्ध होणार ?

प्रत्येकाच्या इच्छेप्रमाणें समाजस्थिति एकेक दिवस तरी रहावी असें-समजा—जर ईश्वराकडून ठरविण्यांत आलें, तर वर्षभर रोज एक एक नवाच रंग कसा होईल तो पहा ! एक दिवस, पाळण्यांतल्या पोरांना बाशिंगें बांधतां येत नाहींत म्हणून पाळण्यालाच बाशिंगें बांधून झालेले बालविवाह दृष्टीस पडतील, तर दुसरे दिवशीं, ' म्हातारपणीं झालें तरी तांब्याभर पाणी द्यायला कोणी सत्तेचें मनुष्य नको काय ? ' अशी सबब सांगून, नववधू संपादनाची लालसा धरणारे थेरडे, अंगावर लपविलेली सुपारी हुडकून काढण्याचा खेळ आपल्या नवोढांशीं खेळताहेत असें दिसेल ! आपल्या मृतपतीची धडधड पेटणारी चिता हाच आपला खरा मोक्षमार्ग असें मानून तिजमध्यें आनंदानें प्रवेश करणाऱ्या साध्वी, किंवा जिवंत-पणीं अनेक सुखोपचारसहित आपला हात ज्यावर फिरला तो प्रियपतीचा मृदुदेह निष्ठुर अग्नि भाजीत आहे, असें पाहून त्याजवर आपली कोमल देहलता पसरून ज्वाळा शमवूं पाहणाऱ्या प्रेमशूर सतीच जिकडे तिकडे देह-

सार्थक करीत आहेत, असें आज दिसेल; आणि उद्यां पहावें तों, साठीच्या जवळ आल्यानें नाठी बुद्धि झालेल्या प्रौढ कामिनी, स्वैर पुनर्विवाहप्रसंगीं विडद्या तोडण्याकरितां नव्या करकरीत अशा दांतांच्या कवळ्या जबड्यांत बसवूं पहात आहेत, किंवा आपल्या कोमल–तरुण पतिमुखाच्या लावण्यश्रीची छटा नीट दिसावी म्हणून, सावधान म्हणण्याच्या वेळीं नाकावर चष्मा चढविण्याची सावधगिरी ठेवीत आहेत, असें दिसेल! आंज पहावें तों, मृगचर्मावर बसून पवित्र चमसानें वेदिमुखांत गोरस ओतून श्रौताग्नि किंवा स्मार्ताग्नि प्रदीप्त करणाऱ्या अग्निहोत्र्यांच्या वषट्काराचा किंवा स्वाहाकाराचा गंभीर ध्वनि जिकडे तिकडे ऐकू येईल, तर उद्यां मृगचर्माचे बूट पायांत चढवून, वेत्रासनाधिष्ठित होऊन, आर्धी स्फटिक चमसांतून आधुनिक सोमरसाचें पान झाल्यामुळें प्रदीप्त झालेला जठराग्नि पुढें लागलीच दुसऱ्या एका प्रकारच्या गोरसाचा स्वाहाकार करून शमवीत आहेत, आणि त्या प्रमाद–प्रमोदाच्या भरांत नोकर लोकांवर शेलक्या अपशद्बांचा किंवा स्वतः एकमेकांवर लाडक्या उपनामांचा वर्षाव करीत असल्याचा गोंगाट ऐकूं येईल! आज पहावें तों पहिल्या तारखेस झडणाऱ्या चांदरातीनें स्वर्ग लाभल्याचें सुख मानणाऱ्या खर्डेघाशांच्या आनंदाच्या खाकी रंगांत सर्व हिंदुस्थानचा नकाशा रंगलेला दिसेल; तर उद्यां अर्धोज्ज्वल स्वराज्यवाद्यांच्या हेतूप्रमाणें युनियन जॅक आणि जरीपटका यांच्या चिन्हांनीं त्याच नकाशाचा सर्व भूमिका पट निर्मित केला आहे, व त्यावर सर्वत्र भगव्या रंगाची छटा पसरली आहे असें आढळून येईल. आज निर्जनवनांत गाईच्या शेणानें सारविलेल्या साध्या गवताच्या झोंपडींत आसनावर बसून व मांडीवर भूर्ज किंवा तमालपत्र घेऊन शिंपल्यांतील लाख्या शाईनें धर्मसिंधूच्या पोथ्या लिहिणारे दरिद्री विद्वान् चहूंकडे दिसतील; तर उद्यां गजबजलेल्या शहरांत लोहप्रासादाच्या दहाव्या मजल्यावर बसून शेंकडों मैल दूर असणाऱ्या आपल्या कारखान्याच्या सुपरिंटेंडंटला टेलिफोननें दैनंदिन आज्ञा

सोडणारे लाखोपति, किंवा हजारों मैलांवर परदेशांतील आपल्या मुनिमाला सोन्याचांदीचा बाजारचा बाजार खरेदी करण्याची इशारत बिनतारी तारायंत्रानें देणारे नवकोट नारायण चहूंकडे डोळयाला दिसूं लागतील! पण या सर्व कल्पना झाल्या. यांतील एकहि सर्वस्वी खरी ठरण्याचा संभव नाहीं.

आपल्या मनांत असतें एक आणि होत असतें भलतेंच, असा सगळया जगाचा सर्वकाळचा अनुभव असतो. आतां असें आहे म्हणून मनुष्यमात्रानें इच्छा करण्याचें किंवा मनोरथ बांधण्याचें सोडावें असें नाहीं. भवितव्यतेच्या बाजारांत आपण उभे असतां सर्वांत अधिक उंची माल सर्वांत कमी किंमतीस मागण्याला आपणास हरकत नाहीं; किंबहुना तसा तो मागण्याचा आपणांस हक्कच असतो. तथापि, भारी पदार्थ हलक्या किंमतीस मागण्याचा हक्क जरी आपणांस असला तरी दुकानदार कोणता पदार्थ अखेर किती किंमतीपर्यंत सोडील याचाहि संभव आपणास अजमावतां यावयास पाहिजे. नाहीं तर एकहि सौदा न पटतां चिकार भरलेल्या बाजारांतून रिकाम्या हातानें, पण निष्फळ इच्छेचें जड ओझें मात्र मनांत बांधून, आपणांस घरीं परत यावें लागेल! शक्याशक्यतेचा व संभवासंभवाचा विचार हाच जगाच्या व्यवहारांत खरा उपयोगी असतो. उज्ज्वल इच्छा आपण मनांत बाळगूं नये असें नाहीं. हिंदुस्थानांत शेंकडों वर्षांपूर्वी आलेल्या पारशांनीं इराणांतून आणलेला आपला पवित्र अग्नि जसा आग्यारींतून अद्यापि एकसारखा कधींहि विझूं न देतां प्रज्वलित ठेवलेला आहे, तसेंच मनुष्यमात्रानें ध्येयरूप आपल्या आकांक्षेचें अग्निहोत्र कधींहि विझूं देऊं नये. तथापि, रोजच्या भाजीचे बटाटे आग्यारींतल्या किंवा अग्निहोत्राच्या विस्तवावरच भाजून घेण्याच्या आग्रहाला मूर्खपणाचें स्वरूप येतें हेंहि विसरतां कामा नये. समुद्रावर होकायंत्र जवळ नसतां नावेंतून प्रवास करणाऱ्या खलाशाला रात्रीं दर्शन देणाऱ्या दिव्य तेजोराशीचा उपयोग मार्ग-

दर्शनापुरता झाला तरी तो कांहीं थोडा नाहीं. त्याला भातपिठलें करून सकाळ-संध्याकाळची भूक भागवावयाची असेल तर नावेवर फांट्या किंवा कोळसे यांचा परसा पेटवूनच त्यानें आपलें काम भागवून घेतलें पाहिजे.

तात्पर्य, मनुष्यानें भविष्यकथनाच्या उद्योगांत पडावें, पण तें बालिश आनंदानें पडूं नये. म्हणजे, कोणत्याहि भावी गोष्टीचें ज्ञान अनुमानपरंपरेनेंच सिद्ध करतां येईल असें समजावें व तसें करण्यास शिकावें. दिव्य किंवा अद्भुत चमत्कारांच्या भानगडींत न पडतां, केवळ मनुष्यासहि लोकोत्तर असें बरेंच करण्याची शक्ति असते; आणि केवळ मनुष्यपणाचा अभिमान धरला तरीहि मनुष्यास तो पुरेसा आहे; ईश्वराच्या सिंहासनाच्या खुरालाच त्याला हात घालावयाला पाहिजे असें नाहीं. असला विचार भविष्यकथनाचें कल्पनारम्यत्व कदाचित् नाहींसें करील, पण भविष्यकथनाचा कस तरी त्यामुळें सत्याच्या कसोटीवर अधिक लागेल !

सिमल्याचें वर्णन

दिल्ली आणि सिमला यांतील अंतर जमीनअस्मानाचें म्हणण्यास हरकत नाहीं. दिल्ली समुद्राच्या सपाटीपासून सुमारें तीनशें फूट उच असेल तर सिमला सात हजार फूट उंच भरेल. सिमल्यावर चढलेल्याला झालें तरी आकाश ठेंगणें होतें असें थोडेंच आहे. पण हिमालय म्हटला म्हणजे पृथ्वीवरच्या कोणाहि मनुष्याला जरा आदरानेंच बोलावें लागतें. समुद्राच्या सपाटीपासून तडक एकदम सात हजार फूट उंच चढणें हें आधुनिक वैमानिकालाहि थोडें अवघडच जाईल. ‘ सिमल्याची टेकडी ’ हें ‘ नगाधिराज हिमालया ’ चें एक लहानसें वछडें आहे; तथापि, हें वछडें आपल्या वडिलांचें नांव कांहीं अगदींच घालविणारें नाहीं. कारण येथें हिंवाळ्यांत तर बर्फ पडतेंच, पण ऐन उन्हाळ्यांत देखील येथून जवळच

बर्फाच्छादित शिखरें दिसतात. हल्लीं सिमल्यास हवा फारशी गार नाहीं. सिंहगड किंवा महाबळेश्वर येथली हवा देखील कदाचित् थोडी अधिक गार ठरेल. पण आठपंधरा दिवसांपूर्वींच येथें थंडीचा कडाका पडून लिंबा- एवढ्या गारांचा पाऊस कोसळला होता असें आमच्यापूर्वीं येऊन राहि- लेले लोक सांगतात. उंच दर्जाच्या माणसाच्या स्वभावाप्रमाणें उंच जागेचें हवामान लहरी नसेल तरच आश्चर्य !

हिमालय पर्वतांत एकाहून एक उंच अशा शिखरांच्या रांगा एकामागें एक लागलेल्या असतात असें म्हणतात. त्याचा मासला सिमल्यास येतांना पाहावयास सांपडला. कालका येथें चढण्यास प्रारंभ केला, तेव्हां वाटे हा डोंगर चढून गेलों म्हणजे सिमला दिसेल. पण सिमला नुसता दिसण्याला देखील त्याच्या सात हजार फूट उंचींतले सहा हजार फूट खर्चीं घालावे लागले. आणि हें करतांना आगगाडीला वळसे इतके घ्यावे लागले कीं, आम्ही जिच्याकडे तोंड करून चाललों नव्हतों अशी एकहि दिशा उरली नाहीं. खुद्द सिमलाच पाठीशीं घालून पुढें चाललों कीं काय असाहि कित्येक ठिकाणीं भास झाला ! वळणें घेण्याला सापाच्या गतीची उपमा देतात. पण आमच्या पूर्ण चक्राकार गतीनें ही म्हण साफ खोटी पाडली ! वळणांची एक रांग संपली कीं, पहिली दरी बुजून नवी दरी व नवें खोरें दिसूं लागे, यामुळें जमिनीपासून डोळ्याला उंची फारशी भासत नसे. पण नवीं संकटें उद्भवलीं म्हणजे जुन्यांचा विसर पडावा त्यांतलेंच हें आहे ! अगणित दऱ्याखोऱ्यांचीं पुडांत पुडें बसवून हिमालयाची बनावट एखाद्या गेंदेदार दीपमाळीप्रमाणें किंवा पाकळीदार फुलाच्या माळेप्रमाणें केलेली आहे. सिमल्याचा पर्वत हें या एकंदर माळेंतील शेंकडों फुलांपैकीं फक्त एक फूल आहे. या प्रत्येक फुलाच्या वांट्याला एकेक उंच गिरिशिखर आलेलें आहे. प्रायः हीं सर्व शिखरें श्रीशंकराच्या नांवानें पवित्र झालेलीं असावीं. आमच्या समोर दिसतें त्या शिखराला ‘ चुडेश्वर ’ म्हणतात;

व या 'जटाधारी' योगीश्वराच्या विरागी ऐश्वर्याची आठवण करून देणारा पवित्र भस्मराशीच कीं काय असा तो त्या शिखरावरील बर्फाचा विसकटलेला ढीग दिसतो. येथून केदार, कैलास, कांचनगंगा—धवलगिरी वगैरे शंकरजींच्या इतर आवडत्या निवासस्थानांची आठवण सहजच होते. आणि 'एवरेस्ट' वर चढण्याच्या 'प्रयत्नां' ची हकीकत आजच्याच वर्तमानपत्रांत वाचली त्यावरून अजून 'साहेब शिवला नाहीं' अशी देवता-निवासाची एक तरी जागा शिल्लक उरली आहे या विचारानें खरो-खरच जरा बरें वाटलें !

हिमालय हा महादेवाच्या सहवासाला शोभण्यासारखा म्हणजे 'महा' या नांवाला योग्य असाच एक पर्वत आहे. पण महादेवाच्या स्वभावा-चेंहि त्यानें थोडेंसें अनुकरण केलेलें आहे असें म्हणतां येईल. कारण हा पर्वत अजस्र व भयप्रद तर खराच; पण त्याच्या स्वभावरचनेंत भोळे-पणाचें थोडें मार्दवहि आहे. सह्याद्रि पर्वताच्या काळ्याकभिन्न शिळांकडे पाहिलें म्हणजे निर्दयतेशिवाय दुसरी कल्पनाच येत नाहीं. हिमालय देखील टणक आहे. पर्वतच तो ! पण त्याच्या अंगावरील माती केवळ कोपगा-नेंच नव्हे पण खोऱ्याकुदळीच्या युक्तीनें तरी अगदीच काढतां येणार नाहीं असें नाहीं असें पाहणाराला वाटतें. तसेंच सह्याद्रीपेक्षां याच्यावर वृक्षसंपत्ति कांहीं कमी नाहीं. पण सह्याद्रीच्या अंगाला चिकटून बस-णाऱ्या व अतएव त्यावरील प्रवेश दुर्गम करणाऱ्या खुरट्या झाडोऱ्याची ती दाटी नव्हे. हिमालयाच्या अंगावरचे वृक्ष पन्नास-पाऊणशें फूट सहज उंच असतात. पण जमिनीपासून दहावीस हातांवर त्यांच्या खांद्या फुट-ल्यानें या झाडींतून मनुष्याला सुखानें वावरतां येतें. सह्याद्रीवरील झाडी पाहिली म्हणजे उन्हाळ्यांत उघड्या अंगानें बसलेल्या एखाद्या केंसाळ मनुष्याची आठवण होते. तीच हिमालयावरील झाडी पाहतां, अव-चित पाऊस आल्यानें डोक्यावर छत्र्या उघडून धरलेल्या प्रेक्षकांच्या

जाहीर सभेची आठवण होते. हिमालयावरचा एकेकटा वृक्ष घेतला तरी त्याची उंची व त्याचा सरळ ताठपणा पाहून त्याच्याविषयीं आदरच प्रगटतो. आणि कालिदासानें देवदाराचें वर्णन ‘ अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ’ असें जें केलें तें शोभण्यासारखें आहे असें वाटतें.

हिमालयांत अनेक जातींचे पहाडी लोक आहेत त्यांचीं पूर्वीं लहान लहान संस्थानें होतीं. १८०३ सालीं दिल्ली हस्तगत झाल्यावर इंग्रजांचा प्रवेश पंजाबच्या या कोपऱ्याकडे झाला. पहाडी संस्थानिकांना लढवय्ये व निर्दय गुरखे लोकांचा त्रास होऊं लागला. तो टाळावा म्हणून त्यांनीं इंग्रजांची मदत मागितली. इंग्रजांनीं नेपाळच्या युद्धांत गुरख्यांना आपल्या हद्दींत पिटाळून लावलें. हें कार्य झाल्यावर इंग्रजांनीं पहाडी संस्थानिकांना त्यांचा बहुतेक मुलूख परत दिला. पण लष्करी दृष्टीनें कांहीं नाक्याच्या जागा म्हणून आपल्या ताब्यांत ठेवल्या. तात्पर्य, इसापनीतींतील ‘ मनुष्य आणि घोडा ’ या गोष्टीची येथें पुनरावृत्ति होऊन साहेब जो एकदां सिमल्याच्या पहाडावर चढला तो कांहीं केल्या खालीं उतरलाच नाहीं ! परत दिलेल्या जागांत देखील उंच उंच हवाशीर पठारें पाहून तेथें दुखणाईत लोकांकरितां झोपड्या व घरें बांधण्याची परवानगी त्यानें मिळविली; व अखेर हीं लष्करीं ठाणीं व हीं पठारें मिळून सिमल्याची वस्ती बनली. सिमल्याच्या सात टेंकड्यांवर मिळून आज सुमारें नव्वद हजार वस्ती आहे व सगळ्या हिंदुस्थानचा कारभार बारांपैकीं सात महिने या पहाडावरून चालतो !

हल्लीं सिमल्यावर चढून येण्याला मोटारी चालण्यासारखा रस्ता व प्रत्यक्ष आगगाडीहि झाल्यामुळें दळणवळणाची कांहीं अडचण वाटत नाहीं. पण पहिले जे इंग्रज येथें आले त्यांना अमेरिकन वसाहतवाल्यांप्रमाणें धैर्य, काटकपणा व स्वावलंबन या गुणांचा फार उपयोग करावा लागला. १८१९ सालीं सिमल्यावर साहेबाची पहिली झोंपडी बांधली

गेली. तेथपासून पुढें उन्हाळ्यांत चार दिवस व्हाइसरॉय व सेनापति यांनीं नुसतें हवेखातर येथें येऊन रहावें असा प्रघात पडला. १८२७ मध्यें लॉर्ड आमहर्स्ट हे आपली खास कचेरी घेऊन सर्व उन्हाळाभर येथें राहिले. अखेर १८६४ सालीं ग. ज. लॉर्ड लॉरेन्स यांनीं सिमला ही कायमची राजधानी बनविली. या शंभर वर्षांत सरकारी रीत्या या ठिकाणावर किती कोटि रुपये खर्च झाले असतील याची कोणासहि सहज कल्पना करतां येईल. या राजधानींत सरकारच्या सर्व खात्यांच्या कचेऱ्या, दप्तर, छापखाना, लष्करी छावणी, बिनतारी व साधीं तारायंत्रें, लष्करी विमानें वगैरे सर्व कारखाने एप्रिलच्या प्रारंभापासून नोव्हेंबरच्या प्रारंभापर्यंत जोरांत चालू असतात. उरल्या पांच महिन्यांत सिमला योगनिद्रा घेतो.

एवढ्या सगळ्या हिंदुस्थानची राजधानी व ती एखाद्या पर्वतशिखरासारख्या अडचणीच्या जागेंत कां असा प्रश्न सहजच सुचतो. पण त्याचें उत्तर पूर्वीच्या इतिहासांत व परंपरेंत आहे. कंपनी–सरकारचा राज्यसंपादनाचा उद्योग प्रथमतः उत्तर हिंदुस्थानांत झाला; व कलकत्त्याहून राजधानी बदलून दिल्लीस आली तरी वरील कारणांत कांहीं फरक झाला नाहीं. उलट कलकत्त्यापेक्षां दिल्लीला सिमला फारच जवळ, यामुळें ही सकारणता बळावली. नव्या दिल्लीची रचना व इमारती झाल्यापासून मात्र सिमल्याचें महत्त्व सरकारच्या मनांतून थोडें कमी झालें आहे. सर्व कचेऱ्या सात महिने येथें असतात त्या उठून बाराहि महिने दिल्लीस राहाव्या, व मुख्य मुलकी–लष्करी अधिकारी यांनींच वाटेल तर आपले खास नोकर व हस्तक बरोबर घेऊन उन्हाळ्यांत सिमल्यास राहावें अशी नवी योजनाहि पुढेंमागें होण्याचा संभव आहे, नाहीं असें नाहीं. पण आज तरी सात हजार मैल समुद्रापलीकडचा साहेब हिंदुस्थानांत येऊन सात हजार फूट उंचीच्या पहाडावर बसून राज्य करतो अशी विपरीत वस्तुस्थिति आहे खरी! हवाखोरीची आवड, एकतंत्री राजसत्ता, परक्या लोकांचा मुबलक

पैसा, इतके गुणदोष एकत्र झाल्यावर पर्वतावर तर पर्वतावर पण सुखाला लागेल अशी राजधानी इंग्रजांनीं कां न करावी ?

मैदानांतून उठून पर्वतावर जाऊन राहण्याची कल्पना आपल्याकडेही नाहीं असें नाहीं. राजधानीचें ठिकाण ही उत्तम बचावाची जागा असावी अशी गरज पूर्वीच्या काळीं फार होती. याकरितां डोंगर नसेल तेथें भुई-कोट किंवा गढी बांधीत, व डोंगर मिळाल्यास अर्थात् त्यावर राजधानी वसवीत. शिवाजीमहाराजांनीं आपली राजधानी करण्याकरितां रायगडाची जागा पसंत केली ती किती उंच व बिकट आहे हें ज्यांनीं ती प्रत्यक्ष पाहिली असेल त्यांच्या लक्षांत येईल. पण तो काळच तसा होता. उत्तर-हिंदुस्थानांत रजपुतांनीं देखील सांपडेल तेथें डोंगराचा आश्रय करूनच राजधान्या बांधल्या आहेत. आपल्या देवस्थानांची गोष्ट देखील अशीच आहे. मैदानापेक्षां डोंगर–पर्वतावरच अधिक देव बसविलेले आढळतात. देवतानिवास हा एकांतांत असला म्हणजे मुद्दाम उठून जाणाऱ्या भाविक यात्रेकरूंखेरीज इतरांकडून त्याच्या पावित्र्याला उपसर्ग पोंचत नाहीं. देव-पूजा, जपजाप्य, योगसाधन करणारांना उंच व एकांतांतील जागा फार अनुकूल असते. शिवाय देवानें सगुण रूप घेऊन संसार मांडला व दाग-दागिने केले कीं त्यालाहि शत्रूची भीति उत्पन्न झालीच, याहिमुळें देव पर्वतांचा आश्रय करतात. दक्षिणेंत व्यंकोबा, बालाजी व उत्तरेकडे अबू गिरिनार विंध्यवासिनी येथील देवस्थानें लक्षांत घेतलीं, म्हणजे देवांनाहि पर्वतावरील प्रसन्नतेइतकीच त्यांजपासून मिळणाऱ्या सुरक्षिततेची गरज होती असें सहज सिद्ध होतें.

पण इंग्रजांनीं सिमल्यास राजधानी केली तिला वरच्या पैकीं कोणतेंच कारण लागू पडत नाहीं. सुरक्षितपणा म्हणावा तर सिमल्यास तटबंदी कोठेंच नाहीं, उलट बिकट जागांतून वर सहज जातां यावें म्हणून वाटा-सडका किती तरी केल्या आहेत. एकांतप्रियता म्हणावी तर कलकत्ता-

मुंबई येथील सरकारी बंगल्यांना जितकी गर्दी दूर तितकी येथें नाहीं. मुख्य सडक अशी एकच म्हणजे मालरोड. आणि संध्याकाळीं किंवा दुपारीं पाहावें तो रावांबरोबर रंकहि येथें खांद्याला खांदा लावून हिंडलल दिसतात. मुंबई—कलकत्ता येथें गाड्या मोटारी असल्यामुळें गर्दीत देखील श्रीमंताला संपर्क लागत नाहीं. येथें पहावें तो सगळ्या सिमल्यावर मुलकी लाट (व्हाइसरॉय), जंगी लाट (सेनापति), पतियाळचे महाराज व भोपाळच्या बेगम साहेब या चौघांखेरीज इतर कोणालाहि मोटार किंवा घोडागाडी वापरण्याची परवानगी नाहीं ! यामुळें मॉलवरील अरुंद रस्त्यांत सगळ्या बड्या अधिकाऱ्यांना पायानेंच चालावें लागतें. एखाद दुसरा घोड्यावरून जातो. कांहीं थोडे रिकशामधून जातात, पण बहुतेक पायीं जातात; यामुळें खांद्याला खांदा सहजच भिडतो. बरें, पविपत्रणा म्हणावा तर इंग्रजांनीं येथें देव-देवळांची भानगड फारशी ठेवलेली नाहीं. आणि सामाजिक व्यवहारांत पाहावें तर शहरांपेक्षांहि येथें ख्यालीखुशाली व तदनुषंगिक गोंधळ अधिक माजतो म्हणतात.

सिमल्याचा विस्तार सात टेंकड्या मिळून सहा मैल लांबीचा आहे. त्या मानानें रुंदी फारच कमी भरेल. कोठें कोठें पर्वताच्या माथ्याचा सपाट भाग शंभर फूट देखील रुंद नाहीं. या सहा टेंकड्यांना आधारभूत असलेला मुख्य पर्वत घोडनालाच्या आकाराचा आहे. त्याच्या मध्यभागीं दाट वस्ती असून इतर वस्ती टेंकड्यांवर पसरलेली आहे. मुख्य वस्ती एकाच्या माथ्यावर एक, म्हणजे एकानें आपल्या पडवींत बसून दुसऱ्याच्या धुराड्यांतून खालीं पाहावें अशी वसल्यासारखी दिसते. काळ्या लोकांची वस्ती ही बाजारपेठ व त्याखालीं लागलेली वीस मजली घरांची उतरंड यांत सांठविलेली असून, सरकारी व युरोपियन लोकांचे खासगी मालकीचे बंगले बाजूच्या टेंकड्यांवर पसरलेले आहेत. तथापि बाजूस झाले तरी महाबळेश्वराप्रमाणें येथें बंगल्यांना विस्तीर्ण कंपाउंड किंवा

आवार नसतें. याचें कारण माथ्यावर सपाटी अशी फार कमी. स्वाभाविक मैदानी जागा नसल्यानें घर–बंगला बांधणाराला प्रत्येक ठिकाणीं झाडें तोडून डोंगराची कड खोदून जागा साफ करून घ्यावी लागली आहे. कोणत्याहि एका घरांतून दुसऱ्या घरांत जावयाचें असल्यास चढलें तरी पाहिजे किंवा उतरलें तरी पाहिजे. अशा स्थितींत दळणवळण किती अवघड होत असेल याची कल्पना सहजच करतां येईल. लांब पल्ल्याला चौघांच्या खांद्यावरून जावें लागतें ! पण मोठे गाडीरस्ते नसले तरी लहान सडका व पाऊल वाटा यांचा जणूं कांहीं नागमोडी मोक्षपटच पर्वताच्या सर्व अंगभर आंखल्यासारखा दिसतो. सिमल्याची इतकी वस्ती, पण कोणीहि कोणाजवळ असा राहत नाहीं असें यथार्थतेनें म्हणतां येईल. कोणत्याहि वस्तीला पाण्याची सोय मुख्य लागते. ती सिमल्यास असावी तितकी नाहीं. या पहाडांत पाण्याचा सांठा फार होत नसावा असें वाटतें. कारण डोंगरकपारींतून निघालेला जिवंत वाहता झरा असा येथें सहसा दिसत नाहीं. येथील म्युनिसिपालिटीनें दुरून पाण्याचे नळ आणले आहेत. पण कित्येक बंगल्यांना पाणी बरेंच लांबून आणावें लागतें.

विजेची रोषनाई मात्र सिमल्याला भरपूर आहे. दुरून रात्रीं बड्या सिमल्याकडे पाहिलें म्हणजे हिरेमोत्यांचीं ताटेंच्या ताटें भरून तीं लीलेनें वर उधळून द्यावीं असा दाट विखुरलेल्या विजेच्या दिव्यांचा लखलखाट दिसतो. आणि दूर बाजूच्या टेंकड्यांवर पसरलेले तुरळक दिवे पाहिले, म्हणजे आपण एखाद्या मोठ्या बंदरांत उभें असून, समोर रात्रींच्या वेळीं समुद्रांत नांगरलेल्या शेंकडों आगबोटींचा काफिला पाहत आहों असा भास होतो. तारायंत्री तारांच्या जाळ्यांचा विस्तार पाहिला म्हणजे बिनवापराच्या जागेंत कोळ्यांनीं केलेल्या विणकामाची आठवण होते. एकादे वेळीं एकादे लष्करी विमानहि पहाडावर घिरट्या घालतें; तेव्हां खालच्या दरींतील चीड, देवदार वगैरे वृक्षांच्या झाडींत नव्या फुलांवर मधाकरितां

घोंगावणाऱ्या भुंग्यांच्या गुंजारवाचा प्रतिध्वनीच आपण आकाशांत ऐकत आहों कीं काय असें वाटतें. तथापि अजूनहि सिमला सगळाच कांहीं नवाळला नाहीं ! त्याच्या जुनाट परंपरेचा धागा अजूनहि शिल्लक आहे. कारण पहाटेच्या वेळीं 'कार्टरोड' वरून लमाणी खेचरांचे तांडे वर घाट चढून येतात तेव्हां त्यांच्या गळ्यांतील घंटा, आपल्या गोड आवाजानें जुनी परिचित रागदारी गाऊन, साखरझोंप घेणाऱ्या आळशी मनुष्याला जागें करून उषःकालाची वर्दी देत असतात. अजूनहि माल देऊन माल विकत घेणारे म्हणजे अडाणी तिबेटी लोक हिमालयांतून येऊन आश्चर्यचकित मुद्रेनें सिमल्याच्या बाजाराकडे पाहत उभे राहतात. अजूनहि आपलें सगळें अंग नखशिखांत झांकून घेणाऱ्या पहाडी स्त्रिया, अर्धें वक्षस्थळ उघडें टाकून फिरणाऱ्या गोऱ्या युरोपियन बायांकडे भित्र्या दृष्टीनें पण तिरस्कारयुक्त मुद्रेनें पाहत जात असतात. अजूनहि एखादा जंगली गुराखी पहाडाच्या माथ्यावर बसून जुन्या पद्धतीनें अलगुज वाजवून खालचें दरीखोरें मधुर आवाजानें भारून टाकतो.

सिमल्यास सुमारें नव्वद हजार वस्ती आहे म्हणून सांगितलें. पण ती उन्हाळी वस्ती होय. ऐन हिंवाळ्यांत जेव्हां सरकारी कचेऱ्या येथून खालीं जातात व चोहोंकडे बर्फ पडतें तेव्हां ही वस्ती चवथ्या हिश्शाची राहते, बाकीची खालीं निघून जाते. घरधन्यापेक्षां पाहुण्यांचीच गर्दी अधिक अशांतला तेथील कायम वस्तीचा प्रकार आहे. आणि उन्हाळी वस्तींत देखील उद्योगी मधमाशींपेक्षां गुलहौशी फुलपांखरेंच अधिक ! सरकारी पेट्या, कागदाचीं पुडकीं, पट्टेवाल्यांची गर्दी हें सर्व पाहून येथें चालणाऱ्या कामकाजाची कल्पना येते ती कांहीं अगदींच खोटी नसते. पण रस्त्यांत भेटणाऱ्यांपैकीं खऱ्या कामांत गढलेल्या अशा एका माणसागणीक दोन माणसें ख्यालीखुशालीच्या ढंगांत असतात असें म्हटल्यास फारशी चूक होणार नाहीं. सरकारी कचेऱ्या येथून हलल्या म्हणजे मग येथील

कायम रहिवासी पहाडी लोक व नेपाळ-तिबेटाकडून येणारे फेरीवाले यांच्या स्वाधीन सगळा सिमला होतो. या दोन जातींचे लोक पाहतांच वेगळे म्हणून ओळखतां येतात. पहाडी मनुष्य हा अर्धशुभ्र, नाकाडोळयांनीं तरतरीत, व ठेवणीनें किंचित् छलकाटा असा असतो. आणि तिबेटी वगैरे प्रायः नकटे, खुजे, कुरूप, घाणेरडे पण मोठे बळकट असे असतात. हातगाड्या वगैरे ओढण्याचें काम पहाडी लोक करतात. पण पल्लेदार मजलीवरचें किंवा भारी ओझें वाहण्याचें काम हे दुसऱ्या प्रकारचे लोक करतात. आमचे घाटी लोक खंबीर खरे, पण हे तिबेटी मोठीं ओझीं पाठीवर घेऊन उंचवटयावरून खुशाल चढून गेलेले पाहिले म्हणजे आश्चर्य वाटल्याशिवाय राहत नाहीं. या कायम रहिवाश्यांच्या यादींत सिमल्यावरील माकडांचाहि समावेश केल्यास चूक होणार नाहीं ! कारण त्यांची वस्ती तशीच जुनाट व कायम आहे. माणसाबरोबर माकडांचा उल्लेख केल्यास मनुष्य जातीचा अपमान केलासा वाटेल, पण तसें वाटण्याचें कारण नाहीं. किपलिंगनें आपल्या एका कवितेंत सिमल्यावरील माकडांना विशिष्ट प्रकारच्या युरोपियन लोकांपेक्षां अधिक मान दिला आहे. या कवितेचे दोन चरण असे आहेत.

" Artful Bunder, who, never in his life,
Flirted at Peliti's with another's wife. "

या कवितेमध्यें ' पेलिटी ' सारख्या श्रीमंती थाटाच्या हॉटेलांत फॅशनेबल व स्वैर लोकांकडून घातल्या जाणाऱ्या गोंधळावर कवीनें कोरडा उडविला आहे.

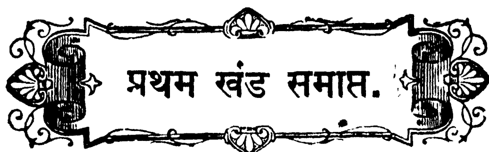
सिमल्यावर सरकारनें हिंदी प्रजेचे कोटयवधि रुपये पाण्यासारखे नासले व वर्षांतून सात महिने सगळया सरकारी कारभाराचा आखाडा सिमल्यावर ठेवला, यामुळें दरवर्षीं लक्षावधि रुपयांचा व्यर्थ चुराडा होतो हें तर झालेंच. पण इंग्रज लोकांच्या दृष्टीनेंहि पाहतां त्यांना सिमल्याची

कीर्ति फारशी प्रिय नाहीं. येथील समाजरचनेला असेंच कांहीं फाजील कृत्रिम स्वरूप आलेलें आहे कीं, तें सुजाण इंग्रजांना फारसें पसंत पडत नाहीं. ' रोग्यांना प्रकृति सुधारण्याची जागा ' असें जोंपर्यंत सिमल्याला स्वरूप होतें तोंपर्यंत सर्वांना तें पसंत होतें. पण सगळा कारभारच्या कारभारच उचलून पर्वतावर नेण्यांत आला, तेव्हां खुद्द इंग्रजांनींहि त्याबद्दल तक्रार केली. १८५१ सालच्या ' दिल्ली स्केचबुक ' नामक विनोदी पत्रांत या विषयावर फार चुरचुरीत टीका आलेली आढळली. ती अशी–
' पंजाबचा अंतस्थ मुलूख पाहण्याकरितां मुलकी लाट सिमल्याला गेला. मुलकी लाट गेल्यावर त्याच्या संरक्षणाला जंगी लाटला जाणेंच आलें ! येवढे वरिष्ठ गेल्यावर कनिष्ठाचें कर्तव्य म्हणून लेफ्टनंट गव्हर्नर गेला. कमिशनर म्हणाला, पर्वतावर जायचें म्हणजे कोण त्रास ? पण कर्तव्य हें केलेंच पाहिजे म्हणून तो गेला. इतके अधिकारी वर गेल्यावर त्यांच्या टपालाची व्यवस्था करण्यास पोस्टमास्तर जनरलला जावेंच लागलें. मग कोणी या सर्वांचा बंदोबस्त ठेवण्याला म्हणून गेले. कोणी सरकारी काम उकरून काढून गेले. कोणी बढती मागण्याला म्हणून गेले. कोणी रजेचा रिकामपणा म्हणून गेले. कोणी आजाराचें निमित्त करून गेले. कोणी पुढचा आजार वांचवावा म्हणून गेले. कोणी स्वतःच्या करमणुकीला गेले. कोणी दुसऱ्याच्या करमणुकीला गेले. कोणी सुंदर बायका लग्नाला मिळवावयाला गेले. कोणी आपल्या सुंदर बायका लोकांना दिमाखानें दाखवायाला गेले. मुलें असलेल्या बायका मुलांच्या प्रकृतीकरितां गेल्या. मुलें नसलेल्या बायका रिकाम्या म्हणून गेल्या. आणि कित्येक आपल्या नवऱ्यांच्या बढतीच्या किंवा बदलीच्या खटपटीकरितां म्हणून गेल्या. मिळून सगळे गेले. ज्यांना यापैकीं कांहींच निमित्त मिळेना तेवढे मात्र राहिले ! "

लंडन टाईम्सचा बातमीदार डॉ. रसेल सिमल्यास १८५८ त आला होता. तो लिहितो ' मला आजारांत बरीच करमणुक आहे. येथें माकडें–

वानरें पुष्कळ आहेत. त्यांच्याकडे पाहून कंटाळा आला म्हणजे सहल करण्यास जाणाऱ्या इंग्रज स्त्रीपुरुषांकडे पाहतों. दोघांच्याहि चेष्टा पाहण्यासारख्या असतात; आणि करमणूक सारखीच होते.' इतर कित्येकांनीं येथें चालणाऱ्या बेसुमार जुगारीचें वर्णन केलेलें आढळतें. येथें मुलकी अधिकाऱ्यांना कांहीं तरी काम असतें. पण लष्करी अधिकारी रिकामटेकडे असून फारच गोंधळ घालतात. नाच, वनभोजनें, शर्यती यांची मारे गर्दी उडते. १८७३ सालीं अँड्र्यू विल्सन नामक ग्रंथकार लिहितो, " सिमल्याचें इतकें बदनाम झालें आहे कीं, एकादा स्टेटसेक्रेटरी हें ठाणें येथून हलवील तर फार बरें." जागा लहान, लोक पुष्कळ जमतात, बरेचसे रिकामे असतात, आणि वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध करण्याला येथें सामाजिक ख्यालीखुशालीशिवाय दुसरें फारसें कांहीं नसतें. यामुळें हें बदनाम होतें हीहि गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं. लॉर्ड लिटन यांच्या वेळीं सिमल्याच्या या अपकीर्तीचा कळस झाला होता असें म्हणतात. साम्राज्याभिमानी लेखक रुडयार्ड किपलिंग यानें ' Plain tales from the hills ' नामक पुस्तकांत या अपकीर्तीला पोषक असेंच सिमल्याचें चित्र काढलें आहे. पण या गोष्टी जुन्याच नसून सिमल्यास इंग्रजांचा सामाजिक क्रम आहे तसाच चालू आहे. एक विनोदी रहिवासी परवां 'जाक्को' नामक टेंकडीसंबंधानें बोलतांना म्हणाला—" जाक्को हा शब्द ' यक्ष ' शब्दाचा अपभ्रंश आहे. जुन्या काळीं खरेखुरे यक्षगंधर्व या पर्वतावर उतरून क्रीडा करीत असतील ही समजुत खरी असो वा खोटी असो. पण आधुनिक युगांतले हे गोरे ' सुपरमन ' यक्षगंधर्वच होत; कारण त्यांच्या क्रीडा येथें पूर्वींसारख्या हल्लींहि चालतात." या ' जाक्को ' पर्वतावर मारुतीचें एक जुनाट देवालय आहे. हा मारुति श्रीरामदासांनीं येथें स्थापला अशी कांहीं हिंदु रहिवाश्यांची समजूत आहे. या मारुतीला उद्देशून हा विनोदी रहिवासी म्हणाला, " हा मारुती मात्र नवसाला पावतो

असा इंग्रजांनीं लिहिलेल्या ग्रंथांतरींहि आधार आहे. " मी म्हणालों, " नवसाला पावतो कशावरून ? " तो म्हणाला, " जाक्को पर्वताभोंवतीं अल्प परिचित अशाहि अविवाहित इंग्रज युवयुवतींनीं एकदां प्रदक्षिणा पुरी घातली कीं प्रायः लगेच त्यांचे विवाह होतात ! आमच्या ' यक्ष पर्वता ' वरील मारुति स्वतः ब्रह्मचारी आहे खरा, पण त्याला गौरकाय यक्षयक्षिणींचीं लग्नें लावण्याची फार हौस वाटते. " सारांश, सिमला हें जसें हिंदुस्थानांतल्या राज्यकारभाराचें केंद्र आहे तसेंच तें हिंदुस्थानांतल्या इंग्रज समाजासाठीं लग्नाच्या सौद्यांची मुख्य बाजारपेठ आहे असें म्हणणेंहि वावगें होणार नाहीं.

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२	१४	वास्यानें	वाक्यानें
२८	१९	तशी	तेव्हां
३४	१५	आमधंदा	कामधंदा
३८	५	उत्ववेत्ता	तत्ववेत्ता
४४	७	Irreclamably	Irreclaimably
